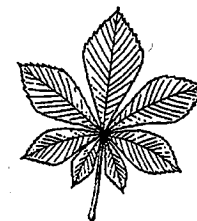
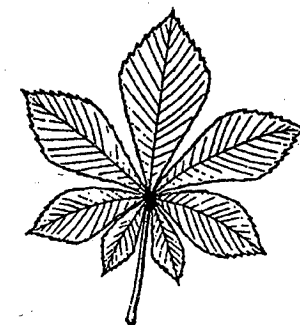

6. Møde
om Udforskningen af Dansk Sprog
til minde om Peter Skautrup 1896-1996

Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Aarhus Universitet

10.-11. oktober 1996

**6. Møde
om Udforskningen
af Dansk Sprog
til minde om
Peter Skautrup 1896-1996**

Aarhus Universitet
10.-11. oktober 1996

Redigeret af
Peter Widell og Mette Kunøe

Århus 1997

ISBN 87-981570-7-8

FORORD

Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet, tog i 1986 initiativet til møderne om udforskningen af dansk sprog, der har været afholdt hvert andet år siden da.

6. møde, der fandt sted i oktober 1996, blev afholdt til minde om Peter Skautrup i hundredåret for hans fødsel. 68 forskere fra ind- og udland deltog med 32 foredrag, hvoraf de fleste udgives her. Det glæder os, at flere har ihukkommet ham i deres foredrag.

Vores motto "Ingen lingvistik uden humor" blev også holdt i ære ved 6. møde. Vi havde den glæde, at mange studerende overværede foredragene.

Tak til Aarhus Universitets Forskningsfond for støtte til konferencen.

Aarhus, juni 1997

Peter Widell

Mette Kunøe

Støtte til konferencen
er modtaget fra
Aarhus Universitets Forskningsfond

Trykt af
Den Juridiske Faggruppes Trykkeri
Aarhus Universitet

1997

INDHOLD

Forord

Program

9

Deltagere

12

Jørgen Chr. Bang

Runernes genealogi og grammatologi – til minde om to sprogforskere, Peter Skautrup og Kai H. Sørensen

22

Kurt Braunmüller

Kontrastive analyser tysk-dansk/ dansk-tysk 1945-1995: en kritisk redegørelse

41

Randi Benedikte Brodersen

Nabosprogsundervisning og nabosprogsbøger på nordiske universiteter – en kritisk karakteristik

48

Dorthe Duncker

Hvordan bliver en orden til en norm?

57

Jørgen Dør
Martin Bruun Møller
Inge-Merete Wiig Tolstrup

Mødres mål – en økologivistisk diskursanalyse

67

Kirsten Gomard

Teorier om sprog, kommunikation og køn

77

Hans Götzsche

Forklaringsmodeller i sproghistorien belyst med et eksempel fra den aktuelle sprogudvikling

86

Carsten Hansen

Lakoff og Johnsons metaforprojekt – status og perspektiver

99

Lise Horneman Hansen

Har -ede-bøjningen været den eneste produktive bøjning?

109

Jesper Hermann

Dialogiske forståelser og deres grundlag

117

Anne Holmen	Normer for dansk som andetsprog	130	Rita Therkelsen	Sprog og læseproces	269
Niels Haastrup	Instrukser og modeller - en kommentar til Skautrups kildeinddelinger	143	Karen Thuesen	Folkevisesproget - efter Skautrup	281
Eva Skafte Jensen	Godt og gerne - modalitet og polaritet	154	Ole Togeby	Nominalernes bestemthedsformer informationsteoretisk anskuet	289
Allan Karker	En fællesnordisk sproghistorie	165			
Erik Vive Larsen	Om C.F. Dichman og hans <i>Forsøg til en dansk Sproglære</i>	171			
Audrey de Leeuw	Oversættelse af syntaktiske konstruktioner fra dansk til nederlandsk	180			
Christer Lindqvist	Schwa-bortfall och R-vokalisering kontra skriftinducerad restitution. Morfologiska och fonologiska konsekvenser i danskt standardspråk	189			
Karen Lund	Form og funktion i dansk som fremmed- og andetsprog	200			
Rikke Buch Nielsen Marianne Rathje	Citater i ungdomssprog	214			
Karen Margrethe Pedersen	Verbet <i>gå</i> - i forbindelser som <i>gå i skole</i> , <i>gå til doktor</i> , <i>gå på mosen</i>	226			
Inge Lise Pedersen	Sprogarter og sprogforandring i 1800-tallet	237			
Hanne Ruus	Hardsysselord og kerneord	246			
Inger Schoonderbeek	En ordgeografisk undersøgelse med udgangspunkt i sallingmålets ordforråd	256			
Knud Sørensen	Forældede anglicismer i dansk	264			

PROGRAM

Torsdag den 10. oktober 1996 i lokale 340

10.00 Mødet åbnes

10.05-10.35 *Ordstyrer: Jens Cramer*
K. Ringgaard: Peter Skautrup. Liv og virke

10.35-11.05 Allan Karker: En fællesnordisk sproghistorie

Kaffepause

lokale 340
Ordstyrer: Inger Bévort
sen

11.20-11.50 Erik Vive Larsen:
Dansk grammatikhistorie. Om C.F.
Dickman og hans *Forsøg til en dansk*
Sproglære

11.50-12.20 Niels Hastrup:
Instrukser og modeller. En kommentar
til Skautrups kildeinddelinger

12.20-12.50 Inger Schoonderbeek:
En ordgeografisk undersøgelse med ud-
gangspunkt i sallingmålets ordforråd

Frokost

lokale 340
Ordstyrer: Viggo Sørensen

14.00-14.30 Jørgen Chr. Bang:
Runernes Genealogi og Grammatologi -
til minde om to sprogforskere, Peter
Skautrup og Kai H. Sørensen

14.30-15.00 Karen Thuesen:
Folkevisesproget - efter Skautrup

lokale 342
Ordstyrer: Ole Norling-Christen-

Jørgen Dør, Martin Bruun Møller,
Inge-Merete Wiig Tholstrup, Jørgen Chr.
Bang: Mødres mål - en økologivistisk dis-
kursanalyse

Dorthe Duncker:
Hvordan bliver en orden til en norm?

Rita Therkelsen:
Sprog og læseproces

lokale 342
Ordstyrer: Mette Kunæ

Jesper Hermann:
Dialogiske forståelser og et teoretisk
grundlag for dem

Jakob Steensig:
Reparér grammatikken! Reparatur som en
central del af talesprogets grammatik

15.00-15.30 Lise Horneman Hansen:
Har -ede-bøjningen været den eneste
produktive bøjning? Præteritumsformer
af oprindeligt middelnedertyske svage
verber i jysk

Rikke Buch Nielsen, Marianne Rathje:
Citater i ungdomssprog

Kaffepause

lokale 340
Ordstyrer: Peter Widell

16.00-16.30 Ole Togeby: Nominalernes bestemthedsformer informationsteoretisk anskuet

16.30-17.00 Carsten Hansen: Lakoff og Johnsons metaforprojekt - status og perspektiver

18.30 Spisning i kantinen

Fredag den 11. oktober 1996

lokale 340
Ordstyrer: Peder Skyum-Nielsen

9.00-9.30 Karen Margrethe Pedersen, Kbhvn:
Verbets gå

9.30-10.00 Asgerd Gudiksen:
Deverbative -et-afledninger af typen
prælet

10.00-10.30 Lars Heltoft:
Det verbale bøjningssystem i dansk

Kaffepause

lokale 340
Ordstyrer: Vibeke Sandersen

10.50-11.20 Christer Lindqvist:
R-vokalisering i danskan och dess mor-
fologiska konsekvenser

lokale 342
Ordstyrer: Carol Henriksen

Randi Benedikte Brodersen:
Omkring lærebøger og nabosprogsunder-
visning

Anne Holmen:
Normer for dansk som andetsprog

Karen Lund:
Form og funktion i dansk som fremmed-
og andetsprog

lokale 342
Ordstyrer: Asger Albjerg

Audrey de Leeuw, Hans Götzsche:
Oversættelse af syntaktiske konstruktioner
fra dansk til nederlandsk

11.20-11.50 Eva Skafte Jensen:
Godt og gerne - modalitet og polaritet

Kirsten Gomard:
Teorier om køn og sprog

11.50-12.20 Thomas Bilgram:
En beskrivelse af dansk syntaks: et stil-
leben til praktisk anvendelse

Knud Sørensen:
Forældede anglicismer i dansk

Frokost

lokale 340
Ordstyrer: Karen Margrethe Pedersen, Aabenraa

13.20-13.50 Hans Götzsche: Forklaringsmodeller i sproghistorien belyst med et eksem-
pel fra den aktuelle sprogudvikling

13.50-14.20 Kurt Braunmüller: Kontrastive analyser - tysk-dansk/dansk-tysk 1945-
1995: en kritisk redegørelse

Kaffepause

14.40-15.10 Hanne Ruus: Hardsysselord og kerneord

15.10-15.40 Inge Lise Pedersen: Sprogarter og sprogforandring i 1800-tallet

15.40-15.45 Afslutning

DELTAGERNE

6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog den 10.-11. oktober 1996 til minde om Peter Skautrup 1896-1996

Tilmeldte foredrag

Gunnstein Akselberg
Nordisk institutt
Universitetet i Bergen
Sydneplass 9
N-5007 Bergen

Asger Albjerg
Nordica
Helsingfors Universitet
Universitetsgatan 4
FIN-00100 Helsingfors

Hans Arndt
Institut for Lingvistik
Aarhus Universitet
Ndr. Ringgade
Bygning 327
8000 Århus C

Jørgen Chr. Bang
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Inger Bévort
Institut for dansk dialektforskning
Njalsgade 80
2300 København S

Thomas Bilgram
Institut for Lingvistik
Aarhus Universitet
Ndr. Ringgade
Bygning 327
8000 Århus C

Runernes genealogi og grammatologi - til
minde om to sprogforskere, Peter Skautrup og
Kai H. Sørensen

En beskrivelse af dansk syntaks: et stilleben
til praktisk anvendelse

Kurt Braunmüller
Germanisches Seminar
(Skandinavistik)
der Universität Hamburg
Von-Melle-Park 6
D-2000 Hamburg 13

Randi Stevens Brodersen
Nordisk Institutt
Universitetet i Bergen
Sydneplass 9
N-5007 Bergen

Ole Bruhn
Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Jeppe Bundsgaard
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Jens Cramer
Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Dorthe Duncker
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Elin Fredsted
Handelshøjskole Syd
Grundtvigs Allé 150
6400 Sønderborg

Kontrastive analyser tysk-dansk/dansk-tysk
1945-1995: en kritisk redegørelse

Nabosprogsundervisning og nabosprogsbøger
på nordiske universiteter - en kritisk karakteristik

Hvordan bliver en orden til en norm?

Søren Frimann
Aalborg Universitet
Langagervej 6, 235
9220 Ålborg Øst

Ken Gilberg
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Kirsten Gomard
Cekvina
Aarhus Universitet
Finlandsgade 26 B
8200 Århus N

Asgerd Gudiksen
Institut for Dansk Dialektforskning
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Hans Götzsche
Institut for Kommunikation
Aalborg Universitet
Langagervej 8, 45
9220 Aalborg Øst

Carsten Hansen
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Kenneth Hansen
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Teorier om sprog, kommunikation og køn

Deverbative -et-afledninger af typen *prælet*

Forklaringsmodeller i sproghistorien belyst
med et eksempel fra den aktuelle sprogudvik-
ling

Lakoff og Johnsons metaforprojekt - status og
perspektiver

Lise Horneman Hansen
Institut for Dansk Dialektforskning
Københavns Universitet Amager
Njalsgade 80
2300 København S

Lis Hedelund
Overdrevsvej 3
3390 Hundested

Lars Heltoft
Roskilde Universitetscenter
Postboks 260
4000 Roskilde

Carol Henriksen
Roskilde Universitetscenter
Hus 3.2.3
Postboks 260
4000 Roskilde

Jesper Hermann
Institut for Almen og Anvendt
Lingvistisk
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Anne Holmen
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Niels Haastrup
Stenstykkevej 51
2650 Hvidovre

Eva Skafte Jensen
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet Amager
Njalsgade 80
2300 København S

Har -ede-bøjningen været den eneste
produktive bøjning?

Det danske morfologiske system

Dialogiske forståelser og deres grundlag

Normer for dansk som andetsprog

Instrukser og modeller. En kommentar til
Skautrups kildeinddelinger

Godt og gerne - modalitet og polaritet

Kjær Jensen
Handelshøjskolen i Århus
Fuglesangs Allé 4
8210 Århus V

Knud Jordal
Holmevej 109
8270 Højbjerg

Allan Karker
Elmehøjvej 44
8270 Højbjerg

Stine Kern-Hansen
Institut for Nordisk Filologi
Njalsgade 80
2100 København S

Britt-Katrin Keson
Parole-projektet (DSL)
Njalsgade 80, 7.3.12
2300 København S

Hans Anton Koefoed
Center for Nordiske Studier
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Tore Kristiansen
Institut for dansk dialektforskning
Njalsgade 80
2300 København S

Mette Kunøe
Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Århus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Finn Køster
Institut for Dansk Dialektforskning
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

En fællesnordisk sproghistorie

Erik Vive Larsen
Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Århus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Audrey de Leeuw
Aalborg Universitet
Institut for Kommunikation
Langagervej 8
9220 Aalborg

Christer Lindqvist
Institut für Vergleichende Germanische
Philologie und Skandinavistik
Albert Ludwigs-Universität Freiburg
79085 Freiburg
Deutschland

Anna Vibeke Lindø
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Karen Lund
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet Amager
Ørnstrupvej 18
2770 Kastrup

Ruth Mulvad
Engkrogen 30
2860 Søborg

Martin Bruun Møller
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
5230 Odense M

Om C.F. Dichman og hans *Forsøg til en
dansk Sproglære*

Oversættelse af syntaktiske konstruktioner fra
dansk til nederlandsk

Schwa-bortfall och R-vokaliseing kontra skrift-
inducerad restitution. Morfologiska och
fonologiska konsekvenser i danskt standard-
språk

Form og funktion i dansk som fremmed- og
andetsprog

Mødres mål - en økologivistisk diskursanalyse
(sammen med Jørgen Døer og Inge-Merete
Wiig Tholstrup)

Mie Fernø Nielsen
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Rikke Buch Nielsen
Marselis Boulevard 131, 3.th.
8000 Århus C

Helle Merete Nordentoft
Center for Nordiske Studier
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Mette Nordentoft
Borgergade 34, 1. th.
DK-1300 København K

Ole Norling-Christensen
Parole-projektet (DSL)
Njalsgade 80, 7.3.12
2300 København S

Inge Lise Pedersen
Institut for dansk Dialektforskning
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Karen Margrethe Pedersen
Institut for Dansk Dialektforskning
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Karen Margrethe Pedersen
Institut for grænseregionsforskning
Persillegade 6
6200 Aabenraa

Marianne Rathje
Hedebygade 3A, 3.th.
1754 København V

Citater i ungdomssprog
(sammen med Marianne Rathje)

Sprogarter og sprogforandring i 1800-tallet

Verbet *gå* - i forbindelser som *gå i skole*, *gå til doktor*, *gå på mosen*

Citater i ungdomssprog
(sammen med Rikke Buch Nielsen)

Mette Richter
Filosofi
Odense Universitet
c/o Kirsebærgrenen 89
5220 Odense SØ

K. Ringgaard
Maden 9
8210 Århus V

Hanne Ruus
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Vibeke Sandersen
Dansk Sprognævn
Njalsgade 80
2300 København S

Inger Schoonderbeek
Institut for Jysk Sprog- og
Kulturforskning
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Peder Skyum-Nielsen
Institut for dansk
Danmarks Lærerhøjskole
Emdrupvej 101
2400 København NV

Jakob Steensig
Institut for Lingvistik
Aarhus Universitet
Bygning 327
Ndr. Ringgade 1
8000 Århus C

Peter Skautrup - liv og virke

Hardsysselord og kerneord

En ordgeografisk undersøgelse med
udgangspunkt i sallingmålets ordforråd

Reparér grammatikken! Reparatur som en
central del af talesprogets grammatik

Sune Steffensen
Forskergruppen for Økologi, Sprog
og Ideologi
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Knud Sørensen
Råhøj Allé 12
8270 Højbjerg

Viggo Sørensen
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Rita Therkelsen
Roskilde Universitetscenter
Hus 3.2.3
Postboks 260
4000 Roskilde

Inge-Merete Wiig Tholstrup
Center for Nordiske Studier
Odense Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M

Karen Thuesen
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet Amager
Njalsgade 80
2300 København S

Ole Togeby
Institut for Nordisk Sprog og Litteratur
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

Henriette Vognsgaard
Odense Universitet
Alexandergade 4, 1. sal
5000 Odense C

Forældede anglicismer i dansk

Sprog og læreproces

Mødres mål - en økologivistisk diskursanalyse
(sammen med Jørgen Døør og Martin Bruun
Møller)

Folkevisesproget - efter Skautrup

Nominalernes bestemthedsformer
informationsteoretisk anskuet

Peter Widell
Institut for Nordisk Sprog og
Litteratur
Aarhus Universitet
Niels Juelsgade 84
8200 Århus N

RUNERNES GENEALOGI OG GRAMMATOLOGI – til minde om to sprogforskere, Peter Skautrup og Kai H. Sørensen

Af Jørgen Chr. Bang (Odense Universitet)

Indledning: Baggrund og hypotese

Jeg præsenterer her nogle andre indgange til de danske sprogs historie end den fremherskende på Peter Skautrups tid og op til i dag. Med baggrund i en dialektisk sprogteori (jf. Bang & Døør 1985-95) præsenterer jeg nogle grammatologiske argumenter, der med en vis styrke indicerer, at den ældre 24-tegns rune-futhark blev etableret som et fuldgældigt *alfabet-skrift-system* parallelt med det græske, dvs. ca. samtidigt og med *traditionsbaggrund* i ca. samme skrift-miljøer som det græske, nemlig *semitiske skrifter fra bronzealderen og tidlig jernalder i den nære orient*.

Det er min hypotese, at futharken er ældre end det græske alfabet, fordi der er flere dybe og konsekvensrige begrundelser for, at dette er tilfældet end for det modsatte.

Min hypotese er i modstrid med den etablerede antagelse, som den stadigvæk videregives i det nyeste skriftleksikon *The world's writing systems* (Daniels & Bright (1996)) med reference til Erik Moltkes hypotese, nemlig at runerne er opfundet i Danmark "år 0 ± 100 år", og at de "må betragtes som en selvstændig alfabetdannelse på latinsk grundlag", dvs. at runerne er inventeret af en "runeskaber", der "har det latinske alfabet i kejsertidens kapitælskrift (DE STORE BOGSTAVER) som långiver" (jf. Moltke (1976:54f.)).

Ud fra lingvistiske og grammatologiske kriterier synes Moltkes eksplicite præmisser dog snarere at modsige end at bekræfte den hævdede hypotese. Moltke skriver, at "Danernes land holdt sig altid frit fra romernes overherredømme", og han resumerer videre en række rune- og runeskrift-egenskaber i sammenligning med andre skrifter. Disse karakteristikker implicerer, at runerne og runeskriften er ældre end de "klassiske alfabeter", dvs. græsk og latinsk. Han skriver nemlig:

"5. I forhold til de klassiske alfabeter viser futharken selvstændighed i *tegnenes rækkefølge*, der fonetisk er ligeså systemstridigt som i det fønikiske alfabet.

6. De ældste runeindskrifter har *alle de primitive karaktertræk*, som findes i de klassiske alfabeter på deres primitive stadi (der ligger flere 100 år forud for runerne): uregelmæssighed i størrelse og linjeføring, højre og venstre skriftretninger, *bustrofedon*, ingen eller uregelmæssigt brugte skille tegn; hertil kommer, at hver rune har sit navn." (Moltke (1976:54f.)) (Mine kursiveringer, jcb)

Futharkens rækkefølge, "alfabet-orden", strider altså imod de klassiske alfabeters systematik, ligesom det fønikiske, der ligger til grund for det græske; runeindskrifterne har alle de primitive karaktertræk som kendes fra før-klassiske skrifter, herunder individuel tegnstørrelse, skiftende højre- og venstrevendte skriftretninger, og hver rune havde betydende navn.

Det forekommer mig mindre sandsynligt, at man med et mere abstrakt udviklet alfabet-system som långiver, tilfældigvis skulle forme tegn, tegnorden og skriveformer, der til forveksling ligner langt tidligere uddøde og ukendte former, og tilmed give disse tegn navne som fonetisk og semantisk har påfaldende klare analogier med de samme tegnformers navne, som gik i glemmebogen – abstraheredes væk fra bevidstheden – med dannelsen af det klassiske græske alfabet. Det ville være en mærkværdig reversibilitet i det historielogiske forhold mellem mere konkrete, eller "primitive", former og mere abstrakte, eller "udviklede", former.

For så vidt må jeg medgive, at Moltkes hypotese om runernes dannelse, hvis den var rigtig, virkelig gjorde runerne til et interessant studium i historisk reversibilitet. Så hvad enten Moltke har ret eller uret, så står vi overfor, at runerne og futharken har egenskaber, der er uforenelige med enten den ene eller den anden (eller flere) gængse kulturhistoriske og -logiske antagelser. Jeg mener at Moltke har uret i sin insisteren på runernes dannelses-sted, -tid og -forbillede. Herved kommer jeg i modstrid med de gængse arkæologiske identifikationer, som Moltke så dominerende lægger til grund. Til gengæld viser jeg en sammenhæng mellem runernes og præ-klassiske skrifter egenskaber, der giver baggrund for forklaringer og antagelser, som i mindre grad er præget af lingvistiske og grammatologiske selvmodsigelser eller ignorancer, og min argumentation er i god overensstemmelse med nu tilgængelige grammatologier og data, jf. som fremragende eksempel *The world's writing systems* (Daniels & Bright (1996)).

Fig. 1. To hypoteser om europæiske skrifers genealogi
(Tidsangivelserne bygger på traditionel europæisk datering)

A. Traditionel hypotese (Moltke-trad.)

hieroglyffer	> semitisk	> fønikisk	> græsk	> latin	> futhark
(3000 BC)	(2000 BC)	(1000 BC)	(750 BC)	(650 BC)	(100 CE)

B. Alternativ hypotese (JCB)

hieroglyffer	> semitisk	> futhark			Nordisk
					Semitisk
		> fønikisk	> græsk		Græsk
				> latin	Romansk
(3000 BC)	(2000 BC)	(1000 BC)	(750 BC)	(650 BC)	
bustrofedon og navne					

Moltke-traditionen (Wimmer, Skautrup, N.Å. Nielsen, Moltke, Karker, Krause, Jankuhn, Odenstedt et al.) har vitterligt grammatologiske problemer med at forklare flere af runerne som afledte af latinsk kapitælskrift. Fx skriver Moltke:

“Hvorfor futhark-mesteren har brugt det latinske P til sit w [$\mathfrak{P}$] og selv har lavet et lidt mere kompliceret tegn $\mathfrak{L}$ for p , unddrager sig vor viden, ligesom hvorfor han gjorde det latinske M til en e-rune [$\mathfrak{M}$], mens han med det romerske M som forbillede skabte m-runen [$\mathfrak{M}$]; thi at det er latinsk M, der har inspireret m-runen, fremgår af ligheden i form og lyd. [mine parenteser, jcb]” Moltke (1976:55f.)

Disse og andre problemer kan vi løse ad mindre “indviklede og snørklede veje” (et af Moltkes kriterier) ved at forstå runerne som dannet i semitisk skrifttradition, hvor de nævnte og andre tegn findes i analoge former med lignende *fonetisk-semanticke* egenskaber. Og med tilsvarende skrivevaner, skiftende skriveretninger og *bustrofedon* (“plovfure-skrivning”).

I det følgende prøver jeg at vise nogle påfaldende tydelige *analogier i form, lyd og tyd* mellem runerne og dokumenterede skrifter fra før det græske alfabet, nærmere bestemt fra bronzealderen og tidlig jernalder og lokaliseret til kulturområdet mellem Nilen og Tigris. Herved får jeg selv bedre forklaringer på runernes konkrete egenskaber, ligesom jeg bedre forstår det indo-

europæiske fænomen, som fx Rask, Grimm, Verner så fortjenstfuldt erkendte, nemlig at de nulevende nordiske (-germanske) sprog har visse systematiske korrespondenser med de nulevende romanske (-græske) sprog. Et fænomen der tyder på, at de indoeuropæiske sprog er båret ud af en fælles kultur for derefter ad åre i indbyrdes kulturel adskilthed at udvikle forskellige fonetiske træk som fonologisk prominente og distinktive træk, mere og mindre båret af konserverende skrift-artikulationer og/eller senere importerede skriftformer. Runerne kan være en *arveskrift* der medbragtes sammen med “den danske tunge” og således udvandrede ad samme vej og nåede Danmark sammen. Således at vi først med kristendommen (o. 1000) får en *låneskrift*, den latinske, som så er en slags nevø eller niece i forhold til runeskriften.

Min hypotese vedrørende futharkens genealogi har vitale implikationer for vores forståelse af de nordiske og (indo-)europæiske sprog og kulturelle identiteter; den indebærer bl.a., at det græske alfabet *ikke* er enerådende som verdens første egentlige og fuldgyldige alfabetskrift i udviklingen fra *piktogrammer*, (*logo-*)*syllabarer* og *konsonantskrifter* (“*abjads*”). Desforuden illustrerer mine argumenter og data virkningen af at antage, at intet tegn eller symbol i nogen væsentlig eller interessant henseende er arbitrært (men netop analogi-motiveret på kryds og tværs for at virke, vise, mime og minde).

Moltke(-traditionen) opfatter runerne som en invention foretaget af en runeskaber på et givet sted (Danmark), på et givet tidspunkt (o. år 0), hvor denne runeskaber formodes at have haft kendskab til et fuldt udviklet klassisk alfabet, det latinske, som han låner fra for at danne en fiks og færdig runeskrift, som han implementerer så dygtigt i en hidtil skriftløs kultur, at denne kultur i de næste tusinde år bruger denne skrift meget homogent (dog med en revision o. år 750, hvor 24-tegns-futharken afløstes af den yngre 16-tegns-futhark). Jeg finder det usandsynligt, at en enkelt revolutionær kan revolutionere så stort et kulturområde, *uden* at der i den kultur er traditionsmæssige forudsætninger herfor.

Udviklingen af *brugelig* og *lærbar* alfabetskrift er imidlertid en omfattende kulturel, menneskelig bedrift, som det har taget menneskeheden mange generationer at skabe, ligesom det den dag idag ikke er så helt få ressourcer der bruges (mere og mindre forstandigt) på at opretholde en skriftnorm og lære hver ny generation skriften og læsningen. Jeg hælder derfor mere til, at en så fuldgyldig skrift, som den gamle futhark vitterligt er, snarere må betragtes som en *klassisk* skrift, med dens adækvate fonologiske og morfologiske forhold til det talte sprog, med dens vokal- og konsonanttegn, med dens afgrænsede systeminventar (24 tegn) osv.

Hvor Moltke hæfter sig ved, at de tidligst daterede fund, der er blevet identificerede som runer, stammer fra o. år 100-200, så hæfter jeg mig ved, at disse fund alle indeholder fuldmodne klassiske runer, og derfor spørger jeg snarere efter:

Hvor kan vi finde denne modne skrifts tidlige former, den klassiske runeskrifts forløbere?

Altså samme spørgsmål som man har stillet og besvaret vedrørende de anerkendte klassiske skrifter, latinsk og græsk, og hvor man idag erkender disse skrifter som en indre og ydre betinget fuldmoden kulturel og institutionaliseret form, der har fundet sin klassiske form som produkter af kulturfolks generelle kulturelle tradition & udvikling og bevidste kulturelle skrift-tradition & -udvikling over en fleretusindårig periode fra de første ægyptiske dynastier, over de nærorientalske ("semitiske og arabiske") blomstrende, "centrale", kulturmiljøer i bronzealderen, over en af disse (skrift-)dialekter (den "fønikiske"), der blev særligt forbundet med den nye kulturelle form for handel i de østlige middelhavsegne, den vestlige nærorient, hvor den græske kultur fik blomstringsbetingelser og etablerede den klassiske græske alfabetsskrift.

Som Moltke-traditionen ser jeg klare *slægt*-ligheder mellem runerne og græsk og latin; men jeg ser tydelige *generations*forskelle, der siger mig, at den modne futhark er af en anden slægtlinje og at dens traditionsmæssige forløbere nok skal søges i ældre skrift- og kultur-generationer end de umiddelbare forløbere for græsk, altså i de miljøer der var forud for eller andre steder end den fønikiske skriftnormerings dominans.

Fund af runer fra før det græske alfabet?

Jeg er min nu afdøde ven, typograf & cand.phil. Kai H. Sørensen, meget taknemmelig for faktisk at have fundet runelignende tegn, dvs. skriftfigurer der i formarkitektur og streg minder meget om runerne. Kai H. Sørensen havde i mange år fulgt mine sproghistoriske kurser, hvor jeg bl.a. havde efterlyst bedre forklaringer end de gængse på runernes genese, og jeg havde fulgt hans typografi- og hånd-skriftstudier; og så en dag for et par år siden lagde han den tavle foran mig, som er aftrykt som Bilag 2 (Driver 1976:145). Vi så og tegnede og sammenlignede og glippede med øjnene: Hvor var der dog påfaldende mange ligheder mellem de klassiske futhark-runers tegnformning og de sydsemitisk-arabiske "Thamûdean"-tegnformninger!

Siden studerede jeg flere datidige og derværende skrift-dialekter med henblik på tegnenes former og navne, idet jeg begyndte at betragte navnene som kilde til både tegnenes fonetiske værdier og til deres proto-betydninger, dvs. deres fonetisk-semantiske reference som tegn. Des-

uden begyndte jeg at kunne få øje på tegnenes deiktiske spor af gestisk gengivelse af proto-betydninger som 'okse/fæ', 'hus', 'dør', 'stav', 'tegn', 'øjne' osv., dvs. at jeg kunne spore en traditions-sammenhæng mellem tegnenes ydre stereotypiserede form og tegnbrugernes bevarede forestillinger om "ikonisk gengivelse" af tegn-navnets proto-referent. Ved at lytte til tegn-navnene og lære deres datidige betydninger, dvs. deres fonetiske og semantiske implikationer, begyndte jeg at kunne ane udviklingskonjunkturer og -potentialer i den vitale grammatologiske og dialektiske sammenhæng mellem tegnets skrift, lyd, tanke & reference samt tegnenes indbyrdes og traditionsbetingede afhængigheder (deres "synkrone og diakrone" vilkår).

Da min ven, filosofen Jørgen Døør gjorde mig opmærksom på det nye skriftleksikon (Daniels & Bright (1996), fandt jeg her en formodentlig habil, samlet og sammenlignelig præsentation af identificerede skrifers tegn, hvor jeg i plancherne over semitiske-arabiske skrifttegn fra bronzealderen og frem fandt meget eksakt runelignende tegn. Disse plancher vedlægger jeg som meget væsentligt bilag og dokumentation af min hypotese om, at i dette område på disse tider finder vi runernes sandsynlige forløbere. Jeg peger ikke på en enkelt skriftdialekt eller en nøjere specificeret lokalitet som runernes præcise miljø, thi det kender jeg ikke nok til, men jeg viser et større sammenhængende miljø, hvor netop runernes egenskaber i alle detaljer var levende. Læseren må her på egen hånd med egne øjne se og sammenligne tegnenes former, og i det følgende vil jeg kommentere nogle få analogier i forhold til nogle af runerne.

Analogier mellem runerne og semitiske skrifter fra ca. 2000-1000 f.Kr.

I dette afsnit viser jeg nogle analogier mellem runerne og præ-græske skrifttegn, nærmere bestemt tegn i arabisk-semitiske skriftdialekter, som er

- (a) tydeligt og velkendt indbyrdes beslægtede (tilhørende samme skriftmiljø),
- (b) tydelige og velkendte som udviklinger af ægyptisk hieroglyf-"skrift",
- (c) tydelige og velkendte som forløbere for græske skrifttegn (der er forløbere for latinske).

Jeg gennemgår her blot nogle få runer og sammenligner dem med nogle få skrift-oversigter:

Bilag 1: en tavle med runer (germanske, angel-saxiske og skandinaviske) (Diringer 1962)

Bilag 2: en tavle med "Sinaitic and South-Semitic signs" (Driver 1962)

Bilag 3: en tavle med hieroglyffer, sinai, semittisk, græsk og romersk (Arnesen 1987).

For mere eksakte analogier henviser jeg til tavlerne i Bilag 4 (Daniels & Bright 1996).

Mulige "fore-runners" til de tre første runer $\text{𐌲} \text{𐌺} \text{𐌸}$ (f, u og th)

Lad os begynde med de tre første runer, hvor jeg ser tydelige analogier med traditionelle fællestegn i fx sydsemitisk-arabisk, se fig. 2 som er et udsnit af Bilag 2.

Det første tegn 𐌲 , som Moltke et al. identificerer som skabt af et latinsk F, ses tydeligt at have analogier med ALFA-ALEF-tegnet, med betydningen 'okse'. Betydningen af runens første tegn er givetvis 'fæ', runesprogets ord for den generelle værdiækvivalent, jf. lat. *pecus* og vort nudanske fremmedord *pekuniær*. Fæ er en mere generel kategori end den mere specifikke okse, men der er tydelig betydningsanalogi og kulturelle grunde til forskellen.

Lydmæssigt indeholder protoordet *alef-alfa* såvel a- som f-fonetik, således at både a og f er forenelige med protoordets lydsituation. Måske er FÆ udviklet af AL'FÆ ved fjernelse af forstavelen. Både det græske alfa og futharkens fæ er logiske udviklinger af samme tidligere former og helheder, og i bilag 4 ses både tydelige $[\alpha]$ -former og tydelige $[\text{f}]$ -former. I *Dedanite*-skriften (tavle 5.6, kolonne xxi) ser jeg tydeligt en 𐌲 -analog figur på 1. pladsen ("alfa-pladsen"). (Futharkens a $[\text{a}]$ er måske udviklet af samme tegn og kan tillige være en vokal-indikation af l-tegnet $[\text{l}]$, "lameth"; begge motiverer samme resultat.)

Førstepladsen i futharken indikerer også tolkningen af f-runen $[\text{f}]$ som analog med det traditionelle 1. tegn, og der er derfor en mulig analogi-korrespondens med græsk alfa $[\alpha]$ og senere latinsk a, som hidtil har været skjult.

Fig. 2: "Sinaitic and South-Semitic signs" (Driver 1962)

Sinaitic	Byblos ²	Batu'ah ³	Ugaritic	South Semitic—Arabian				Value
				(Minaean/Sabaean)	Libyan	Thamudic	Safaitic	
𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈
𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑
𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙	𐤚
𐤛	𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	𐤠	𐤡	𐤢	𐤣

Den 2. rune, u-runen $[\text{u}]$, har tydelige formanalogier med det 2. tegn i de traditionelle skrifter. Betydningen var 'hus', 'hule', 'ur-mund', 'uterus'. På græsk blev tegnet udviklet til beta $[\beta]$, og *beth* er et semitisk ord for hus. Fonetisk er rune-u og græsk beta analoge i henseende til bilabial artikulation, og begge er logiske udviklinger af samme tegn. Det er velkendt i græsk skriftforskningstradition, men det er ikke hidtil bemærket i runeforskningen, som har været mere optaget af at se rune-u som et omvendt latinsk V, og af at forklare navnet "uruz" som 'ur-okse' fremfor det mere forklarende 'ur-os' sv.t. 'ur-mund' (jf. *Århus* der stammer fra AR-OS eller å-munding). Med min forklaring har rune-u samme logiske plads som græsk beta og senere latinsk b. Og herved bliver rune-b ikke så analog med græsk beta og latinsk b, som formen tyder på, idet rune-b var forbundet med en anden semantik, nemlig en M-semantik, se nedenfor under gennemgangen af B. Interessant er dog mødet af B og U i det vigtige ord BU, BUANDI af hvilke *bo*, *bonde*, *by* dannes.

Den 3. rune $[\text{þ}]$, th-runen, har tydelige analogier med det 4. traditionelle tegn, "daleth"- eller dør/thor-tegnet. Det svarer til det græske delta og det latinske d, altså disse alfabeters 4. tegn. Th-runen deler semantik med det gamle dør-tegn og de senere delta- og d-tegn, jf. som særligt vigtigt eksempel 2.-3. *persons personlige pronomener*, som havde th-tegnet som mærke. (Rune-d $[\text{d}]$ er nok at forstå som et dobbelt-tegn, nemlig to daleth- / th-tegn sat sammen, og d-runen deltager i en anden fonetisk semantik end th-runen. D-runen er nok nyere og især forbundet med "do"-morfologien, dvs. den nyere verbale datidsbøjning, jf. placeringen af d og o $[\text{d}]$ som de to sidste runer i futharken.)

Med denne tolkning af de tre første runer kan futharkens indledning forstås som motiveret af den fælles tradition, og *futh-ark* kan således forstås som analog med *alfabet* og *abecedarium*.

Mulige "fore-runners" til runerne 18-20 $\text{𐌲} \text{𐌺} \text{𐌸}$ (b, e og m)

Ser vi på "mem"-linjen i de mulige forløberskrifter (se bilagene), finder vi tydelige form-analogier med hver af runerne $[\text{b}] \text{𐌺} \text{𐌸}$ (b, e og m). Det gamle hieroglyf-tegn analogiserede vandets bølge, 'livets kilde', og det semitiske navn for dette tegn blev *mem*. Fonetisk indeholder "mem" både m og e, som desuden indgår som vigtige morfologiske konstituenten i de indoeuropæiske 1. *person-ental-pronomenudtryk*, hvor nominativ domineres af e (*ek*, *ego*, *ich*, *jeg*, *I*), mens de øvrige kasus domineres af m (*me*, *mik*, *mig*, *mich*). En mulig semantisk udvikling

fra vand som livets kilde til mennesket som talens (og skriftens) kilde. At m-runen får navnet "mann-" 'menneske' er i god overensstemmelse med en sådan kulturel semantisk udvikling.

At b-runen [ƃ] dannes af samme traditionskompleks, er fonetisk velmotiveret, idet nordisk-germansk b og m har fælles fonetiske "segmenter": læbelukke-upustet åbning, jf. vanskeligheden ved at artikulere både b og m i et ord som *købmænd*.

Det er bemærkelsesværdigt, at de tre runer, som jeg altså tolker som udviklet af et og samme traditionstegn, mem, er placeret ved siden af hinanden i futharken, omkranset af traditionstegnene t og l ("tegnet" og "staven") [↑ ƃ M M ↑].

I denne tolkning impliceres det, at rune-b har en anden historie end det græske beta og det latinske B, og der er vel også både fonetisk og semantisk forskel på græsk-romansk b og nordisk-germansk b, selvom vi idag ser og opfatter det latinske bogstav B som "identisk" med det nordiske. Den grafiske lighed mellem rune-b og latinsk B har i forbindelse med forglemmelsen af tegnenes betydning ført til en kildeforveksling, som en ahistorisk arbitraritets-lingvistik jo systematisk ignorerer. Men jeg synes det er interessant, om vores u er beslægtet med græsk beta, og om vores b er beslægtet med vores (og græsk) m.

Jeg kan godt forstå, at Moltke har svært ved at forstå den grafiske lighed mellem rune-m og rune-e set ud fra latinsk synspunkt og tegnforståelse, men med de ældre skrifter som forløbere er ligheden motiveret.

(Moltkes uforståede w-rune [ƿ], rune nr. 8, som jo grafisk ligner et latinsk P, kan jeg få en mening ud af ved at betragte "quof"-tegnet som forløber. Dette tegns navn indeholder både qv- og hw/wh-fonetikken og er således forståeligt, også morfologisk, som forløber for både det romanske og det nordisk-germanske præfixale spørgemorfem.)

Runernes figurer som indbyrdes distinkte skriftartikulationer, der medsvare fonetisk-semantisk prominente distinktive træk, *distinctive features*

Hvor jeg i foregående afsnit viste nogle mulige "leksikalske" baggrunde for runerne, dvs. runernes afhængighed af lignende tegns traditionelle fonetiske-semantiske implikationer, hvad sådanne tegn hidtil "betød", så anlægger jeg nu en anden betragtning, idet jeg nu betragter runernes indbyrdes ligheds-/forskels-indikationer, dvs. deres indbyrdes system-dannelse, "anaforisk" motivering. Også her præsenterer jeg blot et par eksempler. Først et par eksempler der viser nogle mulige konsonant-korrespondenser, og derefter nogle mulige vokal-konsonant-

korrespondenser. Hvis jeg har ret i min henvisning til de nævnte skrifter som runernes forløbere, så ligger der i dannelsen af rune-alfabetet to skrifthistoriske opgaver: den ene er at danne vokaltegn ud af hidtidige konsonantskrifter; den anden er at give tegnenes fonetiske egenskaber prominente udtryk, dvs. gøre skriftegnene mere fonetisk-fonologisk indikerende og mindre ikonisk-semantisk bundne. Den samme opgave som løstes med dannelsen af det græske alfabet og videre abstrakt forfinedes med det latinske.

Fig. 4

Konsonant-grupperne: b, v, d, g, p, f, t, k

Prominente træk		"upustet"	pustet
bi-labial (to læber)	b : p	ƃ	ƣ
mono-labial (læbe-tand)	v : f	ƿ	ƿ̥
fremre tunge	d : th : t	M ƿ	↑
bagre tunge	g : k	X	<

Konsonant-system-korrespondenser

Ovenfor omtalte jeg den "leksikalske" og fonetiske forbindelse mellem rune-m og rune-b. Nu vil jeg med udgangspunkt i rune-b [ƃ] betragte nogle mulige sammenhænge mellem konsonanternes grafiske og fonetiske udtryk og dannelse. Rune-b betragter jeg nu som dannet af segmenter, der danner en stiliseret figur af to lukkede læber. Heroverfor ser jeg så i samme segmentlogik rune-p [ƣ] som de samme to læber, men med den distinkte forskel, at læberne er pustet fra hinanden. (Michael Barnes har tidligere gjort samme iagttagelse.) Sammenligner jeg videre ud fra samme segmentlogik rune-b og rune-w, dvs. [ƃ] og [ƿ], så kan den første forstås som bilabial, mens den anden mangler den ene læbe, dvs. modsvarer monolabialt (labiodentalt) w eller v. Videre til dennes pustede opponent, f, som falder pænt segmentlogisk på plads: [ƿ] : [ƿ̥]. Går jeg videre indad imod luftstrømmen, kommer jeg fra labiale til fortunge-dentale konsonanter. Her ser jeg så fra w til th [ƿ] : [ƿ̥], at lukkestedet er sænket på staven (indad modsv. nedad), mens jeg i forholdet th : t [ƿ̥] : [↑] ser krop overfor åbent, pustet, segment. Som nævnt ovenfor betragter jeg rune-d som en morfologisk betinget nydannelse (i forhold til futhark-etableringstidspunktet), hvorfor de tre konsonanternes fonetiske og fonologiske historie kræver en nærmere udredning, som jeg her udelader. I fig. 4 har jeg tentativt vist nogle træk

ved konsonantsystemet, hvor fonetisk prominente træk medsvares af grafiske, segmentale indikationer.

Konsonant-Vokal-analogi-korrespondenser

Som bekendt var (og er) forløber-skrifterne uden egentlige vokaltegn. Indikation af vokaltegn var imidlertid vigtige i de nordisk-germanske dialekter på grund af disses verbale rodbøjning (jf. fx: *synger, sang, sunget*). Meget tyder på, at vokaltegnene skabtes ud fra konsonanttegnenes proto-navne, som ovenfor omtalt i forbindelse med e- og m-runernes fælles herkomst. I fig. 5 viser jeg nogle mulige og motiverede vokal-konsonant-par, som jeg her af pladmæssige grunde ikke kommenterer nærmere, men dog lader fremtræde for nærmere betragtninger.

Fig. 5
Vokal-konsonant-analogier

	vokaler	konsonanter		vokaler	konsonanter
a : f / l	ƿ	ƿ ↑	i : n	l	þ
u : b	ɒ	β	o : ng	ʀ	ð
e : m	ɱ	ɱ	æ : j	ʎ	ʂ

Fig. 6
Rune-Græsk-Latin-analogier

Navn og 'betydning'	runer	græsk alfabet	latin
'fæ', 'okse', 'værdi' <i>alef / al-fa</i>	ƿ	α	A
'hus', 'urmund', <i>ur-us, bu, beth</i>	ɒ	β	B
'dør', 'thor', (2.-3. pers: <i>du, dik, dem</i>) <i>daleth / delta</i>	þ	Δ	D
'vand', 'kilde', 'man(d)' (1. pers: <i>me, mek, ek</i>) <i>mem</i>	ɱ ɱ	μ	M

Min konklusion er først og fremmest en invitation til, at vi i dansk sprogforskning åbner en diskussion om denne afgørende problematik om vore sprogs rødder, og at vi prøver at betragte de originale sproglige udtryk og deres situation, hvad enten det drejer sig om skriftlige eller mundtlige, som væsentlige kilder til vores sprogforståelse. Transskriptioner af fx runerne og runeindskrifterne kan da godt være nyttige til visse formål, ligesom oversættelser fra et sprog til et andet eller parafraser af fortællinger, men de lader ikke det originale udtryk fremtræde med dets menings- og betydningspotentiale, med dets særlige ligheder og forskelle. Altfor megen sprogforskning og lingvistik foregår idag på basis af korpus-løse korpora og monolektiske forståelsesmatricer. Jeg håber her at have vist nytten af at betragte sproglige udtryk som interessant motiveret på kryds-og-tværs. Et sprogligt tegn er ikke i nogen interessant eller vital henseende arbitrært eller vilkårligt, men træder netop frem på givne naturlige, kulturelle og traditionelle vilkår som viljesformede, intentionelle, menneskelige ytringer. Ved at åbne for tegnets motiverede udtryks-artikulation åbner vi også for at det giver mening at søge efter tegns mening, også hvor vi ikke kender den pågældende "sprogkode" eller "-konvention".

Litteratur

- Arnesen, J.R. 1987. *Levende skrift*. Oslo: Rask Arnesens forlag.
 Bang, J.Chr. & J. Døør .1985-95. *Sprogteori I-VIII*. Odense: Odense Universitet.
 Daniels & Bright. red. 1996. *The world's writing systems*. Oxford: Oxford University Press.
 Diringer, David. 1962. *Writing*. London: Thames and Hudson.
 Driver, G.R. 1976. *Semitic writing from pictograph to alphabet*. Oxford: Oxford University Press.
 Düwel, Klaus. 1968. *Runenkunde*. Stuttgart.
 Jespersen, Otto. 1934. *Modersmålets fonetik*. Kbhvn.
 Karker, Allan. 1993. *Dansk i tusind år*. København: Reitzels Forlag.
 Krause, Wolfgang & H. Jankuhn. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. Göttingen.
 Moltke, Erik. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København: Forum.
 Nielsen, Niels Åge. 1983. *Danske Runeindskrifter*. København: Hernov.
 Odenstedt, Bengt. 1990. *On the Origin and Early History of the Runic Script*. Uppsala.
 Skautrup, Peter. 1944. *Det danske Sprogs Historie I*. København: DdSL.
 Wimmer, Ludvig F.A. 1914. *De danske Runemindesmærker*. København og Kristiania.

Bilag 1
Oversigt over Rune-dialekter (Diringer (1962 : 163))

5

Bilag 2
Oversigt over Semitiske-Arabiske skrifttegn (Driver (1976 : 145))

!QOF!
!RES!

³ S. pp. 94-8.

* S. p. 124.

^a S. PP. 104-7

Or $\bar{p} = f(p)$ and $\bar{q} = s(p)$.

15. p. 122.

FIG. 82. Comparative table of Sinaitic and South-Semitic signs.

Bilag 3
Fra hieroglyffer til græsk og romersk (Arnesen 1987 : 35)

Hieroglyffer	Sinai-skrift	Hebraisk	Semitisk skrift	Gresk	Romersk
		Alef - okse		Α	A
		Beth - hus		Β	B
		Gimel - kamel		Γ	C
		Daleth - dør		Δ	D
		He - vindu		Ε	E
		Vav - krok		Ϝ	F
		Zayin - våpen		Ζ	Z
		Heth - gjerde		Η	H
		Jod - hånd		Ι	I
		Kaf - håndflate		Κ	K
		Lamed - stav		Λ	L
		Mem - vann		Μ	M
		Nun - fisk		Ν	N
		Ajin - øye		Ο	O
		Pe - munn		Π	P
		Qof		Ϟ	Q
		Res - hode		Ρ	R
		Sin - tann		Σ	S
		Tav - tegn		Τ	T
		Waw		Υ	V
				Φ	
		Samek		Χ	X
				Ψ	
				Ω	

Oversikten viser utviklingen av Sinai-skriftens «bokstaver» fram til romersk monumentalskrift. De greske bokstavene er vist slik de forekom i bustrofedon (plog-skrift), der skriflinjene fram til ca. 500 f. Kr. ble skrevet hverannen linje fra høyre mot venstre, hverannen fra venstre mot høyre.

Bilag 4
Oversigter over tidl. linear-skrifter
(DANIELS & BRIGHT 1996): Tables 5.1, 5.3, 5.6 & 5.7 pp. 91, 93, 99, 101.

Bilag 4 A: The Earliest Linear Scripts (Garbini 1979, fig. 1)^a

TABLE 5.1: The Earliest Linear Scripts (Garbini 1979, fig. 1)^a

	I	II	III	IV	V
a					
b					
g					
d					
h					
w					
z					
h					
f					
y					
k					
l					
m					
n					
s					
.					
p					
s					
q					
r					
s					
t					

a. Col. I. Arrowheads from Lebanon; col. II. Byblos 7765; col. III. Ahiram inscription; col. IV. Inscriptions from Palestine; col. V. Gezer calendar.

TABLE 5.3: Northern Linear Cursive Scripts (Garbini 1979, fig. 4)^a

	VI	VII	VIII	IX	X	XI
	Ⓟ		ⓧ ⓧ	ⓧ ⓧ ⓧ	ⓧ	ⓧ
b	9	1	9	9 9	9	9
g		11	1	1 1	1	1
d	Δ	22	Δ	Δ Δ	Δ	Δ
h		22	Δ	Δ	Δ	Δ
w	Y	~	~	1 1 1	1	1
z	~	~	~	"	= =	1
h	Y 11		11	11 11	11	11
t				0		0
y	11	Y	11	11	22	1
k	Y	Y	Y	9 9	9	9
l	Δ Δ	1 1	1	1 1	1	1
m	Y 9 9		X	9 9	9	9 9
n	Δ Δ	1 1	1	1 1	9	9 9
s	0	U U V	1	1	9 9	9 9
p	Ⓟ		Ⓟ	9 9	9	9
q	Ⓟ Ⓟ			Ⓟ Ⓟ	Ⓟ Ⓟ	Ⓟ
r	Δ 9	1 1	9	1 1	9	9
s	Δ Δ	U 11	U	Δ Δ	Δ	Δ Δ
t	Δ 11	1 1	1	1 1	Δ	11

a. Col. VI, Mozia, 6th c. B.C.E., stela, Punic; col. VII, Malta, 3rd-2nd c. C.E., ostraca, Late Phoenician cursive; col. VIII, Sidon, 5th c. B.C.E., Phoenician; col. IX, Phoenician papyrus, 4th-3rd c. B.C.E.; col. X, Samaria, mid 8th c. B.C.E., ostraca, Hebrew cursive; col. XI, Aramaic papyrus, 465 B.C.E.

TABLE 5.6: North Arabic Scripts (Garbini 1979, fig. 9)^a

	XXI	XXII	XXIII	XXIV	XXV	XXVI
	Ⓟ		ⓧ ⓧ	ⓧ ⓧ ⓧ	ⓧ	ⓧ
b	9	1	9	9 9	9	9
g		11	1	1 1	1	1
d	Δ	22	Δ	Δ Δ	Δ	Δ
h		22	Δ	Δ	Δ	Δ
w	Y	~	~	1 1 1	1	1
z	~	~	~	"	= =	1
h	Y 11		11	11 11	11	11
t				0		0
y	11	Y	11	11	22	1
k	Y	Y	Y	9 9	9	9
l	Δ Δ	1 1	1	1 1	1	1
m	Y 9 9		X	9 9	9	9 9
n	Δ Δ	1 1	1	1 1	9	9 9
s	0	U U V	1	1	9 9	9 9
p	Ⓟ		Ⓟ	9 9	9	9
q	Ⓟ Ⓟ			Ⓟ Ⓟ	Ⓟ Ⓟ	Ⓟ
r	Δ 9	1 1	9	1 1	9	9
s	Δ Δ	U 11	U	Δ Δ	Δ	Δ Δ
t	Δ 11	1 1	1	1 1	Δ	11

a. Col. XXI, Dedanite; col. XXII, Late Lihyanite; cols. XXIII-XXV, Thamudic (XXIII, Teima; XXIV, Hejaz; XXV, Tabuk); col. XXVI, Safaitic.

TABLE 5.7: Monumental Scripts of Yemen and Ethiopia (Garbini 1979, fig. 10)^a

	XXVII	XXVIII	XXIX	XXX
ʾ	ʾ	ʾ	ʾ ʾ ʾ	ʾ ʾ
b	𐩧	𐩧 𐩧	𐩧 𐩧	𐩧 𐩧
g	𐩨 (g)	𐩨	𐩨	𐩨 𐩨
d	𐩩	𐩩	𐩩 𐩩	𐩩 𐩩
q	𐩪	𐩪	𐩪 𐩪	𐩪 𐩪
h	𐩫 (h)	𐩫	𐩫 𐩫	𐩫 𐩫
w	𐩬	𐩬	𐩬 𐩬	𐩬 𐩬
z	𐩭	𐩭	𐩭 𐩭	𐩭 𐩭
ḥ	𐩮 (ḥ)	𐩮	𐩮 𐩮	𐩮 𐩮
ṭ	𐩯 (ṭ)	𐩯	𐩯 𐩯	𐩯 𐩯
ʿ	𐩰	𐩰	𐩰 𐩰	𐩰 𐩰
y	𐩱	𐩱	𐩱 𐩱	𐩱 𐩱
k	𐩲	𐩲	𐩲 𐩲	𐩲 𐩲
l	𐩳	𐩳	𐩳 𐩳	𐩳 𐩳
m	𐩴	𐩴	𐩴 𐩴	𐩴 𐩴
n	𐩵	𐩵	𐩵 𐩵	𐩵 𐩵
s	𐩶	𐩶	𐩶 𐩶	𐩶 𐩶
ʃ	𐩷	𐩷	𐩷 𐩷	𐩷 𐩷
ḡ	𐩸	𐩸	𐩸 𐩸	𐩸 𐩸
p	𐩹	𐩹	𐩹 𐩹	𐩹 𐩹
ṣ	𐩺 (ṣ)	𐩺	𐩺 𐩺	𐩺 𐩺
q	𐩻	𐩻	𐩻 𐩻	𐩻 𐩻
r	𐩼	𐩼	𐩼 𐩼	𐩼 𐩼
ṣ	𐩽	𐩽	𐩽 𐩽	𐩽 𐩽
l	𐩾	𐩾	𐩾 𐩾	𐩾 𐩾
ʾ	𐩿 (ʾ)	𐩿	𐩿 𐩿	𐩿 𐩿

a. Col. XXVII, Epigraphic South Arabian script (forms in parentheses are of the North Arabic type, found in some older inscriptions); col. XXVIII, Later South Arabian script; col. XXIX, "Thamudic" type of Ethiopic script; col. XXX, Ethiopic consonantal script. The order of letters in this table is artificially based on the North Semitic order; for the ancient South Semitic order, see SECTION 68.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

KONTRASTIVE ANALYSER TYSK-DANSK / DANSK-TYSK 1945 - 1995: EN KRITISK REDEGØRELSE

Af Kurt Braunmüller (Universität Hamburg)

Målsætningen

I mit oplæg vil jeg give et helhedsoverblik over den *kontrastive* og sprogsammenlignende *forskning* dansk-tysk i de sidste halvtreds år. Der skal gøres rede for, hvor mange bøger og videnskabelige artikler der er skrevet, og hvilke (grammatiske) områder der har haft størst opmærksomhed fra sprogforskernes side. Desuden skal der gives en oversigt over de *leksikografiske arbejder* i samme tidsrum – både bi- og multilingvale ordbøger (inkl. glossarer og terminologilister).

Det empiriske grundlag for at kunne give et sådant overblik er min bog *Deutsch – Skandinavisches im Vergleich*, som udkommer i en fuldstændig revideret og aktualiseret nyudgave ved Novus forlag i Oslo i disse dage [oktober 1996] (Studia Nordica 4; 239 sider).

Oversigt over kontrastive og andre sammenlignende undersøgelser

Når man ser på den samlede kontrastive og sprogsammenlignende forskning dansk-tysk, er det påfaldende, at visse områder er ret godt dækket med forskning, mens andre ikke spiller nogen særlig stor rolle. Blandt de mindre godt udforskede områder er morfologien (10)¹ og hele ord-dannelsen (4), oversættelsesproblematikken (11)², både den teoretiske og den mere praktiske side af emnet. Andre områder som fx retskrivning (1), fagsprog (korrespondentterminologi; (1)) er så godt som ikke blevet behandlet.

At morfologien, dvs. *fleksionsmorfologien*, ikke har kunnet tiltrække tilstrækkelig stor opmærksomhed, er lidt forunderligt, fordi tysk (ligesom fransk eller italiensk) jo gælder som sprog med en del fleksionsendelser, der skal beherskes. Åbenbart går man på dansk side ud fra,

¹ Tallene i parenteser nævner, hvor mange artikler eller bøger der er blevet publiceret i det pågældende tidsrum.

² Derimod findes der mange undersøgelser, der beskæftiger sig med oversættelsesproblemer, med svensk men til dels også med norsk som mål- eller udgangssprog.

at paradigmerne eller endelserne bare skal læres via den normale sprogpraktiske og/eller almengrammatiske undervisning.

Det samme gælder for *retskrivning* og *fonem-grafem-relationer*, som for øvrigt er ret udviklede i dansk, men til dels også i tysk. Muligvis kan den nye tyske retskrivningsreform, som træder i kraft den 1. august 1998, vække lidt mere opmærksomhed blandt tyskstudierende, også uden for Tyskland. Den reviderede ortografi, som for første gang vil gælde for alle tysktalende lande, altså også for Østrig og Schweiz, er nemlig bleven lidt mere logisk, og der er en vis chance for danske og andre tyskstudierende for, at de klarer sig bedre i fremtiden.

Temmelig uinteressant er åbenbart hele *orddannelsen*. Her kan man sikkert gå ud fra, at den neder- og senere den højtyske sprogkontakt har skabt så mange identiske mønstre, at det antagelig slet ikke kan betale sig at undersøge dette felt nærmere. Hertil kommer, at orddannelsen ikke længere står i centrum af den generative syntaksforskning. Ingen viser i dag interesse for kontroversen, om den leksikalske eller den transformationalistiske hypotese genspejler den mentale orddannelsesproces bedre end den modsatte hypotese. Og det må vi kunne leve med.

Forholdsvis nyt er emnet *pragmatik* (12). Som de få undersøgelser har vist, kan det godt betale sig også at undersøge nabosprogenes kulturelle baggrund nærmere: den er slet ikke den samme, og hvis man ikke tager hensyn til dette faktum, så kan det føre til en række ganske pinlige misforståelser og kommunikative faldgruber! De første undersøgelser har som (nærliggende) udgangspunkt den dansk-tyske grænseregion og de kontaktproblemer, der opstår, når naboer mødes som turister, arbejder i nabolandet eller driver handel tværs over grænsen. Desuden skal der gøres opmærksom på, at intersproglige og interkulturelle aspekter spiller en stadig vigtigere rolle i forbindelse med virksomhedernes markedsføring på det internationale plan.

Almene *grammatiske* (16) og *kontrastive* (12) *undersøgelser* tilhører derimod områder, der ikke længere vækker særlig stor opmærksomhed blandt kollegerne, hverken i Danmark, i Tyskland eller andre steder. Som vi alle sammen ved, tror de fleste af os ikke, at kontrastive analyser giver de sprogpædagogiske resultater som man havde forventet i 50'erne, 60'erne og 70'erne. Det er dog ikke ensbetydende med, at man helst skal holde op med at sammenligne de to sprog. Men nu gør man det uden en eksplicit reference til den kontrastive fremgangsmåde og dens teoretiske og/eller pædagogiske baggrund.

Med *leksikografien* (24) og *fonologien/fonetikken* (30) nærmer vi os de områder, hvor den danske forskning har været temmelig aktiv. Uden at overdrive kan der konstateres, at langt de fleste undersøgelser på disse områder stammer fra dansk side. Her gør det sig gældende, at den danske leksikografiske og leksikologiske forskning hører til de områder, hvor kollegerne her i landet er kommet langt, og dette ikke bare i forhold til den tyske forskning, men også set ud fra en europæisk synsvinkel.

En stor del af de sammenlignende eller kontrastive undersøgelser har naturligvis beskrivelsen af *fejl og interferenser* som mål, eller rigtigere sagt, som udgangspunkt (31). Dette faktum er fuldstændig naturligt og nærliggende. Men alligevel forholder det sig her sådan, at interferenser og hele *tosprogethedsproblematikken*³ har vakt mere opmærksomhed i Danmark end i de andre nordiske lande. Det skyldes ikke bare ganske få særligt aktive forskere på dette område, men helt banalt, at Danmark og Tyskland har en fælles grænse og et mindretal på hver sin side. Begge faktorer tiltrækker forskernes aktiviteter, særlig fordi den dansk-tyske grænsesituation ikke bare gælder som et politisk og socialt, men også som et lingvistisk forebillede i og for hele Europa. Om idyllen virkelig holder til 'image' (særlig angående den praktiske sprogfærdighed eller skole-/uddannelsessystemet i det hele taget), er et absolut berettiget, men helt andet spørgsmål – et spørgsmål, som vi ikke vil komme ind på i denne sammenhæng.

Slår man de arbejder, som beskæftiger sig med *modalitet* (6), sammen med de øvrige *semantiske undersøgelser* af forskellige slags (inkl. tempus- og ord/navneforskning; 27), viser det sig, at analyser af semantiske strukturer (33) og først og fremmest syntaks (50) er de to topfavoritter, når det gælder den sammenlignende udforskning af dansk og tysk foretaget fra begge sider. At *syntaksen* står helt ensomt på toppen, har forskellige årsager: syntaksen er et kompliceret, men samtidig også et meget spændende emne med mange facetter (fra morfosyntaksen op til tekstlingvistikken og stilistikken), som har vakt stor og vedvarende opmærksomhed i hele den lingvistiske forskning, både den traditionelle (skolegrammatikken, Diderichsens feltanalyse) og den moderne (generativismen, GB-analysen).

Underrepræsenteret eller slet ikke eksisterende er arbejder om *stil- og tekstnormer*, om *diskurser og samtaler*, altså om de mange kommunikative dimensioner af sprogkontakten. Også *fagsprog* er næsten ikke blevet undersøgt, men der foreligger en del databaser og undervis-

³ Tre af de fire dansk-tyske bibliografier har tosprogetheden i den dansk-tyske grænseregion som emne. (Den fjerde bibliografi beskæftiger sig derimod med litterære oversættelser dansk-tysk).

ningsmaterialer, som ikke er blevet publiceret og derfor i k k e optræder i min bibliografi (endnu). Fagsprogsrelaterede undersøgelser vil blive et centralt område, når først det indre marked og den europæiske union er kommet rigtigt i gang: Vi må nemlig lære at klare os i (og ikke bare *med*) nabolandet, ikke mindst på det sproglige plan. Det kan være en af lingvisternes vigtige opgaver i fremtiden at slå bro til den pågældende nabo og hans/hendes (sproglige) kultur.

Opgørelse

Tiderne er skiftet: I den foregående udgave af min bog fra 1987, som dækkede forskningen fra 1945 til 1985, var det helt klart svensk, der gav anledning til de fleste kontrastive undersøgelser i forhold til tysk. I 1996 er derimod *dansk det dominerende sprog*: Forholdene mellem dansk, svensk og norsk var i 1985: 2 (DK) : 2,5 (S) : 1 (N), mens det er nu (status 1995): 2,3 (DK) : 2 (S) : 1,5 (N): (Kun inden for leksikografien er svensk stadig det førende sprog i forhold til tysk – og det med ret stor afstand).

Imidlertid er forskningsintensiteten steget helt enormt i de seneste 10 år: Der findes næsten lige så mange sammenlignende og kontrastive undersøgelser (tysk-nordiske sprog) fra 1985 til 1995 som der findes fra 1945 til 1985. Den nye udgave indeholder nemlig 614 titler, mens udgaven fra 1987 kun omfattede 315 titler, dvs. lidt mere end halvdelen.

Kommentar

Hvordan skal disse positive tal for den dansk-tyske kontrasterende forskning fortolkes på baggrund af en lidt mere omfattende forståelsesramme? Fra dansk side kan det vist nok konstateres, at tysk har vundet terræn både i skolerne og særlig i erhvervslivet (her først og fremmest i den vestlige del af landet). Forholdene mellem Danmark og Tyskland synes at blive mere og mere 'normale'. De gamle tider op til ca. 1864, med udbredte tyskkendskaber i adel, borgerskab og i intellektuelle kredse på dansk side og en slags kulturel symbiose mellem den tyske og den danske kultur i helstaten, kommer ikke tilbage igen. Det er ingen tvivl om. Men at der er sket noget i Danmark, til dels også i Nordtyskland i de seneste år, er næppe til at overse: Det indre marked er i fuld gang mellem Jylland (til dels også Fyn) og hele Nordtyskland (inkl. Berlin), og fransk som skolesprog og universitetsfag er gået tilbage til fordel for tysk i Danmark; nordiske studier har stadig fremgang i hele Tyskland, i hvert fald hvad studenterantallet

angår. Vi får se, om denne udvikling vil fortsætte eller om den vil gå i stå, fx på grund af at engelsk som *lingua franca* vinder øget indflydelse i det næste århundredes Europa.

Ordbøger og ordbogsarbejde

Som allerede nævnt er danske forskere ledende i den moderne bilingvale leksikografis metoder og dens videreudvikling. I de seneste år kom der en del nye tysk-danske/dansk-tyske ord- (og lære)bøger, som dokumenterer den gensidige interesse for nabolandet og dets sprog. Alt i alt kunne jeg finde 47 tosprogede ordbøger (dansk-tysk/tysk-dansk), ordlister eller glossarer. (Miniordbøger og andre marginale ordlister er dog ikke kommet med i bibliografien).

Vigtigt at vide er, at den dansk-tyske leksikografi følger den teknologiske udvikling hurtigere end de andre nordiske sprog: Gyldendals ordbøger har nemlig også foreligget på cd-rom (for pc'er) i en del år.

Som ikke emnerelaterede ordbøger må der nævnes specielt to ordbøger om *lumske ord*, dvs. falske venner i begge sprog, og to *synonymordbøger*, som dækker begge retninger.

Ud over det almene foreligger der ordbøger, til dels kun ordlister, som fokuserer på følgende områder: (a) *teknik*, inkl. bilteknik (4), (b) *handel* (3), (c) *korrespondance* (2), (d) *business og marketing* (2), (d) *jura*, inkl. retspleje (3), (e) *revision og regnskabsvæsen* (1). Desuden findes der ordbøger om skibsudtryk, grafiske termer og endelig en oversættelsesliste med stednavnene i Nordslesvig.

Sammenligning med norsk og svensk

Hvis man nu sammenligner disse områder med det *norsk-tyske* ordbogsarbejde, kan der konstateres, at interesserne stort set er identiske: Handelsordbøger dominerer, men også de andre områder er tilstrækkelig repræsenteret. Det eneste emne, der ikke er dækket af det dansk-tyske leksikografiske arbejde, findes i en (mindre) ordliste med termer inden for tekstil- og konfektionsindustrien, som sikkert også kan bruges på dansk side. Men der findes en database med samme emnet, udarbejdet af Lotte Weilgaard, som ikke er offentliggjort endnu.

Vender man sig nu til *svensk-tyske* ordbøger, er det påfaldende at svenskerne åbenbart har et større behov for militære ordbøger og glossarer. Der findes i alt tre ordlister med militærterminologi, artilleriteknik og krigsskibe samt andre marinevåben. Den civile del af befolkningen bliver dog ikke helt glemt: Der findes også ordlister om civilforsvarets termer samt en ordbog

om beskyttelse af civilbefolkningen. Hvad danskere og nordmænd også må undvære, er *fraseologiske ordbøger*. Parret 'svensk-tysk' er her repræsenteret med to ordbøger. Det ville altså ikke være helt forkert at udarbejde en dansk-tysk fraseologisk ordbog, som kunne være af stor nytte både for danskere og tyskere. Selv om resultatet kunne ende med, at de fleste (eller ret mange) fraseologiske vendinger og/eller idiommer kunne spores tilbage til tysk (både nedertysk og højtysk), ville dette faktum alligevel være interessant nok at vide noget om.

Multilinguale glossarer

Dansk er repræsenteret i forskellige glossarer eller terminologiske ordlister, som er blevet stillet sammen af institutioner inden for Det europæiske Fælleskab og Det europæiske Parlament. De fleste af disse ordlister er dog svært tilgængelige uden for institutionerne. Derfor kan det godt være, at dansk er med i flere ordlister end de 48, jeg har kunnet finde. Emnerne omfatter alt muligt: fra adhæsion, tobak, over statistik, transport og vin til økologi, affald, våben og tekstiler. Det virker, som om tilfældighedsprincippet gælder for de emner, der skal undersøges, bearbejdes og standardiseres terminologisk.

Ud over disse fælleseuropæiske terminologiske lister findes der andre internationale for-
eninger, som udgiver ordlister og glossarer. Ved en del af disse organisationer er dansk repræsenteret ved siden af svensk og norsk (og/eller islandsk), men det kan også ske, at kun ét nordisk sprog er med. I disse tilfælde er det oftest svensk, men somme tider kan det forekomme, at dansk står for de skandinaviske sprog. I næste udgave vil ikke bare dansk, men også svensk og finsk være de nordiske sprog, der burde være med i de fælleseuropæiske glossarer.

Ser man alle flersprogede ordbøger, lister og glossarer igennem, kan man finde et par områder, hvor dansk ofte er blevet taget med. I toppen af statistikken⁴ står tekstiler (6), mad (5), bøger (4), fysikalske måleenheder (4), frimærker (3), farver (3), glas (3), fugle (3), landbrug (3) og varme anlæg (3). Også elektroteknik (> 2) spiller en vis rolle. Det ser ud til at være ganske tilfældigt, hvad der bliver undersøgt: For det første er disse flersprogede glossarer afhængige af bestemte organisationer eller forlag, som gerne vil dække et bestemt område. Når man har besluttet sig for et bestemt område, så er det næste spørgsmål, hvilke sprog der skal komme med.

⁴ Her er kun regnet de ordlister med, som i k k e er udgivet af de europæiske institutioner i Bruxelles eller Luxembourg.

Som områder, dansk er godt repræsenteret inden for, kan nævnes: (a) mad og drikke (mad, øl, vin), (b) natur og landbrug (fisk, vand, svampe, fugle, planter [inkl. skadedyr], havarbejde, landbrug, træforarbejdning), (c) teknik (bl.a. fly, skibe; telefon, radio, fjernsyn; forskellige slags teknik med strøm, varme, lys, tryk; ventilation, korrosion etc.; byggeteknik, arbejdssikkerhed og arbejdsmiljø osv.).

Når man ser lidt nærmere på en del af disse ordlister, er det ofte sådan, at de sprog, der ikke er glossarets første sprog, er vanskeligt tilgængelige. I de fleste tilfælde skal der bruges forskellige registre for at finde frem til det sprog, man gerne vil komme frem til. Alligevel må det siges, at det er godt, at alle disse specialglossarer findes, særlig når man arbejder som tolk eller oversætter. Men der er stadig ganske mange områder, hvor man står alene uden hjælp eller kun med fx en almen teknisk ordbog i hånden. Det ville være en vigtig, men også meget nyttig opgave, at sammenfatte de forskellige ordlister og glossarer til større oversigtsværker, som dog hellere ikke må være for alt for omfattende. Dvs. vi har ikke brug for en flersproget teknisk ordbog i fem eller otte sprog i syv eller ti bind, men det vil hjælpe meget at have en teknisk ordbog som behandler de væsentligste delområder af emnet på en systematisk måde. Det samme gælder selvfølgelig lige så meget for fx havekultur og landbrug, for dyr og planter. Om dette foretagende nogensinde vil lykkes, er ikke bare afhængig af et forlags interesse og dermed af penge, men ligeså meget afhængig af at finde kvalificerede fagfolk, der kan tage sig af et sådant kæmpearbejde.

Alt i alt kan der konstateres, (a) at dansk er godt repræsenteret inden for den bilinguale leksikografi (med tysk som målsprog), og (b) at dansk ikke er alt for dårligt repræsenteret i de fleste internationale faglige ordlister og glossarer. Og det er faktisk mere end man kunne have forventet.

NABOSPROGSUNDERVISNING OG NABOSPROGSBØGER PÅ NORDISKE UNIVERSITETER - EN KRITISK KARAKTERISTIK

Af Randi Benedikte Brodersen (Universitetet i Bergen)

Indledning

Min foredrag handler om de nordiske universiteters nabosprogsundervisning og nabosprogsbøger. Min interesse for området er udsprunget af min undervisning i dansk i Bergen og arbejdet med et undervisningsmateriale for norskstuderende.

Først vil jeg fortælle hvad jeg fandt på min opdagelsesrejse i litteraturen om sprogplanlægning, sprogsamarbejde og nabosprogsundervisning i Norden. Derefter skal jeg give en kritisk karakteristik af universiteternes nabosprogsundervisning og nabosprogsbøger. Til slut bringer jeg en skitse til et scenario til en ny nabosprogsundervisning.

Jeg fandt rundt omkring i danske, norske, svenske og nordiske tidsskrifter, rapporter, årsskrifter m.m. et imponerende antal artikler om nabosprogsundervisning i Norden, dog mest på grundskole- og gymnasieniveau og inden for læreruddannelsesområdet. Jeg fandt også meget om et emne som må siges at have haft stor forskningsmæssig og politisk interesse, nemlig den internordiske nabosprogsforståelse. Om den er der lavet flere empiriske undersøgelser (Haugen 1953, Maurud 1976, Bø 1978 og Uhlmann 1991 og 1994). Siden det nordiske sprogår 1980 er der blevet holdt adskillige kurser og konferencer om emnet og Nordisk Ministerråd har opstillet et handlingsprogram for nordisk sprogforståelse, Nordmål, som har resulteret i en række forskningsprojekter i 80'erne og 90'erne. Forskningen i nabosprogsforståelse nævner jeg fordi den er pædagogisk interessant, og fordi det er på tide at resultaterne af denne forskning bliver brugt til noget. Jeg skal vende tilbage til dette i afsnit 3.

Jeg fandt ikke én artikel om universiteternes nabosprogsundervisning, kun en artikel på tre sider om nabosprogundervisningen på de højere læreanstalter i Danmark, som Jørn Lund skrev i det nordiske sprogår (Lund 1981), og om lærebøger på området kun en seminarierapport fra 1982 (Kjær 1982). Der findes mig bekendt ingen selvstændige beskrivelser eller undersøgelser af de nordiske universiteters nabosprogsundervisning og nabosprogsmaterialer. Litteraturen vidner altså om ringe interesse for denne undervisning, til trods for at den berører ganske

mange nordiskstuderende og mange danske, norske og svenske lektorer i hele Norden, til trods for at der, som jeg skal vise, er et tydeligt og stort behov for forskning og udvikling på området og til trods for politisk velvilje og positive holdninger i alle dele af uddannelsessystemerne.

Den manglende interesse kan måske ses som symptom på nabosprogsundervisningens besynderlige særstatus i en slags nordisk ingenmandsland, lidt fortabt mellem modersmål og fremmedsprog. Og på nabosprogsundervisningens vidt forskellige realiseringer og vilkår i de enkelte lande og på de enkelte institutioner. Der findes ganske vist en officiel forpligtelse for de nordiske lande i den nordiske kulturaftale til at fremme undervisningen i hinandens sprog, kultur og samfundsforhold, men brud på aftalen får ingen konsekvenser.

Den manglende interesse skyldes sikkert flere forskellige faktorer. For det første er der en klar litterær dominans i nabosprogsundervisningen; litteratur har generelt en mere fremtrædende plads og en højere status end den sproglige del, og der er blandt nordiske lektorer langt flere litterater end sprogfolk. For det andet kan den hyppige udskiftning blandt lektorerne og de korte ansættelsesperioder på 3-4 år spille en rolle. Og for det tredje har pædagogiske emner i lang tid været lavstatusområder i sprogforskningen.

Nabosprog, universiteternes nabosprogsundervisning og nabosprogsbøger

Nabosprog

Først en definition af termen nabosprog i denne sammenhæng. Ifølge den traditionelle definition er *nabosprog* nordiske sprog som er indbyrdes forståelige. Det er de centralskandinaviske sprog dansk, norsk og svensk, som har fjernet sig mest fra oldnordisk, mens islandsk og færøsk er at betragte som fremmedsprog fordi de har bevaret flest oldnordiske træk. I definitionen af termen ligger begrebet semikommunikation - en i øvrigt nok så misvisende og uheldig term som vist er introduceret af den norsk-amerikanske sprogforsker Einar Haugen - det at vi bruger vores eget sprog i kommunikationen med nabosprogssprogstalende og behersker de to andre nabosprog receptivt.

Definitionen forudsætter at det nordiske sprogfællesskab eksisterer, men hvis det eneste kriterium er den indbyrdes forståelighed, kan vi ifølge en ny svensk undersøgelse ikke uden videre tage sprogfællesskabet for givet (Uhlmann 1994). Det er kun nabosprogenes talte form, og især dansk, der kan volde forståelsesproblemer, mens den skrevne form af svensk og

nynorsk blot kræver lidt læsetræning. Sprogfællesskabets svaghed eller styrke lader sig vanskeligt måle, men det eksisterer i vores bevidsthed, og vi har alle et nabosprogsberedskab eller en nabosprogskompetens som vi aktiverer og udvikler i mødet med et andet nabosprog, i skrevet eller talt form, når vi har brug for det. Vi tilegner os mere eller mindre bevidst i løbet af kort tid kommunikationsstrategier i samtaler og forståelsesmekanismer når vi lytter til eller læser nabosprogstekster.

Universiteternes nabosprogsundervisning

Nabosprogsundervisningen har vidt forskelligt omfang og indhold, men omtrent samme placering og status i uddannelsessystemerne i Danmark, Norge og Sverige.

Hele vejen op igennem uddannelsessystemet indtil de videregående uddannelser er nabosprogsundervisningen integreret i modersmålsundervisningen. Det betyder ofte at den slet ikke eksisterer. På universiteterne derimod er dansk, norsk og svensk selvstændige og obligatoriske discipliner i nordiskstudiet. På svenske universiteter er nabosprogskurser dog ikke alle steder obligatoriske. Fx kan studerende i Stockholm nøjes med at vælge et nabosprogskursus. Svenske universiteter har de korteste nabosprogskurser (kun omkring 20 timer), og både svenske og danske universiteter har kombinerede litteratur- og sprogkurser, mens kun nogle norske universiteter har separate kurser i sprog og litteratur. Nogle universiteter og højskoler har ingen nabosprogsundervisning overhovedet, men hvis den findes, er den en del af en grunduddannelse.

Der er ingen tradition for obligatoriske skriftlige eller mundtlige eksaminer i nabosprogsdiscipliner. Kun på nogle norske universiteter kommer en del af studenterne op i dansk eller svensk sprog eller litteratur til mundtlig eksamen og der er i Norge nok også en stærkere tendens til at stille eksamensopgaver med et nordisk perspektiv end der er i Danmark og Sverige.

Beskrivelserne af formålet med og indholdet i nabosprogsundervisningen varierer en del. Formuleringerne er som regel både forsigtige og vage. Fx står der i den århusianske beskrivelse af disciplinerne norsk og svensk at formålet er at give studerende indblik i nabolandenes kultur, sprog og litteratur, især moderne sprog og litteratur. Og ifølge de nye danske bacheloreksamenskrav skal studerende have kendskab til norsk/svensk lydlære, formålære og syntaks og være fortrolige med det centrale ordforråd, med vægt på træk der afviger fra dansk, og de skal have kendskab til hovedlinjerne i udviklingen i norsk/svensk litteratur i nyere tid, men i

praksis overstås de sproglige emner på ganske få timer. Den mest detaljerede formulering af formålet med den sproglige del af nabosprogsundervisningen er de norske universiteters. Fx er formålet med undervisningen i dansk og svensk sprog ved Universitet i Bergen formuleret på følgende måde:

"Målet for studiet er at studentane skal betre evna til å skjønne dansk og svensk i tale og skrift og lære å kjenne hovuddraga i nordisk språkhistorie og fonologi og grammatikk, i samanheng og kontrast med norsk. På grunn av det særlege tilhøvet mellom dansk og bokmål må det leggjast vekt på språkhistoriske synsmåtar i studiet av dansk fonologi. I svenskundervisninga bør samanhengen mellom norske og svenske dialektar kome klårt fram, og ein må gå inn på svensk som språkleg långevar for moderne norsk (...). På kursa legg ein også vekt på kulturelle og sosiale tilhøve i samband med dei tekstane som blir tekne opp, og på dansk og svensk fagmetodikk for norsklærarar" (*Studiehandbok for historisk-filosofiske fag 1996-97 Universitetet i Bergen*, s. 183).

I praksis er indholdet i mange universiteters nabosprogsundervisning overvejende litterært og oftest en del af den skønlitterære kanon. Hvis der findes en sprogundervisning, handler den ofte mest om klassiske discipliner som fonetik, grammatik og sproghistorie og måske lidt om sproglig variation. Intet under at mange studerende og mange universiteter og andre uddannelsesinstitutioner ikke tager nabosprogsundervisningen særlig alvorlig.

Universiteternes nabosprogsbøger

Da jeg holdt op med at undervise i dansk som modersmål og dansk som fremmedsprog og begyndte at undervise i dansk som nabosprog, ønskede jeg at få et overblik over litteratur om nabosprogsforskningen og universiteternes nabosprogsundervisning. Efter nogen tid gik jeg, i en blanding af forundring og frustration over disse bøgers standard, i gang med at lave materiale selv. I den sammenhæng fandt jeg det naturligt og nødvendigt at orientere mig om hvilke faglige og pædagogiske betragtninger og overvejelser nabosprogsbøgernes forfattere havde gjort sig.

De fleste af nabosprogsbøgerne til dansk-, norsk- og svenskundervisningen på nordiske universiteter er fra 80'erne og 90'erne. Og de fleste er skrevet af nordiske lektorer som har undervist i dansk, norsk eller svensk i kortere eller længere tid.

Da jeg læste og sammenlignede nabosprogsbøgerne, hæftede jeg mig først ved hvad der fremgik af forord, indholdsfortegnelser og litteraturlister, og derefter vurderede jeg bøgernes indhold. Jeg skal her give en sammenfattende karakteristik.

Den ældste af bøgerne er fra 1949 og den nyeste fra 1996. Alle bøger er lavet over samme skabelon og de allernyeste bøger indeholder ikke meget nyt i forhold til deres forgængere. På andre lærebogsområder er der sket en kraftig udvikling inden for de sidste 25 år, fx når det gælder sprogsyn, metodik og indhold, i både modernmålsbøger og fremmedsprogsbøger, men der er ingen spor af den udvikling i nabosprogsbøgerne.

Den mindste og ældste nabosprogsbog er på kun 80 sider og den tykkeste på 175 sider. I øvrigt varierer bøgernes omfang ganske meget. Mest omfattende og urealistiske er nabosprogsbøgerne for svenske studerende. De har de tykkeste bøger og de korteste kurser. De fleste af bøgerne siger kun meget lidt om undervisningens formål, nogle nøjes med at nævne den receptive side ved målet med nabosprogsundervisningen. Bøgerne er mere eller mindre kontrastive i deres fremstilling, eller rettere sagt, det står i deres forord at de er det. Ingen giver nogen nærmere faglig begrundelse for hvad den påståede kontrastive vinkling indebærer, men næsten alle bøger har en meget dansk, norsk eller svensk synsvinkel. Det er både upædagogisk og forvirrende. Fx står der i de danske bøger at dansk retskrivning er særlig vanskelig, men både norske og svenske studerende oplever jo det modsatte. For dem er det dansk udtale der er et problem i begyndelsen.

Ingen af bøgerne indeholder opgaver, kun den ældste bog fra 1949 indeholder sprogprøver, ingen af bøgerne har tilhørende arbejds hæfte, lydbånd, cd eller diskette. Generelt vidner bøgernes indhold om en stærk klassisk filologisk tradition, hvor disciplinerne fonetik, grammatik, sproghistorie og dialektologi dominerer. Flere af bøgerne har 30-40 sider grammatik! Bøgerne fokuserer alt for meget på de formelle sider af sproget og unødvendig meget på morfologiske og syntaktiske forskelle og på de såkaldte lumske ord og ligheder, som måske slet ikke spiller så stor en rolle for sprogforståelsen. Alle bøger indeholder et ofte mere eller mindre tilfældigt valgt ordstof i form af ordlister. Det er svært at se hvilken funktion en ordliste med lumske ord og ligheder har i en nabosprogsbog. Lærebogsforfattere betoner det kontrastive i de lange ordlister, men hvad skal studerende med 10 eller 15 sider ord? Allerede i 1901 skrev Otto Jespersen i sin bog *Sprogundervisning* at læsrevne ord er stene for brød. Ordforråd, talesprogstræk og sociale sprogkontekster er som regel ikke beskrevet,

og kun en enkelt bog vurderer de sproglige forskelles betydning (Kristensen 1986). Det vil sige at resultater fra forskningen i nabosprogforståelse ikke bliver udnyttet. Hvis de ikke bliver det i lærebøgerne, bliver de det sikkert heller ikke i sprogundervisningen. Bøgernes litteraturlister er meget korte og ofte mangelfulde og nogle giver endda det indtryk at det pågældende fag og dets sprogforskning har stået stille i flere årtier.

Sammenfattende må jeg sige at nabosprogsbøgerne er kedelige og konservative grammatikker, ikke tidssvarende sprog bøger med et indhold der lever op til krav og forventninger, og som er motiverende og inspirerende for nordiskstuderende. Men de er sikkert lige så styrende i undervisningens indhold som andre lærebøger er. Konklusionen må være at forbedringer på området er hårdt tiltrængte.

Skitse til scenario til fornyet nabosprogsundervisning

Efter denne karakteristik af nabosprogsundervisningen og nabosprogsbøgerne hvor jeg har peget på forskellige problemområder, følger her til slut en skitse til et scenario til en ny nabosprogsundervisning.

Et sted at lade skitsen begynde er at stille enkle og elementære spørgsmål som følgende: Hvorfor har vi nabosprogsundervisningen? Er den andet end en nationalromantisk drøm fra forrige århundrede? Eller er den en fiks kulturpolitisk ide? Har vi overhovedet brug for den? Og hvad er målet med den? Når grundlaget for det nordiske sprogsamarbejde hviler på det skandinaviske sprogfællesskab, eller med andre ord, når sprogfællesskabet er en forudsætning for det nordiske sprogsamarbejde, er målet så at vedligeholde det sproglige fællesskab? Og at fremme sprogforståelsen? Hvordan kan målet nås? Hvilket omfang og hvilket indhold skal undervisningen have for at nå målet? Hvordan skal lærebøgerne se ud? Skal nabosprogsundervisningen afsluttes med en eksamen? Og hvordan ser det ud med nabosproglæreres kvalifikationer?

Hensigten her er ikke at forsøge at besvare alle disse spørgsmål, men at skabe debat om indhold og kvalitet i nabosprogsundervisningen og at skitsere hvordan den kan fornyes, bl.a. ved nye mål, nyt indhold og nyt undervisningsmateriale.

Fokus må flyttes fra de sprogligt-formelle mål til de indholdsmæssige; undervisningen skal ikke handle om et nabosprog, men om to nabosprog i forhold til hinanden på alle planer og om hvordan nabo-sprogsamfundene fungerer i forhold til hinanden, dvs. om både sproglige og

sociolingvistiske forhold i to nabosprog. Det ikke bare de receptive sider der skal trænes, og især lytteforståelse - som det altid hævdes i nabosprogpædagogikken - men også den produktive side i kommunikationen, så fx emner som kommunikationsstrategier og samtaleanalyse kommer ind i undervisningen. Når de receptive sider suppleres med en produktiv side, kan undervisningen på det punkt handle om at udvikle et bedre og bredere nabosprogsberedskab, snarere end blot at forstå nabosproget i tale og skrift. Og endelig må undervisningen også fokusere på nabosprogsmetodik og -didaktik, da en stor del af universiteternes studerende bliver modersmåls lærere der også selv skal gennemføre en nabosprogsundervisning. Både undervisning og undervisningsmateriale må afspejle dette tredelte formål:

- at udvikle et bedre og bredere nabosprogsberedskab;
- at lære de sproglige hovedtræk at kende og at give indsigt i og viden om nabo-sprog-samfundene, synkront og diakront;
- at give kendskab til nabosprogsmetodik og -didaktik.

På både det sprogpædagogiske og det sproglige område kan resultater fra de nordiske undersøgelser af nabosprogsforståelsen udnyttes (bl.a. Haugen 1953, Maurud 1976, Bø 1978 og Elert 1981, Uhlmann 1991 og 1994). Fælles for disse undersøgelser er at de når frem til at danskernes nabosprogsforståelse er dårligst, at svenskerne ikke gør sig særlig umage med at forstå deres danske og norske naboer, mens nordmændene er nordisk mester i nabosprogsforståelse. I øvrigt er nordmænd mest vant til og bedst til at tilpasse sig sprogligt, og sandsynligvis er deres nabosprogsberedskab også større end danskeres og svenskeres. Fælles for undersøgelserne er også at de giver karakteristikkere af dansk, norsk og svensk og forklarer nogle forståelsesproblemer ud fra sproglige særtræk. Interessant i denne sammenhæng er den seneste undersøgelse (Uhlmann 1994) som bl.a. viser at misforståelser blandt samtalende skandinaver oftest skyldes sproglige årsager.

Der findes som nævnt ingen undersøgelser af nabosprogsundervisningen eller aspekter ved den, hverken på sproglige, metodiske, pædagogiske eller andre områder, men resultater fra forskningen i nabosprogsforståelse er brugbare i undervisningen og bør også komme ind i undervisningsmaterialeerne.

Udvikling af tidssvarende undervisningsmaterialer er vigtig i en fornyet nabosprogsundervisning på universiteterne, ikke mindst fordi lærebøger er så styrende i al undervisningspraksis,

for både studerende og lærere, men også fordi lærebøgerne er udtryk for et fags status, et bestemt fagsyn, en fagmetodik osv. Et tidssvarende undervisningsmateriale må være tilpasset målgruppens behov og interesser, afspejle undervisningens mål og indhold, benytte sig af relevante og aktuelle sproglige discipliner og forskningresultater, fx ved at beskrive og forklare sproglige forskelle og ligheders betydning, ved at pege på bestemte kommunikationsstrategier og ved at være udtryk for en tidssvarende metodik. For at opfylde mål, krav og behov må et undervisningsmateriale til nabosprogsundervisningen omfatte lærebog, teksthæfte med sprogpørvøer og opgaver og et tilhørende lydbånd/cd med bl.a. forskellige varianter af det pågældende nabosprog.

Nye mål, nyt indhold og nyt undervisningsmateriale ville styrke naboundervisningen. Det samme ville en formuleret fagmetodik, forbedrede lærerkvalifikationer og obligatoriske eksaminer, fordi de ville give undervisningen en anden status og give studerende en anden holdning til den.

Litteratur

Litteraturlisten består af to dele. Første del indeholder henvisninger til publikationer om nabosprogsforståelse, nabosprogsundervisning og nabosprog i almindeOlighed. Anden del de undersøgte lærebøger.

I. nabosprogsforståelse, nabosprogsundervisning og nabosprog

- Bø, Inge. 1978. *Ungdom og naboland. En undersøkelse av skolens og fjernsynets betydning for nabospråksforståelsen*. Stavanger: Rogalandsforskning 4.
- Dahl, Kjersti & Ingrid Modig. 1987. *Grannespråk og grannespråksundervisning i Norden. En selektiv bibliografi*. Oslo: Informationssenteret for språkundervisning (hovedoppgave ved Statens bibliotekshøgskole).
- Elert, Claus-Christian (red.). 1981. *Internordisk språkförståelse. Föredrag och diskussioner vid ett symposium på Rungstedgaard utanför Köpenhamn den 24-26 mars 1980, anordnat av Sekretariatet för nordiskt kulturellt samarbete vid Nordiska ministerrådet*. Utgivna i samarbete med Nordiska språksekretariat. Acta Universitatis Umensis 33. Umeå: Universitetet i Umeå.
- Haugen, Einar. 1953. Nordiske språkproblemer - en opinionsundersökelse. *Nordisk tidskrift* 29:121-143.
- Kjær, Kristian. 1982. Nabosprogsundervisningens metodik med henblik på sproglige faktorer. *Grannespråksundervisningen i Norden*. Seminarierapport nr. 6. Helsingfors: Nordiska språk- och informationscentret.
- Kjær, Kristian. 1993. *Redegørelse for forprojektet Nabosprogsundervisningens Metodik*. Oslo: Nordisk Språksekretariat.

- Linnér, Margareta, Henrik Möller & Bjarne Øygarden. 1996. *Næsten som hjemme. Om stoff og metoder i grannspråksundervisningen*. København: Nordisk Ministerråd.
- Lund, Jørn. 1981. Nabosprogsundervisningen på de højere læreanstalter. *Kursiv. Meddelelser fra Dansk lærerforening*. Årg. 19 (2):83-85.
- Maurud, Øivind. 1976. *Nabospråksforståelse i Skandinavia. En undersøkelse om gjensidig forståelse av tale- og skriftspråk i Danmark, Norge og Sverige*. Nordisk utredningsserie 13. Stockholm: Nordiska rådet.
- Nordisk Ministerråd. 1986. *Nordiske språk i gymnas og yrkeutdanning - Pohjoismaiset kielet keskiasteella*. København.
- Nordisk Ministerråd. 1995. *Handlingsprogram for Nordisk Sprogforståelse. Nordmål 1996-2000*. Godkendt på MR-U 1/95 d. 1. marts 1995, Reykjavik.
- Nordisk språksekretariat. 1991. *Grannespråk. Bibliografi for grunnskolen*. Oslo.
- Ohlsson, Stig Örjan. 1979. *Nordisk språkforståelse - igår, idag, imorgon*. Nordisk radio och television via satellit. Kultur- och programpolitisk delrapport. Bilaga 6. Nordisk utredningsserie 3. Stockholm: Nordiska rådet.
- Ohlsson, Stig Örjan. 1993. *Nordvisioner. Slutrapport till projektet Språkliga effekter av nordiska tevekanaler*. Rapport 20. Oslo: Nordisk språksekretariat.
- Ruus, Hanne. 1981. Kontrastiv dansk-norsk morfologi. *Nordisk Språkplanlegging. Rapport fra en konferanse på Sundvollan Hotell 25.-27. mars 1981*. Nordisk språksekretariat. Rapport 2:114-131.
- Uhlmann, Ulla Börestam. 1991. *Språkmöten och mötespråk i Norden*. Rapport 16. Oslo: Nordisk språksekretariat.
- Uhlmann, Ulla Börestam. 1994. *Skandinaver samtaler, Uppsala. Språkliga och interaktionella strategier i samtal mellan danskar, norrmän och svenskar*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet.
- Vikør, Lars S. 1993. *The Nordic Languages. Their Status and Interrelations*. Nordic Language Secretariat, Publication no. 14. Oslo: Novus Press.

II. Lærebøger i de nordiske universiteters nabosprogsundervisning

- Brøndsted, Mogens. 1949. *Dansk for nordmænd*. Oslo: Forlaget av H. Aschehoug & Co.
- Cramer, Jens & Peter Kirkegaard. 1993. *Nei, sier du det!? Dansk sproglære for nordmænd*. Oslo: Gyldendal.
- Cramer, Jens & Peter Kirkegaard. 1996. *Dansk sproglære for nordmænd*. Oslo: Gyldendal.
- Fjeldstad, Anton & Jens Cramer. 1992. *Norsk for dansker*. Århus: Tordenskjold.
- Fjeldstad, Anton & Kari Hervold. 1989. *Norsk for svensker*. Lund: Studentlitteratur.
- Kristensen, Kjeld. 1986. *Dansk for svensker*. Malmö: Gleerups.
- Lundeby, Einar. 1973. *Norsk språklære for svensker*. Lund: Studentlitteratur.
- Molde, Bertil & Elias Wessén. 1960. *Svensk språklära för danskar*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Mårtenson, Per & Anton Fjeldstad. 1982. *Svenska för norrmänn*. Oslo: Gyldendal.
- Mårtenson, Per & Anton Fjeldstad. 1993. *Svenska för norrmänn*. Oslo: Gyldendal.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

HVORDAN BLIVER EN ORDEN TIL EN NORM?

Af Dorthe Duncker (Københavns Universitet)

Forudsætningen for, at vi overhovedet kan sige, at vi taler sammen, er, at vi kan forstå hinanden. Hvis forståelsen svigter, kan der opstå situationer som denne, der udspandt sig i S-toget fra Hillerød en søndag eftermiddag i september:

- 1 Hun: Hellerup må egentlig være den længste station, hva'?
- Han: Den længste station?
- Hun: Strækning. Den længste strækning. Det må være den længste strækning den mellem Lyngby og Hellerup, ikk'?
- 5 Han: Nårh ... Hvorfor siger du så station? Den længste station?
- Hun: Årh! Du ved udmærket godt hvad jeg mente... Du skal bare altid gøre alting så ... så indviklet.
- Pause (ca. et minut). Hun ser ud ad vinduet. Han ser ned i gulvet. Toget kører ind på Hellerup station.
- 10 Han: Jeg kunne jo ikke forstå hvad du sagde, vel, når du sagde den længste station. Det kunne jeg jo ikke, vel? ... Det er jo også en lang station...
- Hun: Så holder du op!

Hun taler om "den længste station", men stationer kan ikke være lange. Stationer er som punkter på en linje, og punkter har ikke nogen udstrækning. Enten vil hun altså sige noget om stationen Hellerup, men ikke at den er lang, eller hun vil tale om noget, der er langt, men som ikke er en station. Umiddelbart efter hans spørgsmål (l. 2) opdager hun problemet og entydiggør (l. 3-4), at hun mente, at *strækningen* mellem to stationer var lang. Han giver nu udtryk for (med "Nårh" i l. 5), at han har forstået hende.

Nu kunne man tro, at den forstyrrede orden var genoprettet, og at samtalen ville fortsætte ved, at han tog stilling til hendes påstand om, at den længste afstand mellem to stationer på S-togslinjen fra Hillerød er den mellem Lyngby og Hellerup. Men det gør han ikke. Han afkræver hende i stedet en forklaring på, hvorfor hun sagde "den længste station", når hun nu lige har demonstreret, at hun jo godt vidste, at stationer ikke kan være lange, og har rettet sig selv til "strækning". Han lægger op til konflikt, og hun tager udfordringen op og anklager ham for

“udmærket godt” (l. 6) at have vidst, hvad det var hun mente og for altid at gøre alting så “indviklet”.

Samtalen handler ikke længere om strækninger eller stationer, men om *fejl*; om hvad det vil sige at begå en fejl, og hvilke omkostninger det har at begå en.

Fejl, normer og orden

Man kan slet ikke meningsfuldt tale om fejl uden at forudsætte en regel, som fejlen bryder. Man må have en forestilling om, at det ikke burde have været sådan, men på en bestemt anden måde; nemlig den måde, som den overtrådte regel foreskriver. Forudsætningen for at *rette* en sproglig fejl er den paradoksale, at man må kunne forstå fejlen. Man må kunne foretage en substitution og erstatte fejlen med det, reglen foreskriver.

Regler indgår i større komplekser, som man plejer at kalde for *normer*. En ikke ualmindelig definition på begrebet norm er, at det er det, alle gør. Men denne definition er problematisk og utilstrækkelig. Man kan ikke slutte, at det, alle gør, også er det, de *bør* gøre. Omvendt kan man heller ikke slutte, at de, der ikke gør det, flertallet gør, dermed nødvendigvis gør noget forkert. Alle udførte handlinger har realitet og er en del af det, der er. Derfor kan man ikke blot ved at registrere, hvordan det er, redegøre for, hvordan det bør være. Dette er ikke noget nyt problem. Hume var den første til at pege på det (Hume 1739/40:469), og det er blevet behandlet mange gange siden (bl.a. Moore 1903). Hvis man alligevel slutter fra *er* til *bør* drager man if. Moore en naturalistisk fejlslutning.

Et særkende ved normer, som gør dem vanskelige at arbejde med, er, at de er usynlige. Man kan kun få øje på dem i kraft af det, der sker, når de brydes, eller når de kolliderer med hinanden. Normer hører til de uskrevne regler. De kan ganske vist nedskrives, kodificeres, men det ændrer ikke ved, at de fandtes allerede inden nedskrivningen¹.

Normer bliver først synlige i forbindelse med fejl. Men fejl er ikke frit i luften svævende størrelser. Fejl er kun fejl *for* nogen. Der skal være nogen, som oplever, at en eller anden handling bryder med en regel, som de mener bør overholdes. Det betyder så til gengæld, at man kun kan få øje på normen, hvis man i forvejen ved, hvad man skal kigge efter, hvilket

¹ I særlige tilfælde kan en autoritet gribe ind og regulere en situation, som ellers ville udvikle selvregulering (jf. Ullmann-Margalit 1977:89-93). En del lovgivningsarbejde går netop ud på at foregribe og ændre en sådan udvikling.

indebærer en uheldig cirkularitet. Normer er regler, som personer kan erfare og efterleve, og fejl er hændelser, som udpeges af personer med normer.

Normer opretholder en eksisterende, bevaringsværdig orden, men den enkelte regel bærer ikke rundt på forhistorien til denne orden. Man kan ikke se på reglen, hvilken orden den holder sammen på, hvilket bl.a. betyder, at man heller ikke qua reglen har nogen dokumentation for, at denne orden overhovedet er bevaringsværdig. I den forstand er reglen irreducibel. Al irrelevant information er kastet bort, og tilbage er bare en forskrift af typen “Hvis x, så gør y” eller bare “Gør y”.

Sædvanligvis er vi tilfredse med, at irrelevant information bliver smidt væk, så den ikke støjer. Så længe reglerne overholdes, er det også en fordel, men når de brydes, bliver det problematisk, at man ikke kan se på den enkelte regel, hvilken slags orden den konserverer. Den reaktion, sanktionen, som følger med et (opdaget) regelbrud, er nemlig ikke afstemt efter reglen, men efter den orden, reglen *antages* at holde sammen på.

Orden og spilteori

Spørgsmålet om, hvordan orden opstår, kan man undersøge ved hjælp af det begrebsapparat, som er blevet udviklet inden for *spilteorien* (eng. *game theory*; se bl.a. Schelling 1960, 1969; Lewis 1969; Ullmann-Margalit 1977; Elster 1989; Lindgren 1991). Et af spilteoriens væsentlige resultater er netop at vise, at der er afgørende forskelle på forskellige situationer — eller i den terminologi: forskellige typer af spil.

Forudsætning nummer ét for, at der opstår orden, er, at det samme problem bliver ved med at forekomme i den samme slags situation. At problemtypen skal være tilbagevendende er en nødvendig, men ikke nogen tilstrækkelig betingelse for, at der kan opstå orden. Situationen, som rummer problemet, skal også være social og kendetegnet ved indbyrdes afhængige valg. På et tidspunkt bliver det for besværligt at løse problemet forfra hver gang. Den løsningsmodel, som de fleste kan huske, bliver med tiden mere fremherskende, og jo flere der kan huske den samme løsningsmodel, jo mindre relevant bliver det at huske på selve problemet, kun modellen er relevant.

I et fællesskab, hvor man ikke selv er den eneste, der handler, men hvor alle andre også handler, er konsekvenserne af ens egne handlinger betinget af, hvad de andre gør. Forventningerne til, hvad de andre vil gøre, indvirker på, hvad man selv vælger at gøre. Dette aspekt er

særlig udtalt i sprogbrugen, hvor betingelsen for at blive forstået netop er, at man hele tiden koordinerer sine egne handlinger med modtagernes forventninger. Hvis man undlader at indkalkulere forestillinger om de andres handlinger i sine egne handlinger, bliver konsekvenserne let helt anderledes, end man havde regnet med.

Hvis alle på forhånd ved nøjagtigt, hvordan alle andre vil handle i en given situation, kan enhver lægge planer i tillid til, at de holder. Det er denne mekanisme, normerne opretholder og understøtter. Normer er det tætteste, sociale systemer kommer på noget, der minder om den kausalitet, vi ellers kun kender fra naturlove, men i modsætning til naturlovene, som altid gælder, så er der ingen garanti for, at normerne altid gælder. De gælder nemlig kun, så længe de bliver overholdt.

De gensidige forventninger til hinandens handlinger er motoren, som driver interaktionen fremad mod ordnede forhold. Det er forventningerne til de andres handlinger, der betinger, hvad man selv vælger at gøre. Man betragter ikke de andre som 'ren natur', hvis reaktioner man forsøger at bestemme den *statistiske sandsynlighed* af, men som medlemmer af et fællesskab, der ligesom en selv forsøger at bestemme den *strategiske sandsynlighed* af de andres reaktioner baseret på indbyrdes forventninger.

Hvis nogen handler i modstrid med de andres forventninger, går det altså ud over systemets forudsigelighed. Det bliver vanskeligt at beregne konsekvenserne af ens egne handlinger, hvis de andre handler anderledes, end man troede, de ville gøre. Det er således i alles interesse at undgå eller forebygge forventningsbrud. Til dette formål tjener de sanktioner, som påføres normbryderen.

Koordinationsproblemer, konflikter og dilemmaer

De forskellige typer af situationer eller spil kan meget forenklet illustreres med en såkaldt *spilteoretisk matrix*, hvor den ene part, A, vælger i kolonner (= K) og den anden part, B, vælger i rækker (= R). Konsekvenserne af alternativerne kan aflæses i de enkelte celler.

		A	
		Følger	Afviger
B	Følger	Resultat for A, hvis A følger, og B følger Resultat for B, hvis B følger, og A følger	Resultat for A, hvis A afviger, og B følger Resultat for B, hvis B følger, og A afviger
	Afviger	Resultat for A, hvis A følger, og B afviger Resultat for B, hvis B afviger, og A følger	Resultat for A, hvis A afviger, og B afviger Resultat for B, hvis B afviger, og A afviger

Fig. 1:
Spilteoretisk matrix

Interesserne mellem de interagerende parter kan være alt fra fuldstændigt sammenfaldende til helt modsatrettede. Hvis interesserne er helt sammenfaldende, og der alligevel er et problem, så består problemet i en flertydighed mellem flere (omtrent) lige gode alternativer², som man på en eller anden måde skal blive enige om at vælge mellem, så handlingerne bliver koordinerede (fig. 2).

		K1	K2
R1		1	0
		1	0
R2		0	1
		0	1

Fig. 2:
Koordinationsproblem

Man kan tænke på spørgsmålet om, hvilken side af vejen man skal køre i. Det er helt ligegyldigt, om man vælger højre eller venstre side. Det eneste, der ikke er ligegyldigt, er enigheden (dvs. enten celle R1-K1 eller R2-K2 på fig. 2). Betingelsen for at følge en koordinationsregel er, at de andre også følger den. Det er tydeligvis kun en god ide at køre i enten højre eller venstre side af vejen, hvis alle andre i kørselsretningen kører i samme side som én selv. Ellers er det ikke nogen god ide. Det bærer straffen i sig selv at afvige, men afvigelsen går ikke kun ud over afvigeren (man bliver ikke kun kørt ind i, man kører også ind i nogen, jf. celle R1-K2 og R2-K1 på fig. 2), så alle har en klar interesse i, at ingen afviger.

² Flertydigheden er afgørende for, at man kan tale om, at en situation overhovedet indeholder et koordinationsproblem. Hvis ét alternativ skiller sig ud fra de andre, er der ingen flertydighed og dermed heller intet problem (jf. Schelling 1960:295-96; Lewis 1969:35-36).

I tilbagevendende koordinationsproblemer, der har fundet en tilfredsstillende løsning, som derpå er blevet gentaget, bliver løsningsmodellen norm (jf. Ullmann-Margalit 1977:83). Grunden til at foretrække overholdelse af en sådan norm — at man *bør* overholde den — er, at reglen eliminerer problemet; den entydiggør flertydigheden i valg mellem alternativer.

I den anden ende af spektret, hvor interesserne er helt modsatrettede, ligger den rene konflikt (fig. 3), som også kaldes et *nulsumsspil* (eng. *zero-sum game*), hvor den enes gevinst er lig med den andens tab (cellerne R1-K2 og R2-K1 på fig. 3). Tilbagevendende situationer, som rummer rene konflikter, er uden dynamik, fordi spillet er slut i det øjeblik, en af parterne handler anderledes end den anden. Spillet kan kun holdes i gang, så længe begge parter handler ens (cellerne R1-K1 og R2-K2 på fig. 3).

	K1	K2
R1	0	1
R2	-1	0

Fig. 3:
Konflikt

De fleste situationer fra den virkelige verden ligger et sted midt imellem. De er *dilemmaer* (fig. 4). Interesserne mellem parterne er delvis overlappende, men således at det ikke er umiddelbart gennemskueligt, hvilket valg den enkelte står sig bedst ved at træffe — i længden vel at mærke. Hvis begge parter vælger det umiddelbart mest attraktive alternativ (celle R1-K2 på fig. 4 for kolonnevælgerens vedkommende og celle R2-K1 for rækkevælgerens), bliver konsekvensen den mindst attraktive for dem begge (celle R2-K2 på fig. 4). Det umiddelbart optimale valg er på længere sigt ringere end det suboptimale (celle R1-K1 på fig. 4). At træffe det næstbedste valg er således ikke noget offer for den enkelte, selv om det i en konkret situation godt kan se sådan ud.

	K1	K2
R1	2	3
R2	0	1

Fig. 4:
Dilemma

Dilemmaer er meget dynamiske, og spilteorien kan vise, at tilbagevendende situationer, som rummer dilemmaer, simpelthen *genererer* social orden (jf. Lindgren 1991).

Som eksempel på et dilemma kan man tænke på skattesystemet. Det er umiddelbart mest attraktivt for den enkelte at undlade at betale skat samtidig med, at alle andre betaler deres skat. Men hvis alle tænker og handler sådan, forsvinder fordelene også for alle — inklusive én selv.

I længden er det derfor bedst at vælge den suboptimale løsning, hvor man betaler sin skat, men til gengæld også får del i de fælles goder.

Sanktionsmønstre

Jo mindre interessesammenfald og dermed mere konfliktstof der er i situationen, jo mere fristede er parterne til at afvige og dermed handle til egen fordel. Derfor behøver normer for dilemmaer tenderende mod konflikter mere kontante foranstaltninger for at opretholde orden end normer for koordinationsproblemer. Sanktionens funktion er at gøre det suboptimale valg mere attraktivt end det optimale (egl. ved at gøre det optimale valg uattraktivt; jf. fig. 4 at få kolonnevælgeren til at foretrække K1 frem for K2, og tilsvarende få rækkevælgeren til at foretrække R1 frem for R2, ved at knytte sanktioner til valget af hhv. K2 og R2, som ikke står mål med udbyttet).

I et koordinationsproblem bærer det straffen i sig selv at afvige. Her spiller sanktionerne en anden rolle. De er kun nødvendige i form af oplysninger til at skærpe den enkeltes risikobevisthed i det tilfælde, hvor én skulle gå hen og glemme problemets natur og sandsynlige konsekvenser.

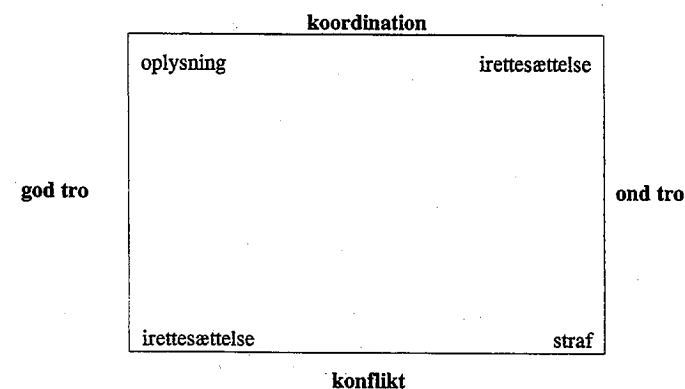

Fig. 5:
Sanktionsmønstre

Det spiller også en rolle for sanktionsmønstret (fig. 5), om regelbrud sker med fuldt overlæg, mod bedre vidende, eller bare ved et uheld, på grund af utilstrækkelig viden. Altså om regel-

bryderen er i god eller ond tro. Skemaet i fig. 5 er orienteret fra god tro til venstre mod ond tro /til højre, og oppefra og ned fra det rene koordinationsproblem til den rene konflikt. Hvis man fx handler afvigende i et dilemma (jf. fig. 4, hvis man som kolonnevælger har valgt K2 eller som rækkevælger har valgt R2), men *antages* at have været i overvejende god tro, vil sanktionen ligge et sted mellem oplysning og irrettesættelse afhængigt af interessesammenfaldet i situationen. Jo større interessesammenfald og dermed mindre konfliktstof situationen rummer, jo mere vil sanktionen have karakter af oplysning.

Hvis vi tager skattesystemet som eksempel igen, så er sanktionerne her gradueret fra efterskat over bøde til fængselsstraf. Man får en irrettesættelse og skal tilbagebetale skyldig skat, hvis man enten har fradraget en udgift eller undladt at oplyse om en indtægt, men antages at have misforstået eller savnet kendskab til skattereglerne, mens man får en regulær straf og bliver smidt i spjældet, hvis man antages at have været i ond tro og prøvet på at snyde. Hvis skattemyndighederne ikke mener, at man har handlet i god tro, men samtidig ikke kan godtgøre, at man har handlet i afgjort ond tro, får man en bøde oven i efterskatten.

Koordinationsproblemet i sprogbrugen

Basalt set har vi i sprogbrugen at gøre med et umådeligt komplekst koordinationsproblem. "For at det kan fungere når vi siger noget, så er vi nødt til at gå ud fra, at vore ord betyder nogenlunde det samme for dem vi taler med, som det vi selv lægger i dem. Det passer også i langt de fleste tilfælde. Misforståelser er nok meget almindelige, men de er trods alt ikke regelen." (Hermann 1992:42). Ideelt set skal der herske et en-til-en-forhold mellem udtryk og indhold, således at der til et bestemt udtryk i en bestemt situation, svarer et og kun et indhold. Men både mængden af mulige udtryk og mulige indhold er åbne, hvorfor mængden af mulige kombinationer af udtryk og indhold er uendelig. Det er altså en absolut forudsætning for vores brug af sprog i det hele taget, at dette problemkompleks løses ved koordination.

Den resurse, som er på spil i samtalen, er vores gensidige forståelse af hinanden. For at imødekomme og koordinere hinandens forventninger korregerer den talende bestandigt sig selv for at gøre sig forstået. Selvrettelsen er den hyppigste form for rettelse overhovedet i spontan tale. Hvis ikke vi indfrier hinandens sproglige forventninger gennem vores sprogbrug, får vi enten vanskeligere ved at nå til en forståelse med hinanden, eller vi kan slet ikke forstå hinanden. Men enhver uindfriet sproglig forventning kan i princippet være kommet i stand enten

som resultat af en fejlet koordinering eller som resultat af et bevidst valg, som man selv foretrækker, og som man egentlig godt ved, den anden hverken forventer eller foretrækker. I så fald *møder* man.

Det fremgår som sagt ikke af den enkelte regel, hvilken slags situation eller spil den dækker over. Hvad enten der er tale om en regel til løsning af et koordinationsproblem eller et dilemma, har den formen "Hvis x, så gør y". Det er således ikke altid entydigt, hvilket problem bruddet rejser på skalaen mellem koordination og konflikt. Desuden er det flertydigt om regelbryderen har handlet i ond tro eller i god tro og bare er kommet til at bryde en regel uforvarende.

Samtalen der kørte af sporet

Vender vi nu tilbage til togsamtalen igen med spilteoriens begrebsapparat in mente, kan vi se, at samtaleparterne er uenige om, hvilken spilsituation de befinder sig i. Han kender kun konsekvenserne af hendes handling for sit eget vedkommende. Han ved, at han ikke forstod hende, men han kender ikke konsekvenserne for hende. Set fra hans synspunkt er begivenheden tvetydig. Den konsekvens, han oplever, kan være kommet i stand *enten* i et koordinationsproblem (fig. 2) *eller* et dilemma (fig. 4), nemlig celle R1-K2 med ham som rækkevælger og hende som kolonnevælger. Hans reaktion peger på, at hun handlede til egen fordel og havde ham til bedste; altså at det var et dilemma, de befandt sig i. Han har ikke opdaget, at hendes regelbrud gik lige så meget ud over hende selv som over ham: Hun blev jo netop ikke forstået. Hun har altså brudt en koordinationsregel, men bliver mødt med en reaktion, der svarer til et brud på en dilemmaregel. I kraft af sanktionen, hans reaktion, introduceres konfliktstoffet i samtalen. Denne udlægning af begivenheden protesterer hun imod (l. 6-7), så nu har *han* et problem.

Da toget kører ind på Hellerup station, opdager han, at en station kan være både ikke-lang og lang på samme tid. Det giver ham mulighed for at undgå at tabe ansigt ved at indsætte begivenheden i et nyt og hidtil uløst koordinationsproblem, som kan sandsynliggøre, at han "jo" ikke kunne forstå, hvad hun sagde, for "Det er jo også en lang station" (l. 10-12). Men hans strategi krones ikke med held (jf. l. 13).

Seks minutter senere, da toget kørte ind på Østerport station, talte de stadig ikke sammen.

Litteratur

- Elster, J. 1989. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hermann, J. 1992. *Mennesket i sproget*. København: Gyldendal.
- Hume, D. 1968 (originaludg. 1739/40). *A Treatise of Human Nature*. L. A. Selby-Bigge (red.). Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, D.K. 1969. *Convention. A Philosophical Study*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Lindgren, K. 1991. Evolutionary Phenomena in Simple Dynamics. C.G. Langton, C. Taylor, J.D. Farmer, & S. Rasmussen (red.) *Artificial Life II, Studies in the Sciences of Complexity*, vol. X. Addison-Wesley:295-312.
- Moore, G.E. 1976 (originaludg. 1903). *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schelling, T.C. 1960. *The Strategy of Conflict*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Schelling, T.C. 1969. Some Thoughts on the Relevance of Game Theory to the Analysis of Ethical Systems. I.R. Buchler & H.G. Nutini (red.) *Game Theory in the Behavioral Sciences*. University of Pittsburgh Press:45-60.
- Ullmann-Margalit, E. 1977. *The Emergence of Norms*. Oxford: Oxford University Press.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

MØDRES MÅL - EN ØKOLINGVISTISK DISKURSANALYSE

af Jørgen Døør, Martin Bruun Møller og Inge-Merete Wiig Tholstrup (Odense Universitet)

Forbemærkning: to whom it may concern

Nogle få lingvister synes at være foruroligede over, at vores kære fag, lingvistikken, er ved at udvikle sig til en "bindestregs"videnskab; vi tænker på fænomener som psyko-lingvistik, socio-lingvistik og øko-lingvistik.

Naturligvis er frykten delvis ubegrundet. Forklaringen er den, at megen akademisk lingvistik bevidst eller ubevidst efterligner Hjelmslev, der jo ville udvikle en sprogteori uafhængig af empiriske forhold og kendsgerninger. Derfor tvinges mere traditionelle lingvister, forstået som den gruppe sprogforskere der går ud fra, at lingvistikken principielt og primært beskæftiger sig med naturlige og levende sprog, til at karakterisere den del af virkeligheden og det aspekt af sprogbrugen de som lingvister koncentrerer sig om. Så snart som faren fra lingvister som Chomsky og Hjelmslev fordufter, forsvinder bindestregs-lingvistikken nok også. For så bliver det atter naturligt for lingvister og sprogteoretikere at beskæftige sig med levende sprog og ikke med konstruerede sætninger.

Introduktion: Meta-teoretiske eller videnskabsfilosofiske bestemmelser

Hvad er vores dialektiske sprogteori og dialektiske økolingvistik for en slags teorier? Et indirekte svar herpå er at karakterisere dem i et dialektisk modsætningsforhold til den cartesisk-galileiske tradition, hvor:

"[...] scientists pretend that they are rather like disembodied minds. Unlike other human activities, science is supposed to be uniquely objective. Scientific papers are conventionally written in an impersonal style, seemingly devoid of emotions. Conclusions are meant to follow from facts by a logical process of reasoning, such as that which might be followed by a computer, if machines with sufficient artificial intelligence could ever be constructed. Nobody is ever seen doing anything; methods are followed, phenomena are observed, and measurements are made, preferable with instruments. Everything is reported in the passive voice [...] All research scientists know that this process is artificial; they are not disembodied minds, uninfluenced by emotion. The reality is different."

Dette skriver den verdenskendte britiske biolog Rupert Sheldrake.

Vore teorier går lige netop ud fra en anden verdensforståelse:

- teoretikere er inkarnerede sociale agenter
- al sprogbrug er værdibaseret og orienteret
- enhver beskrivelse er samtidig en selvbeskrivelse

&

- enhver tekst og ytring har tre dimensioner, en ideologisk, en sociologisk og en biologisk
- al teoretisk viden er historisk, partiel og partisk
- dialektisk objektivitet er ikke dualistisk

Objektivitet og Økologistik - metodologiske bestemmelser

At en økologivistisk og dialektisk sprogteori arbejder ud fra en anden objektivitetskategori end dualistiske traditioner rejser naturligvis visse metodologiske problemer. Et af de centrale og generelle problemer for diskursanalyse - og andre lingvistiske discipliner der bygger på empiriske materialer - handler om *"the problematic relationship between data and analysis, via interpretation"*. Vi søger i dette essay at belyse, i hvilken henseende vi kan tale om objektive interpretationer.

Vi indskyder imidlertid først en kort besvarelse af spørgsmålet om, hvorfor vi kalder dette essay for økologivistisk diskursanalyse.

Vores sproganalyse er en *diskursanalyse* bl.a.

- fordi vi beskriver, forklarer og kritiserer, hvordan "language is used in everyday life, in conversational situations, by real people".
- fordi det er en understregelse af den væsentlige og vitale betydning forholdene mellem sprog, viden og handlinger i reale situationer har for enhver sprogteori.
- fordi vores forskningsobjekt er en undersøgelse af den måde, hvorpå karaktermasker/*social roles* præsenteres, opretholdes, genkendes og kritiseres i aktuelle dialoger.

Det er en *økologivistisk diskursanalyse* bl.a.

- fordi målet med analysen er, at deltagerne i forskningsprocessen får et sundere sprog, sundere tanker og en sundere livsform.
- fordi sproget betragtes i dets tre dimensioner, nemlig (i) den ideologiske og mentale, (ii) den sociale og institutionelle og (iii) den biologiske og kropsmæssige.

Den karakterfaste eller sociale rolle vi koncentrerer os om her, er dobbeltrollen som *fødende kvinde & moder*.

Objektivitetsproblematikken bliver særlig akut for en aktionsforskning derved, at forskeren er deltager i processen, dvs. både er en art tilskuer og aktør. Denne problematik falder ind under *"the observer's paradox - you cannot observe people when they are not being observed"*. Dvs. at ideologien om den neutrale observatør eller den ideologifrie fortolker allerede i selve udgangspunktet er forladt.

Vi ønsker imidlertid at sige noget generelt om den dualistiske forestilling om objektivitet og objektive interpretationer, dvs. om forestillingen om *"den subjektløse hermeneutik"*. Dualismens ideal om den subjektløse beskrivelse og fortolkning er en logisk konsekvens af det dualistiske verdensbillede, som dels regner med to substanser og dels anser en substans for noget, der kan forstås og eksisterer af og ved sig selv. Paradigmet for den dualistiske fortolkningsteori er et *disembodied mind* der i et neutralt sprog beskriver et absolut uafhængigt eksisterende materielt objekt - eller som den franske strukturalist Louis Althusser skriver: En videnskabelig diskurs er en diskurs uden subjekt.

Dialektikken, vores dialektiske filosofi og sprogteori, har et andet verdensbillede i hvilket der ikke forekommer substanser, men derimod individualiteter. Den logiske konsekvens heraf er, at objektivitet og objektive interpretationer altid er et spørgsmål om et *mere-eller-mindre* og et *både-og*.

Vores forskningsproces drives af det naturlige mål for enhver modersmålsforskning, nemlig at udvide og uddybe vores følsomhed eller sensibilitet over for forholdene mellem sprogbrug -karaktermasker og basale sociale institutioner.

Sprog- og sociohistorisk er der i det 20. århundrede sket en ændring af den sociale institution *fødende kvinde & moder*, og når en institution flytter sig, så må vi alle flytte os. Vi kan ikke nøjes med en modulation eller variation over samme tema. Her i slutningen af det 20. århundrede befinder fødende kvinder/mødre sig i spændingsfeltet mellem at føde hjemme som subjekt eller at acceptere at definere den fødende kvinde/moder som patient.

En økologisk diskursanalyse står derfor midt i en problematik, der handler om hvorledes disse forskellige og modsætningsfyldte sociale *topoi* og sociale karaktermasker fremtræder sprogligt og dialektisk determinerer sprogbrugernes muligheder for sunde identifikationer og

rationelle fortællinger af deres livshistorier. En rationel og sund objektiv interpretation viser sig ved de *constraints* og implikationer den har for deltagerne.

Vores interpretation af teksterne forudsætter en samfundsfilosofi og -teori. Traditionel diskursanalyse, der interesserer sig for forholdet mellem sociale roller/karaktermasker, sprog og praksis bygger som regel på følgende definitioner af social rolle: Enten defineres rolle som "the set of behavioural expectations for a person who perform a particular social function" eller "a category of people such as taxidrivens and the expectations about how people in that category should behave".

Vores dialektiske filosofi bygger på en anden opfattelse: "A critical charactermask" is:

- (i) a segment of people that are constituted of and participate in a basic social institution
- (ii) the propensities and expectations for a person who acts in or on behalf of such an institution
- (iii) the charactermask is dialectically determined by the social core contradictions
- (iv) in general we assume that in a particular situation, different charactermasks are taken by a person at one particular time.

Økologisk diskursanalyse: (den fødende kvindes & moders) fortolkning og fortælling
Litteratur er i vor fortolkning den særlige æstetiske praksis, der består i at fortælle en historie (eng. narrative¹ om hvordan virkeligheden er, ved at vise hvordan nogle personer (vi-os-dem) lever. Den genremæssige bestemmelse - et båndet interview - (elektroniske massemedier), hvor de deltagende subjekter forsøger at få hold på deres bevidste eller ubevidste fødselsoplevelser på sygehuset (patient-objekt modalitet) eller hjemme hos sig selv (subjekt-modalitet) og reflektere på den særlige konjunktur af *fremmedgørelse* og *objektivering* deres karaktermasker eller sociale roller er konstitueret af, betragter vi som en specifik litterær kommunikationsform. Dvs. de to bandede interviews er, hvad vi kalder for en *primitiv historie* eller fortælling i 'vernacular language'. En narrativ genre, hvor *jeg* fortæller en nær ven, hvordan *jeg* har det eller hvordan *mit* liv er ved selektion og kombination af *mine* personlige erfaringer.

At vi her har at gøre med fortællinger af vitale livshistorier (fødslen ude og/eller hjemme) fortalt af kvinder, der har født ude og/eller hjemme til en kvinde-moder-lingvist, der har født

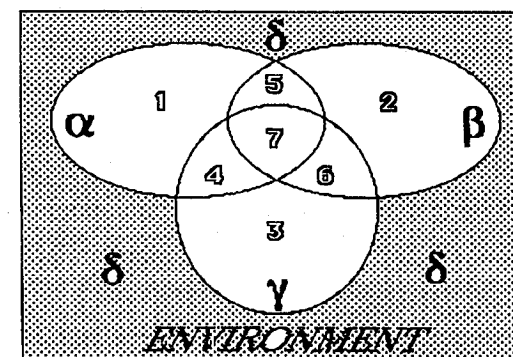
¹ En traditionel definition af fortælling ('narrative') lyder: "By narrative we mean all those literary works which are distinguished by two characteristics: the presence of a story and a story-teller" (Scholes & Kellogg 1966:4).

ude og hjemme, inviterer til en refleksion på spørgsmålet: Hvad er en naturlig eller forsvarlig fortolkning af dobbeltrollen som fødende, kvinde & moder, som den er tekstuel, dvs. sprogligt manifesteret i de to interviews?

Enhver (livs-)fortælling har mange forskellige tolkninger og det ligger i vores dialektiske horisont at tolkninger kan være mere eller mindre naturlige, mere eller mindre forsvarlige, mere eller mindre væsentlige. Skal vi derfor peje os ind på hvad der er en naturlig tolkning (dvs. en tolkning der har social rekursbasis i og med den kan accepteres af flere personer med samme karaktermaske i en gruppe i den samme fortolkningskontekst, fx tolkning af en litterær tekst på universitetet), så skal vi stille spørgsmålet om hvilke kontekster de analyserede tekster er indlejrede i. Tekster betyder aldrig i sig selv ved sig selv (dualistisk substanstænkning), men er dialektisk determineret af deres genetiske- og konstitutive betingelser, dvs. tekstens *produktions-*, *kommunikations* og *konsumptionskontekst*² (spørgsmål der vedrører tekstens forfatter, tiltænkte medsubjekter, offentliggørelse, formål og læsernes/fortolkernes sociale topos).

Vi kan illustrere forholdet mellem de forskellige involverede fortolkningskontekster, ved følgende model, celle-modellen for kontekster:

Fig. 1: The Cell Model of Contexts

Bang & Døer, AILA-1990 World Congress of Applied Linguistics
Thessaloniki-Halkidiki-Greece

² Bang & Døer 1990:14.

α -konteksten er forfatter-konteksten, her de kvinder der i litterær form reflekterer over deres fødselserfaringer, β -konteksten er fortolker-konteksten, hvor vi som læsere og fortolkere tilskriver de to bandede interviews mening (γ -konteksten) og endelig ω -konteksten, der er det miljø i hvilken den samlede fortolkningssituation skal ses, fx universitetet eller hjemme hos en af mødrene.

Den statiske model skal illustrere det dynamiske forhold mellem forfatter, læser og tekst, således at enhver tekst-interpretation og -hermeneutik for det første aldrig foregår *in vacuo*, men altid i et socialt topos der bl.a. er konstitueret af kernemodsætningen 'klasse' og derfor er partiel, for som Jean-Jacques Weber skriver:

"Dealing as s/he does with largely subjective beliefs, norms and values, s/he realizes that all readings are inevitably positioned and partial." (Weber 1992:1)

Modellen skal for det andet tillige illustrere det forhold, at tekstfortolkning altid drejer sig om *partielle* realisationer af en teksts semantisk potentiale: celle 6 illustrerer den velkendte situation, hvor fortolkeren identificerer et semantisk potentiale, som forfatteren til teksten ikke er bekendt med.

Den moderne kapitalisme er defineret ved en eklatant kontradiktion mellem, hvad subjektet internt føler behov for og kan acceptere (i vor semantiske matrix *individual meaning*), og på den anden side en påtvunget objektiv magtstrukturs fordringer (i vor semantiske matrix *social sense*). Det betyder, at den gravide kvindes fremtrædende karaktermaske er et *divided ego* (og netop ikke et *divided self* som Laing siger), et EGO der er spaltet mellem egne subjektive behov og ønsker (jeg vil gerne føde hjemme), men føler sig tvunget til at give efter (give op?) for den hierarkiske magtstruktur, der definerer hende som syg og som patient. Hos den første interview-person (IP₁) sprogliggøres denne fremmedgørelses- og objektiviserings-effekt ved de mange passiv-konstruktioner i den diskurs, som er alle deltagerne i fødselsprocessens diskurs ("så blev jeg lagt", "så fik jeg en læser på", osv.) således at kvinden fremtræder som et kadaver, som nogen gør noget ved.

Vi gjorde tidligere opmærksom på, at teksttolkning ikke betyder ved sig selv i sig selv, men er determineret af de genetiske og konstitutive betingelser, bl.a. fortolkerens (lingvistens) sociale topos. Da intervieweren selv er kvinde og moder og står over for nogle andre kvinder og mødre, der også reflekterer over fødselserfaringer, er der ikke tale om en fortælling med

intervieweren som en *neutral observatør* eller 'fluen på væggen', men tværtimod som en medfortæller til og delvis medunderskriver af de to fødselsfortællinger m.h.t. den særlige konjunktur af fremmedgørelse og objektivisering som de to fortællinger eksponerer og sprogliggør.

Mødres Matrix: Økologivistisk diskursanalyse på 2 tekster

Vores økologivistiske diskursanalyse har som genstand to interview-sekvenser med kvinder IP₁ og IP₂), der dels har født hjemme og dels har født på hospitalet.

Interview-metoden er udviklet af Jørgen Døør. Den består af to dele.

- (i) Først gennemføres et dybdeinterview med de to personer.
- (ii) Dette analyseres så for semantico-syntaktiske træk, der *prima facie* forekommer interessante for en redegørelse for forholdet mellem sprogbrug og livserfaringer i forbindelse med forskellige føde-erfaringer. (Det er de foreløbige resultater af denne analyse, som vi har skitseret i det mundtlige foredrag).
- (iii) Dernæst gennemføres en ny interview-sekvens, hvor interviewpersonerne, IP₁ og IP₂, konfronteres med den første interview-sekvens, og der gennemføres en dialog, hvor interviewpersonerne bedes om at kommentere og uddybe det første interview.
- (iv) Det andet interview analyseres derpå.
- (v) De to diskursanalyser kompareres.
- (vi) Dernæst gennemføres en ny analyse af de to interview-sekvenser. (Resultaterne af hele forskningsprocessen tænkes præsenteret på 7. MUDS 1998).

Den økologivistiske diskursanalyse koncentrerer sig om en lingvistisk analyse af den måde, hvorpå kvinderne sprogligt præsenterer, opretholder, genkender og kritiserer karaktermasker/socialle roller.

Vi interesserer os i denne forskningsfase for (a) *deixis*, - (b) *modalitet*, og (c) hvad der traditionelt kaldes "*passiv*".

Tabel 1: Interview-personernes realisering af deixis, modalitet og passiv

Tekst IP ₋₁	Tekst IP ₋₂
E ₁ : 'så blev jeg lagt'	E ₁ : 'vi sagde hun skulle bare lægge sig ind og sove'
E ₂ : 'der fik jeg en aflæser på'	E ₂ : 'hun var meget god til bare at lade os være'
E ₃ : 'der fik jeg en sprøjte'	E ₃ : 'jeg havde svært ved og vænne mig til at blive opvartet'
E ₄ : 'jeg kunne få lov til'	E ₄ : 'alle var der for min skyld'
E ₅ : 'de gik jo sådan og holdt øje med mig'	E ₅ : 'jeg lå bare som en sådan prinsesse'
E ₆ : 'man fik bare lov til'	E ₆ : 'det var virkelig svært i starten at vænne mig til at jeg bare var sådan en lille en, der bare skulle vartes op'
E ₇ : 'så kom jeg så op på stuen igen jo'	E ₇ : 'det var dejligt, da jeg så ligesom gav mig selv lov til det'
E ₈ : 'så skulle jeg på briksen igen og have det bælte på maven jo'	E ₈ : 'jeg gik sådan op og ned af vandet'
E ₉ : 'for at de kan holde øje med den [maven] hele tiden'	E ₉ : 'jeg kunne styre det meget godt'
E ₁₀ : 'jeg fik bare det bælte på'	E ₁₀ : 'når jeg gik i vandet'
E ₁₁ : 'det fik jeg næsten på hele tiden'	E ₁₁ : 'hvis jeg ligesom følte, nu skulle det rykke lidt, så gik jeg op'
E ₁₂ : 'jeg kunne få lov til at gå rundt'	E ₁₂ : 'når jeg så stod op'
E ₁₃ : 'og så var det så, at de gav mig bæltet på'	E ₁₃ : 'Så kunne jeg ligesom selv styre det'
E ₁₄ : 'der fik jeg lagt droppen'	
E ₁₅ : 'så jeg kunne få lidt mere gang i det'	

Som det fremgår af tabel 1 over IP₋₁ og IP₋₂'s syntaktisk-semantiske konfigurerings af deixis-former, modalitet og passiv (vi behandler blive-passiv og s-passiv under ét), er der signifikante forskelle, der gør en forskel.

Modaliteten i E₁ til E₁₅ hos IP₋₁ er ud fra vor topologiske tolkning en klar sproglig indikation af en patient-objektrolle (karaktermaske).

- I E₁₂ tolker IP₋₁ sit topos ud fra nogle utopier (brug af modal verbet "kunne"), der reelt er institutionelt organiseret på den måde at hendes aktuelle muligheder er definerede af andre. Dvs. visse muligheder (utopier) som hun reelt disponerer over, forandres til umuligheder (atopier), fordi hun lader sig subsumere institutionen og dens eksperter. (fremmedgørelsesproblematikken)

- I E₈ tolker IP₋₁ ligeledes sit topos ud fra nogle utopier (brug af modal verbet "skulle" modsat "kunne"), hvor den tvingende nødvendighed i modal verbet "skulle" indikerer at nød-

vendigheden, den handling der "skal udføres", dvs. at hun skal ligge ned på briksen, ikke ligger inden for hendes egen sociale kompetence, men tilskrives andre, institutionen og eksperterne.

Modaliteten i E₂ til E₁₃ hos IP₋₂ er i modsætning til IP₋₁ en klar sproglig indikation af en subjekt-agent rolle (karaktermaske)

- I E₇ tolker IP₋₂ sit topos som værende klart subjekt-defineret: IP₋₂ markerer klart, at hun giver sig selv den mulighed at have lov til at gøre noget, dvs. hun disponerer selv over de valg, der ligger inden for hendes mulighedsfelt (utopier) og lader sig således ikke subsumere af andre, institutionen og eksperterne.

Invitationer og konklusioner

Vores dialektiske sprogteori er en særlig form for økologivistik med et specielt syn på såvel syntaks, semantik som pragmatik.

Vi kan fx fremhæve, at det i vores dialektiske sprogteori er en selvfølge, at sproglige fænomener hverken er arbitrære eller konventionelle, men dialektisk konstitueret af vore erfaringsformer og kropslighed. (En særdeles interessant implikation af denne tese er at finde i Jørgen Chr. Bangs originale runeteori).

Vi kan derfor ubesværet bruge M.A.K. Hallidays karakteristik af grammatik som en

"theory of *experiences*, a theory that is born of *action*, and therefore serves as a *guide* to action, as a metalanguage by which we *live*" (Halliday in Pütz et al. 1992:91, vore fremhævelser).

Diskursanalyse, her forstået som sprogteoretiske undersøgelser af levende dialoger, er for os lingvistikens hovedfelt sammen med tekstanalyse, her forstået som sprogteoretiske analyser af ikke-konstrueret skriftlig sprogbrug.

For begge disse fundamentale teories vedkommende gælder det, at de betragter og behandler tekster og sprogbrug i deres situationelle sammenhæng. Kontekst- og situationsbetingsbetningen gælder såvel forskningsobjekt som forskningsmedium. Herved får det filosofiske begreb 'socialt topos' en afgørende betydning for enhver sprogteori, sproglige undersøgelser og sprogbrug i det hele taget.

Vi inviterer hermed vore kære kolleger til at overveje, om det er rigtigt, når vi arbejder ud fra den forudsætning, at sprog og sprogbrug eksisterer, skabes og forstås ud fra en proto-teori, der både omfatter mentale (ideologiske), sociale (sociologiske) og biologiske kategorier. Dette aksiom udtrykker vi sædvanligvis ved at sige, at de syntaktiske, semantiske og pragmatisk dimensioner ved sprog og sprogbrug ikke kan adskilles, men nok skelnes fra hinanden, således at fx hvad der traditionelt kaldes en 'grammatisk analyse' i virkeligheden er en analyse, hvor den syntaktiske dimension dominerer over den semantiske eller pragmatisk.

Litteratur

- Bang, J.Chr., J. Døør, R.J. Alexander, A. Fill, F.C. Verhagen (red.). 1996. *Language and Ecology, Ecolinguistics. Problems, Theories and Methods. Essays for the AILA'96 Symposium*. Odense: Odense University 1996.
- Bang, J.Chr. & J. Døør. 1990. *Sprogteori V - to essays om syntaktiske, semantiske og pragmatisk aspekter af skønlitterære tekster*. Odense: Odense Universitet.
- Brown, G. & G. Yule. 1983. *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Døør, J. & J.Chr. Bang. 1996. *The Dialectics of Ecological Experiences*. Bang et al. 1996:91-105.
- Døør, J. & M. Bruun Møller. 1995. *Les métaphores de l'amour dans La Nausée de Jean-Paul Sartre*. (Under udgivelse).
- Halliday, M.A.K. 1992. *New ways of meaning. The challenge to Applied Linguistics*. Pütz et al. 1992:59-95.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. (2. udg.) London: Edward Arnold.
- Pütz, M. (red.). 1992. *Thirty years of linguistic evolution. Studies in Honour of René Dirven*. Philadelphia: Amsterdam.
- Scholes, R. & R. Kellogg. 1966. *The Nature of Narrative*. Oxford: Oxford University Press.
- Weber, J.-J. 1992. *Essays in Discourse Stylistics*. Amsterdam: Rodopi Press.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

TEORIER OM SPROG, KOMMUNIKATION OG KØN

Af Kirsten Gomard (Cekvina, Aarhus Universitet)

Indledning

Kvinde- og kønsforskningen har igennem efterhånden mange år arbejdet på at teoretisere køn uden at dens teoretiseringer i nævneværdig grad har fundet vej til lingvistikken. Jeg vil i det følgende præsentere centrale teoretiseringer af køn og se på hvilke betydninger de har fået for arbejdet med sprog og kommunikation.

Der findes flere typer af teorier om køn. Den teori som de fleste pr. common sense hælder til, er at køn er en del af en personlig identitet, en essens, noget man er: Jeg *er* kvinde, han *er* mand. Teorier af denne type kaldes *essentialistiske teorier*. Der er ikke enighed om afgrænsningen af essentialistiske teorier. I snævrere forstand er de forankret i forestillinger om kønnets evige (gudskabte) natur, men i videre betydning kan en essentialistisk teori også bygge på forestillinger om kønnet som historisk foranderlig, sociokulturel konstruktion omsat til personlig "essens".

I denne sidste betydning bruger mange i daglig tale stadig det gamle sociologiske begreb *kønsroller* hvor sociologer i dag ville foretrække begrebet "*gender*" (Crawford 1995). Begrebet *gender* er opfundet af engelsksprogede forskere der har benyttet sig af det engelske sprogs mulighed for at skelne mellem *sex*, kroppens køn, og *gender*, det sociale og kulturelle køn. En lignende skelnen eksisterer på godt og ondt ikke i de nordiske sprog, og derfor bruges også på dansk ofte *gender* som låneord. På svensk har man valgt at give den grammatisk term *genus* en ekstra betydning. De teorier om køn der har fundet vej til sprogforskningen, må nærmest karakteriseres som socialkonstruktivistisk essentialisme.

Nyere, *postmoderne teorier* derimod ser maskulinitet og femininitet som relationelle størrelser, gensidigt afhængige konstruktioner der eksisterer i sprogets net af betydninger og afgrænsninger, men er uden base i en materiel, ikke-sproglig "virkelighed" (Heinämaa 1991). Kønnet flyder, og dermed kan man heller ikke sige noget forbindtligt om køn og sprog.

Endelig er der *forhandlingsteorier* der forankrer kønnet i handlinger. De taler om "*doing gender*", at *praktisere* eller *forhandle* køn. (Søndergaard 1994, West og Zimmermann 1987).

Jeg tror det er sådanne teorier der har fremtiden for sig i forskningen om sprog og køn. Det er socialkonstruktivistiske teorier der imødekommer postmoderne krav ved at åbne for dynamik og relativitet i synsmåden. Men samtidig teorier der holder fast i en vis konstans eller træghed. Kønnene er globalt set mangfoldigt og flydende, men ikke ganske opløst i forhold til kulturen her og nu.

Praksis

Sociolingvistikken er den gren af sprogvidenskab der først har introduceret køn, i det mindste som variabel i kvantitative undersøgelser. Men set som biologisk køn, og ganske ofte på måder der har marginaliseret kvinder og deres sprog, set kvinder som sproglige afvigere i forhold til en mandlig norm. Den har brugt en stereotypiseret kvindelighed som forklaringsmodel og har i øvrigt haft væsentlige vanskeligheder med at indplacere kvinder socialt: Skal klasseforholdet bestemmes ud fra faderens, ægtemandens eller kvindens egen position (Coates & Cameron 1988)? Mere lovende er her teorier, der inddrager betydningen af livsformer (Pedersen 1995) og ser konkret på de sociale sammenhænge og aktiviteter hvor sproget bruges (Thomas 1988, Pedersen 1995).

Feministisk Lingvistik

Fra feministisk hold fører især engelsksprogede lingvister en diskussion om hvad der skal til for at en forskning i sprog og køn kan kaldes feministisk. Her er afsat nogle af kvindeforskningens socialkonstruktivistiske teoretiseringer om køn. Jeg har ikke set lignende debatter i Skandinavien, så derfor vil jeg præsentere dele af denne diskussion.

Den engelske lingvist Deborah Cameron (1992) mener at man kan stille to krav til feministisk lingvistik:

For det første et teoretisk krav, nemlig at køn ikke gøres til den ultimative forklaring på et sprogligt fænomen. Det er nødvendigt at teoretisere køn, og her går hun ind for at se kønnene ikke som naturskabt, men som en historisk foranderlig social og kulturel konstruktion. Hun bevæger sig dog dermed ikke ud over essentialismen, set i Crawford's forstand, jf. ovenfor. Feministisk lingvistik må, siger Cameron, analysere hvordan sproglig adfærd og sproget som system medvirker til at konstruere og opretholde bestemte kønsrelationer.

For det andet stiller Cameron et politisk krav: Det feministiske politiske projekt er social forandring. Man må beskrive og fortolke de sproglige fænomener på en kritisk måde hvor man påpeger det samfundsskabte og dermed muligheden for forandring.

Cameron opdeler hidtidige (engelsksprogede) empiriske undersøgelser af kvinders og mænds kommunikation i tre hovedgrupper efter hvordan de teoretiserer forholdet mellem kommunikation og køn. Hun benævner dem: *deficitpositionen*, *dominanspositionen* og *differenspositionen*.

Som repræsentant for *deficitpositionen* nævner Cameron Robin Lakoff der med bogen *Language and Woman's Place* fra 1975 er en af den feministiske lingvistik's mødre. Ifølge Crawford (1995) er Lakoff den mest citerede forsker inden for den feministiske lingvistik. Dette hænger dog i dag nok nærmest sammen med at mange fremstillinger i et historisk overblik gør reverens for Lakoff inden de skynder sig videre. Lakoff karakteriserer kvinders sprog som svagt, tøvende og forsigtigt i modsætning til mændenes sprog som Lakoff ser som normen. Hun tolker kvinders sproglige deficit som et resultat af manglende selvfølelse på grund af kvindeundertrykkelsen i samfundet. Kvinden er hermed anbragt i en offerposition.

Forskere der arbejder ud fra en dominansposition, fx Fishman 1984, Trömel-Plötz 1982, finder at mænd dominerer i interaktionen med kvinder, og forklarer det med de sociale forskelle mellem kvinder og mænd og den generelle kvindeundertrykkelse i samfundet. I modsætning til *deficitpositionen* ser *dominanspositionen* imidlertid ikke kvinderne som rene ofre med et mangelfuldt sprog, men beskriver kvindernes egen sprogkompetence som højtudviklet. Kvinder samarbejder på dominansprojektet med kooperative strategier der medvirker til at opretholde dominansen.

Differenspositionen, fx Deborah Tannen: *Kvindesnak og mands tale* der er oversat til dansk i 1992 og har været ret indflydelsesrig i danske debatter, antager at kvinder og mænd udgør to adskilte subkulturer, og betragter kvinders og mænds forskellige samtalestrategier som udtryk for disse subkulturers værdier. Den mandlige subkultur lægger vægt på status og forskelle. Sprogligt konkurrerer mænd med hinanden så der opstår hierarkier. Den kvindelige subkultur lægger derimod socialt set vægt på hygge og enskab og bruger sproget som middel til at etablere nærhed og konsensus. Tannen taler også om kvindernes kontaktsnak over for mænds rapportsnak. Hun refererer undersøgelser af børnehavebørns og skolebørns leg der

allerede afspejler disse mønstre: drengene giver hinanden ordrer, pigerne stiller forslag og enes i fællesskab om legens betingelser.

Deborah Tannen ser kvindekulturen og mandekulturen som forskellige, men ligeværdige. Men når kvinder og mænd så mødes - hjemme eller på jobbet - opstår der kommunikationsproblemer, siger Tannen, fordi hvert køn forstår det andet ud fra sine egne forudsætninger. Og dermed misforstår - på samme måde som når man forsøger at begå sig i et fremmedsprog man ikke rigtig behersker.

Tannens synspunkter er besnærende på den måde at hun fritager for skyld og skam. Hun opvurderer kvindernes måde at bruge sproget på ved at pege på den sociale og kommunikative styrke der ligger i kvindekulturen, og hun mildner de anklager mod mændene som de skarpeste tilhængere af teorien om magt og dominans har på rede hånd.

Inden for den feministiske lingvistik står diskussionen i dag især mellem dominanspositionen og differenspositionen, mens "the grand old lady" Lakoff ses som metodisk ustringent, empirisk svag og politisk forældet. Det sidste er ikke uden betydning i den amerikanske forskning Lakoff er en del af. Tanken om at kvinder skulle have et sprogligt deficit, er politisk tilsyneladende ubærlig, mens dominansteorien patriarkatskritik eller differenssteoriens fejring af kvindelighed har langt flere tilhængere.

Svagheden i Tannens differenssteori er at hun ikke går tilstrækkelig vidt i teoretiseringen af køn. Hun gør kønnet til den ultimative forklaring og nøjes med at påvise at de kommunikationsmønstre hun beskriver som mandlige og kvindelige, kan ses allerede hos børnehaverbørn og små skolebørn. Men hvor de så iøvrigt kommer fra - hvorfor det er sådan i vort samfund - det kommer hun ikke ind på. I Tannens fremstilling ser det ud som om kommunikationsmønstrene er forskellige, men ligeværdige, og hun berører slet ikke den samfundsmæssige magt og prestige der er forbundet med de mandlige mønstre.

Repræsentanter for dominanspositionen kritiserer differenspositionen for at være apolitisk i og med at der bortses fra magt og status (Trömel-Plötz 1991, Crawford 1995). Til gengæld kan tilhængere af dominanspositionen have tendens til at idealisere kvinders kooperative samtalestrategier og fordømme mænds dominante strategier. Dominanspositionen der antager en entydig kønsfordeling af dominante og kooperative strategier, gør det også svært at få øje på og forholde sig til dominante strategier hos kvinder.

Jeg vil mene at deficit-, differens- og dominansteorierne giver tilgang til forskellige aspekter ved samme sag, og at de derfor ikke bør udelukke hinanden. Men positionerne har i de (meget indflydelsesrige) udformninger jeg her har præsenteret, alle det til fælles at deres teorier om køn er primitive og reduktionistiske. Det antages at alle kvinder udgør én social klasse over for alle mænd. Dermed er faren for at reproducere kønsstereotyper nærliggende. Der blokeres for studiet af sproglige forskelle inden for samme køn eller ligheder kønnene imellem. Situationsbetingede forskelle i sproget hos samme individ bliver også usynlige. Endvidere er det gennem disse teoretiske briller vanskeligt at få øje på forandring. Forholdet mellem kønnene er i dag ikke statisk - i det mindste ikke i de skandinaviske lande. Og der er også store forskelle inden for samme køn. Forskelle som accentueres når kvinder og mænd blandes socialt på nye måder, og de sociale og kulturelle kategorier kvindelighed og mandlighed dermed kommer i skred.

Doing gender

Forhandlingsteorier tager et konstruktivistisk udgangspunkt, men gør det på en måde der åbner for

- forandring og forskelle over tid og rum
- både forskelle og ligheder mellem kvinder og mænd
- forskelle og ligheder inden for samme køn
- modsigelser og splittelser inden for det samme individ.

Den følgende præsentation af de niveauer kønnet må diskuteres på, trækker stærkt på Dorte Marie Søndergaard (1994):

Når vi tænker køn, har vi en tendens til at tro at vi starter direkte med kroppen og dermed fra naturens hånd har en indiskutabel tvedeling som afsæt. Her indskyder Søndergaard imidlertid et led. Hun taler om individer med kvindeligt kropstegn og individer med mandligt kropstegn som jeg så her for nemheds skyld vil kalde "kvinder" og "mænd", "piger" og "drengene" i anførselstegn. Hermed understreger Søndergaard at opdelingen af kroppenes kontinuum i to adskilte grupper allerede er en kulturel tolkning af "det naturlige". Vi kan simpelthen hverken forstå eller forholde os til naturen undtagen gennem det sprogligt kulturelle.

Opdelingen i "kvinder" og "mænd", "piger" og "drengene" får til hver en tid sit indhold af kønnet som betydningssystem i et givet samfund på et givet tidspunkt, samfundets sociale og kulturelle konstruktion af maskulinitet og feminitet, fx:

- Hvad skal, kan og må "kvinder" og "mænd", fx i fordeling af arbejde og magt?
- Hvilke seksualpartnere er passende for "kvinder", og hvilke er passende for "mænd"?
- Hvilke egenskaber har "kvinder", og hvilke egenskaber har "mænd"?
- Hvordan skal "piger" og "drengene" opdrages?
- Hvilke symboliseringer rummer kulturen for "mandligt" og "kvindeligt"?

Køn som betydningssystem institutionaliserer stereotypier, en slags kulturelle prototyper: "den abstrakte mand" og "den abstrakte kvinde". Kønnen forstås relationelt: Det der er mandligt, er ikke kvindeligt, og det der er kvindeligt, er ikke mandligt. Endvidere er det i denne relationelle forståelse som regel sådan at magt og prestige er knyttet til det mandlige. Mandlighed og kvindelighed er komplementære, men ikke symmetriske.

Dette betydningssystem formidles og videreføres gennem institutioner, traditioner, tekster, ikke-sproglig praksis, fx tøj, boligindretning, byplanlægning etc.

"Kvinder" og "mænd" kan i deres praksis agere i overensstemmelse med stereotypierne eller afvige fra dem i mere eller mindre omfattende grad. Det er her begrebet "forhandling" kommer ind. "Forhandling" skal altså tages i en langt videre forstand end dagligsprogets. Det handler ikke bare om en bestemt type sproglig interaktion, men om adfærd i vid forstand hvor hver eneste handling, bevidst såvel som ubevidst, bliver vort personlige bud på hvad det skal betyde her og nu at være "kvinde" eller "mand". Man kan ikke trække sig ud af denne forhandling om køn. Mange unge mener i dag at kønnet er uden betydning - vi er jo først og fremmest mennesker, og sådan ønsker de da også at forstå deres egen adfærd, bortset lige fra det seksuelle og erotiske. Men det de med denne personlige forståelse lige så lidt som andre kan undgå, er at deres omgivelser "læser" og vurderer dem som mere eller mindre rigtige "kvinder" og "mænd". Forhandlingen om kønnet kan ikke suspenderes.

Det sidste niveau er individernes selvforståelse som kvinder og mænd med de overensstemmelser og modsigelser, der hersker i forhold til "den abstrakte kvinde" og "den abstrakte mand" og også mellem de forskellige bevidste og ubevidste lag i personligheden. Måske kunne man kalde det "den indre forhandling af kønnet"?

En teori af denne type ser muligheden for samspillet mellem tre niveauer:

- kulturens forestillinger og de sociale muligheder på et givet tidspunkt
- individers interaktion
- individers selvforståelse.

Der er mulighed for at konstatere overensstemmelser og brud både mellem niveauerne og inden for samme niveau. Denne teoretiske position bliver en slags mellemposition der på den ene side med poststrukturalisterne ser kønnenes mangfoldighed, men på den anden side også peger på at kønskonstruktionen her og nu både socialt og kulturelt har en vis trægthed og konstans.

Den idé der implicit ligger bag teorikonstruktionen, er at det er mest nærliggende at et individ agerer i overensstemmelse med den stereotypi der svarer til kropstegnet. Mindre omfattende individuelle afvigelser fra stereotypierne kan godtages af omgivelserne, uden at man dermed falder ud af kategorien "kvinde" eller "mand" sådan som kulturen foreskriver dem. Større afvigelser betyder at omgivelserne rubricerer personen netop som - afviger. Indtil der er så megen afvigende adfærd af en bestemt type at den bliver almindelig og kommer til at påvirke i forestillingerne om "den abstrakte mand" eller "den abstrakte kvinde".

Denne synsmåde åbner for at individers ageren og selvforståelse kan være en blanding af elementer der svarer til "den abstrakte mand" og "den abstrakte kvinde" og elementer der ikke svarer hertil.

Endvidere ligger det i teorien at det som regel ikke er kønnet der officielt står på dagsordenen. Det vi forhandler bevidst i et videnskabeligt forum, er for eksempel hvordan man er en overbevisende aktør når det handler om at praktisere videnskab. I min egen empiriske forskning handler aktørernes dagsorden om at være en overbevisende politiker. Men samtidig kan man ikke undgå at forhandle sit køn eller undgå at aflæses af andre som en person der på mere eller mindre overbevisende vis forhandler kvindelighed eller mandlighed.

"Den abstrakte forsker" og "den abstrakte politiker" er i vores kultur i større overensstemmelse med "den abstrakte mand" end med "den abstrakte kvinde", og konsekvensen heraf, ville Dorte Marie Søndergaard sige, er en større konflikt for individer med kvindeligt kropstegn.

Dorte Marie Søndergaard arbejder ikke selv empirisk med det sproglige, men i bredere forstand med unge studerendes adfærd og selvforståelse. West og Zimmermann (1987) foreslår imidlertid at se kvinders og mænds sproglige adfærd som deres personlige måde at forhandle maskulinitet eller feminitet på. Jeg er selv inde på (Gomard 1997, in press) at en række delvis

meget erfarne kvindelige byrådsmedlemmers mere kortfattede og mindre retorisk prægede indlæg i byrådsalen kunne ses som udtryk for deres personlige kompromis mellem "den abstrakte politiker" og "den abstrakte kvinde". Det sjove er at en række yngre mandlige politikere benytter sig af et lignende udtryk. Dermed bliver vi måske også vidner til en række forhandlinger som sigter mod en mindre traditionel maskulinitet.

Struktur

Når man anlægger et forhandlingsperspektiv, er det imidlertid vigtigt også at huske strukturen. Hver gang vi som aktører forhandler køn, er det jo ikke noget vi opfinder forfra. Vi forhandler selv og tolkes af andre på baggrund af strukturelle forhold: de sociale muligheder samfundet her og nu tilbyder kvinder og mænd med forskellig social baggrund, den socialisering vi som piger og drenge er blevet udsat for i familien og skolen, de egenskaber en given kultur antager at kvinder og mænd har (eller bør have), og den tradition der eksisterer for hvordan en bestemt interaktion (fx en politisk debat, et lægebesøg eller en samtale ved middagsbordet) bør foregå. Og det uanset om vi forholder os konformt eller ukonformt. Uanset hvilke institutionaliserede roller (fx politiker, læge, elev) vi iøvrigt er i gang med at praktisere, bliver vor praksis samtidig et indlæg i den fortløbende både bevidste og ubevidste forhandling om hvad køn skal betyde. Men specielt ved at praktisere køn på ikke-konforme måder kan vi som aktører medvirke til at ændre betydningerne. *Doing gender* kan godt forbindes med deficit-, dominans- og differenspositioner i mere sofistikerede udformninger der ikke ser deficit, dominans og differens som egenskaber ved et bestemt køns tale, men som måder at beskrive interaktion på.

Svagheden

ved forhandlingsteorier er at de ikke har tilstrækkeligt sofistikerede hypoteser om hvorfor folk handler konformt eller afvigende i forhold til "den abstrakte kvinde" eller "den abstrakte mand". De besvarer kun spørgsmålet om hvorfor vi fortsætter med at handle konformt, ved at henvise til de sanktioner der rammer afvigerne, og det er nok for primitivt. Her må være mere på spil end frygten for straf. Nemlig spørgsmålet om subjektivitetens mange indbyrdes modstridende niveauer og lysten. Både lysten til det konforme, ikke bare af skrak for sanktioner, og lysten til det ukonforme på trods af mulige sanktioner. For at komme videre på det niveau har vi brug for psykoanalysens teorier. En sammentænkning af forhandlingsteorier med

psykoanalyse eller dybdepsykologi ville sandsynligvis kunne hjælpe os videre, men det er fremtidsmusik.

Litteratur

- Cameron, Deborah. 1992. What makes a linguistics feminist? Gunnarsson. Britt-Louise & Caroline Liberg (red.) *Språk, språkbruk och kön. Rapport från ASLA:s nordiska symposium. Uppsala 7-9 november 1991*. Uppsala: ASLA:55-69.
- Coates, Jennifer. & Deborah Cameron (red.). 1988. *Women in their Speech Communities*. London and New York: Longman.
- Crawford, Mary 1995. *Talking Difference. On Gender and Language*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Fishman, Pamela M. 1984. Macht und Ohnmacht in Paargesprächen. Trömel-Plötz, Senta (red.). 1984. *Gewalt durch Sprache. Die Vergewaltigung von Frauen in Gesprächen*. Frankfurt am Main: Fischer:127-142.
- Gomard, Kirsten. 1995. Det handler også om køn - Kommunikation og kultur i Århus Byråds forhandlinger. Kunø, Mette & Erik Vive Larsen (red.). 5. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet. Nordisk Institut:68-80.
- Gomard, Kirsten. 1997 (in press). Doing gender - doing politics. Wie lösen Politikerinnen den Konflikt? Eine empirische Untersuchung (20 s.).
- Heinämaa, Sara. 1991. Some comments on Deborah Cameron's paper "What makes a linguistics feminist?" Britt-Louise & Caroline Liberg (red.) *Språk, språkbruk och kön. Rapport från ASLA:s nordiska symposium. Uppsala 7-9 november 1991*. Uppsala: ASLA: 71-76.
- Lakoff, Robin. 1975. *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
- Pedersen, Inge Lise. 1995. Kvindeliv og kvindesprog, som ung pige, hustru og moder, arbejdskammerat og erhvervsmøder. *Nordlyd, Tromsø University Working Papers on Language and Linguistics* no. 23:101-112.
- Søndergaard, Dorthe Marie. 1994. Køn i formidlingsproces mellem kultur og individ. Nogle analytiske greb. *Psyke og logos* 1994.1:47-68.
- Tannen, Deborah. 1992. *Kvindesnak og mands tale*. København: Munksgaard.
- Thomas, Beth. 1988. Differences of sex and sects: linguistic variation and social networks in a Welsh mining village. Coates, Jennifer. & Deborah Cameron (red.). 1988. *Women in their Speech Communities*. London and New York: Longman:33-50.
- Trömel-Plötz, Senta. 1982. *Frauensprache: Sprache der Veränderung*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Trömel-Plötz, Senta. 1991. Selling the Apolitical. Review of Deborah Tannen "You just Don't Understand". *Discourse and Society* vol. 2 (4):489-502.
- West, Candace & Don H. Zimmerman. 1987. Doing Gender. *Gender & Society* vol. 1 no. 2:125-151.

FORKLARINGSMODELLER I SPROGHISTORIEN BELYST MED ET EKSEMPEL FRA DEN AKTUELLE SPROGUDVIKLING

Af Hans Götzsche (Aalborg Universitet)

Indledning

Der lader til at være en forenkling af hjælpeverbs-funktionen på vej i dansk rigssprog:

- (1) Udbygningen på børneområdet *har* gået stærkt de sidste år (Nibe Avis 1996)
- (2) jeg *har* vokset op med dine programmer
(om Tine Bryld, DR TV 10/12-96; tydelig lavkøbenhavnsk mundart)
- (3) vi *hår* sakket agterud de sidste år (DR 1, 22/8-96@16:30; højkøbenhavnsk mundart)

Som bekendt har intransitive (eller intransitivt brugte) verber der betegner overgang (som fx (*hun er*) *kommet* og (*hun er*) *mødt* (*op*)), og intransitive (eller intransitivt brugte) verber der betegner afsluttet varighed (som fx (*hun er*) *gået* og (*hun er*) *kørt*)¹ hidtil haft *være* som hjælpeverb, men man kan nu tænke sig et resultat som i svensk hvor det eneste hjælpeverb er *ha(va)*. Den geografiske og sociale spredning i eksemplerne (1) - (3) tyder på at det er et alment dansk fænomen, og en beskrivelse indebærer dels en redegørelse for den syntaktiske konstruktion, dels et forsøg på opklaring af årsagerne til forandringen.

Hjælpeverber i dansk anno 1996 - en beskrivelse

En af de første gange jeg bemærkede fænomenet var i dansk radio:

- (4) udviklingen *har* gået så hurtigt (DR 1, 11/4-95)

og spontant opfattede jeg det som en svecisme. Der var dog ingen andre svedofile træk i den pågældende danskers udtale eller øvrige udtryksform, og efter at have noteret eksemplet glemte

¹ Mikkelsen (1911:422ff.), Hansen (1967:139ff. et passim) og Diderichsen (1946 (66):127-138) har lidt forskellige udlægninger og betegnelser af fænomenet, men deres fremstillinger strider ikke mod min kortfattede beskrivelse.

jeg sagen. Efter formodentlig flere gange at have læst noget tilsvarende uden at tænke over det, klippede jeg i juleferien 1995 et eksempel ud af Weekendavisen:

- (5) men det *har* nu også *fremgået* af ... (Wa 29/12-95)

og jeg har siden - usystematisk og også fra ældre materiale - samlet karakteristiske eksempler på, hvad jeg opfatter som et skifte i dansk verbalstruktur hvad angår hjælpeverberne *er* og *har*.² Jeg ser her bort fra modalverberne som hjælpeverber. Det er da karakteristisk, at *har... gået*-konstruktionen tilsyneladende er prototypisk for fornyelsen:

- (6) her *har* ønsket om at give firehjulstrækkeren personbils-egenskaber *gået* forud for offroad-egenskaberne (Aalborg Stiftstidende 21/7-96)
- (7) ... Danmarks Nationalleksikon, kan du sådan kort beskrive hvordan arbejdet *har gået* (TV 2, 20/10-95 "Her og nu"; Claus Hagen Petersen i samtale med Jørn Lund)

Verbet *gå* med forskellige præfikser følger samme mønster, *har fore-* og *indgået* er registreret, og det samme gælder betydningsmæssigt beslægtede ord:

- (8) arbejderfamilier der *havde vandret* ind (DR TV 20/5-96; Claus Hagen Petersen)
- samt faste forbindelser med *gå* og adverbialled:
- (9) man *har gået ind* og prioriteret (Radioavisen 24/6-96@08:00)

foruden betydningsbeslægtede verber med fast adverbialforbindelse:

- (10) de yngre vælgere *har nået frem* ... de gamle *har kommet* (Radioavisen 3/6-96@08:15 ; Vibeke Sperling)

Som eksempel (10) viser, omfatter forandringen også andre intransitive, konkrete bevægeverber end *gå*, fx overgangsverberne *komme*, *møde op*, *stå op*, og de samme eller andre vil i mere eller mindre abstrakt betydning danne en lignende konstruktion:

- (11) hidtil *har vinden kommet* fra øst (TVA 23/4-96@19:30; vejruddigten)

² Som det anføres af Mikkelsen (1911:423) er der i nydansk "megen vaklen", men det relevante er her, at Mikkelsen finder *være* mere (u-regelmæssigt) udbredt end *have*.

(12) ... *har vendt* hjem (TVA 23/3-96@19:30)

også hos de ikke længere helt unge danskere:

(13) så *havde* jeg *hoppet af* for længe siden (TV-Nord 9/6-96@19:45; Kirsten Hüttemeier)

I det hele taget lader konstruktionen til at være konsekvent ved overgangsverber, uanset om betydningen er konkret eller abstrakt:

(14) det *har stoppet* for længe siden (informant 24/2-96)

(15) det er efter 1700-tallet at befolkningstallet *har eksploderet* (DR 1 12/5-96@12:30)

(16) man ved jo ikke hvad der kunne *have sket* (Aalborg Nærradio 24/5-96@17:05)

(17) 25-årig *har fulgt* med tidens krav (Aalborg-Stiftstidende 8/9-96)

Det ser altså ud, som om hjælpeverbum *er* ved de i indledningen nævnte verbum-kategorier er ved at blive erstattet med *har*, når hovedverbet (i den historiske neutrumform af perfektumparticipiet) i verballedet har en klar supinumsfunktion. Det skal bemærkes, at hjælpeverbumsvalget tydeligt kan identificeres i de mundtlige eksempler. I (2) *jeg har vokset op med dine programmer* var der ikke blot tale om en forlængelse af vokalen i *jeg*, men tydeligt: [jɑː hɑː], pga. et tøvende tonefald, og i fx (5) *men det har nu også fremgået af* - hvor laryngalen i hjælpeverbet kan have en tendens til at forsvinde - var vokalkvaliteten tydeligt identificerbar som manifestation af *har*: [mɛn de ɑ nu ɑː], over for en evt. distinkt manifestation af *er*: [mɛn de e nu ɑː]. Som bekendt er det identisk med resultatet i nusvensk:

(18) boken har gått ut på förlaget

(19) boken är utgången på förlaget

(20) böckerna är utgångna på förlaget

hvor der er en helt konsekvent arbejdsdeling mellem hjælpeverbum med supinum på den ene side og kopulaverbet med bøjede prædikativer på den anden side. Det er fuldstændigt komplementære konstruktioner, idet den syntaktiske topologi retter sig efter konstituentfunktionerne, da verbalpartiklen *ut* flytter plads i forhold til supinum og bøjet perfektum participium: Den

står efter supinum som et adverbial, mens den præfigeres prædikativen. Sådan er det indtil videre ikke i dansk:

(21) bogen er udgået fra forlaget

(22) bøgerne er udgået fra forlaget

Strukturforskellen gælder også transitiver:

(23) Peter har kört in bilen

(24) bilen har körts in i garaget

(25) Peter har kørt bilen ind

(26) bilen er kørt ind i garagen

Eksemplerne illustrerer ledfølgen i svensk, hvor det - pga. verbalpartiklens placering, samt tillige passivbøjningen af supinum - altid er klart på hvilken plads i sætningstopologien et givet led befinder sig, og hvor det således altid er klart at det infinitte verballed befinder sig på V-pladsen i Diderichsens sætningsskema, over for prædikativens placering på N-pladsen. Den samme klarhed gælder - som man kan se - ikke altid dansk, da det ikke kan afgøres om fx *udgået* skal stå i V eller N. Der er ikke nogen verbalpartikelpacering til at underbygge tolkningen, og den nudanske morfologi giver ingen støtte.

Hvorledes så forklare, at hjælpeverbumsbrugen i dansk er på vej til svenske tilstande, når der ikke råder de samme topologiske og morfologiske forhold i dansk som i svensk?

Sproghistoriske forklaringsmodeller

Skautrup skal fejres i år, og det er nok det mest markante man vil sige om ham. Hans nationalromantisk og teleologisk prægede begrebsverden er kendt³, og ikke altid omtalt med udelte sympati. I første omgang synes jeg imidlertid, at man skal lægge mærke til at han blev færdig med sin sproghistorie - svenskerne har ikke lavet noget tilsvarende - og at der et klart enhedspræg over hans gennemgang; man ved hvad man har at forholde sig til. I anden omgang mener

³ Jf. således Skautrups lille bidrag til Festskrift til Jöran Sahlgren fra 1944 (genoptrykt i Skautrup 1976), hvor han vil forklare udviklingen i middeldansk med "...en vis evolutionær kraft ..." (1976:87).

jeg, at man bør overveje hvilket overordnet princip der kan siges at styre hans historiske redegørelse. Men lad mig komme tilbage til det.

Når talen iøvrigt er om sproghistoriske teorimodeller, er det for det første karakteristisk at der i almindelighed ikke er nogen forklaringsmodeller, men kun principper for beskrivelse. For det andet at det er sparsomt med teorier om syntaktiske forandringsfænomener. I sin lærebog *Understanding Language Change* fra 1994 skriver April McMahon fra Cambridge, at egentlige, overordnede forandringsteorier kun findes for fonetisk-fonologiske sprogtræk, samt i forbindelse hermed morfologiske forandringer, mens "... there was remarkably little work on historical syntax before the 1960s" (McMahon 1994:107), og det må formodes at gælde for ihvertfald den angelsaksiske verden. Og de tre teorier der har domineret det fonetisk-fonologiske område er som bekendt junggrammatikken, strukturalismen og generativismen. Der er det videnskabsteoretisk særlige ved dem alle tre, at de opfatter beskrivelsen i sig selv som enten en tilstrækkelig forklaring eller som størstedelen af en forklaring. Fx betragter junggrammatikken sin påvisning af lovmæssigheder for forandringer beskrevet gennem regler som forklaringer, fordi lovmæssighederne - ligesom i naturvidenskaben - kun kan beskrives gennem et regelsystem, eller forklares med andre lovmæssigheder. Heroverfor er det et tydeligt princip i April McMahons nye bog, at de kulturelle, sociale og samfundsmæssige sammenhænge må bringes ind, hvis sprog og dets forandring som en social aktivitet skal forklares og forstås.

Det påpeges også af Ulf Teleman i hans indlæg på Svenskans beskrivning i 1985. Han hævder, at "... språkhistorien handlar framför allt om orsaker, funktion och konsekvenser." (Teleman 1985:88), og at "... historiska omständigheter sätter sin prägel inte bara på ordförråd och textmönster utan griper in kraftigt också i grammatik, stavning och uttal." (ibid.). De kræfter (som han kalder det) der driver forandringsprocessen er (1) funktionalitet, (2) magt og prestige og (3) novationstilbøjelighed (jf. Teleman 1985:81). Det funktionelle dækker det kommunikative behov hos sprogbrugerne: så sikkert og økonomisk som muligt at få modtageren til at forstå hvad man vil (jf. Teleman 1985:69). Jeg ville selv formulere det således, at der er tre faktorer som afgør (dvs. udløser og bestemmer resultatet af) sproglig forandring: økonomi (artikulatorisk besparelse), semantisk distinktion samt social distinktion; altså inden for rammerne af den synkrone struktur der hersker på et givet tidspunkt. De to første faktorer modarbejder principielt hinanden, og den tredje faktor kan bringe forstyrrelse i det samvirkende forhold mellem de to andre. Dette ligger ikke så fjernt fra Telemans principper;

blot sammenfattes både hans forestillinger om magt- og prestigemotiver og hans fornyelsesmotiver som reaktion på magtudøvelsen, begge dele under mit begreb om social distinktion.

Hjælpeverber i nudansk - et forsøg på forklaring

Hvad nu angår hjælpeverber i dansk er det formodentlig hverken samfundsmæssige eller teknologiske forandringer, der direkte har afstedkommet ændringen, og man kan næppe antage at det drejer sig om en analogi-dannelse efter fremmedsprog som svensk eller engelsk. Derimod må man i første omgang formode, at der tale om en sætnings-intern funktionsændring der involverer den syntaktisk-morfologiske struktur og sætningens semantik.

Vi kan tage udgangspunkt i forhold, at det der er brug for i moderne dansk og svensk er en sætningsdannende, tempusbetegnende funktion som udfyldes af hjælpeverbet, og tillige en hermed forbundet supinumfunktion der både betegner verbalindholdet og desuden skal angive at den netop hverken er sætningsdannende verbum eller har adjektivisk funktion. Tilsammen betegner funktionerne så temporalaspekterne perfektum og plusquamperfektum.⁴ Det er ikke nødvendigt at opridse oprindelseshistorien for funktionerne i dansk og svensk,⁵ da man kan nøjes med at konstatere resultaterne.⁶ Forskellen mellem dansk og svensk består så - med den hidtil aktuelle morfologi - i at dansk har en funktionel fordeling på to hjælpeverber kombineret med en supinumform som ikke kan skelnes fra adjektivisk perfektum participium (der er tale om syntaktisk underbestemthed), mens svensk har ét hjælpeverbum kombineret med en (stort set) entydig supinumform (der er tale om syntaktisk overbestemthed). Overbestemtheden i svensk er pr. definition redundant idet man jo kunne undvære én af formerne - som man jo også gør det i bisætninger, og svensk har altså hvad Lass (1990) kalder "junk". Den slags er noget der ikke har nogen indlysende funktioner i formen eller betydningen, som fx genus-distinktionen i dansk og svensk, og det kan evt. overleve i århundreder, eller også forsvinde, eller muligvis skifte funktion. Man kunne således tænke sig at svensk gik mere konsekvent over til at lade supinum fungere sætningsdannende. Dansk har ikke på det her punkt noget "junk".

⁴ Som bekendt gælder det næstsidste ikke konsekvent, idet svensk supinum kan danne bisætninger.

⁵ (jf. Ekbo (1943), Johannisson (1945) og Ljunggren (1934) og Mikkelsen (1911:425-427)).

⁶ (jf. Hulten (1944 og 1948)).

Tværtimod breder underbestemtheden sig i dansk, idet en perfektum participium som prædikativ efterhånden ikke bøjes, ej heller i numerus:

- (28) Vi er skuffet og chokeret over amtet (Aalborg Stiftstidende 24/9-95)

hvilket er på linie med reduktion af kongruensen ved adjektiverne og ved - muligvis som adjektiver - opfattede perfektparticipier:

- (29) Mange spritbilister er også medicinpåvirket (Jyllands-Posten 25/1-96)
 (30) De var parat til at opgive alt for ideologien (Weekendavisen 30/9-94)
 (31) 50 pansret mandskabsvogne (PMV) skulle ... (Jyllands-Posten 28/9-95)
 (32) Selvevalueringerne skal være analytisk orienteret (skrivelse fra Evalueringscenteret)

Eksemplerne er talløse. Hvor der er tale om perfektparticipier kan man derfor ikke afgøre, hvilken syntaktisk funktion de har. Tager vi eksemplerne (21) og (22) som typeeksempler, så kan det ikke afgøres om *udgået* har supinumfunktion eller er prædikativ, da det nemlig ej heller kan afgøres om *er* er hjælpeverbum eller sætningsverbum. Eftersom verbet er intransitivt kan der ikke tolkes en passiv ind i sætningen, men med transitiver går det fint med en omskrevet passiv:

- (26a) bilen er (blevet) kørt ind i garagen

Det lader nu til, at den udløsende mekanisme i forandringen er den fonetisk-morfologiske reduktion i verbalendelserne i dansk (jf. nedenfor). Det er som bekendt i hurtig spontan tale ikke muligt at høre forskel på *udgået* og *udgåede*, idet den eneste forskel i (målværdierne af) mere distinkt artikulation er en minimal forlængelse af blødt *d* i bestemt form eller pluralis. Det medfører fx:

- (33a) udgået størrelser (skilt på gågaden i Aalborg)
 (33b) ny flået skrubber og rødspætter ("Ditlevsens Fiskehus", Karrebæksminde 20/10-96)

Det samme gælder fx *kørt(e)*, idet det blot er det klusile *d* der forlænges. Det medfører endvidere, at det ikke kan lade sig gøre at skelne morfologisk mellem supinum på den ene side og en prædikativ, bøjet perfektum participium på den anden side,⁷ og den topologiske placering som skulle være et resultat af en sådan skelnen bliver usikker: Man kan ikke vide om formen skal stå i V eller N, og der er i dansk ikke nogen frekvente, flytbare verbalpartikler at støtte sig til. Således er begge analyser lige gode i begge sætninger:

(21a)	bogen er udgået fra forlaget	(22a)	bøgerne er udgået fra forlaget
	subj supinum		subj supinum
	subj prædikativ		subj prædikativ

Den syntaktisk-semantiske tolkning af syntaksen (dvs. identifikationen af hvilke morfemer der fungerer som hvilke led) er som en konsekvens heraf labil.

Den danske sprogbrugs forslag til genetablering af den nævnte syntaks-semantiske distinktion er så den svenske løsning, idet supinum kobles eksklusivt til kun ét hjælpeverbum, nemlig *har*, mens *er* reserveres til prædikativer og til implicite passiver. Resultatet er, at verber der betegner overgang og afsluttet varighed - som ellers har haft *er* som hjælpeverbum - også får *har*. Men forretningsgangen har været den modsatte af den svenske. Den svenske udskillelse af supinum er - groft udtrykt - sket som en morfologisk isolering af formen i nødvendig samklang med hjælpe verbet *har* - og svensk har på denne måde opnået en æstetisk harmoni i verbalbøjningerne. Heroverfor er dansk nået frem til en analog konstruktionsmåde, men på baggrund af den modsatte udvikling, nemlig en morfologisk udviskning.

Hvis forklaringen er korrekt så langt, skulle det kunne forudsiges at indtil videre ikke registrerede intransitive overgangsverber som fx *udgå* vil gå over til *har* som hjælpeverbum:

- (21b) *?bogen *har* udgået fra forlaget
 (22b) *?bøgerne *har* udgået fra forlaget

⁷ Med mindre verbet rent faktisk bøjes som det stadig gøres med visse attributiver, jf. fx *de udskrevne patienter*.

og at transitive varighedsverber som fx *køre* vil indføre en skelnen mellem (traditionel) afsluttet, transitiv varighed med *har* (25), afsluttet, intransitiv varighed med *har* (34), og implicit passiv, alternativt prædikativ, med *er* (26a):

- (25) Peter har kørt bilen ind
- (34) *?Peter har kørt hjem
- (26a) bilen er (blevet) kørt ind i garagen

Den sidste i analogi med andre prædikativer, der blot konstrueres med adjektiver eller substantiver. Det skal bemærkes, at den underforståede passiv er knyttet til verbet *er* og ikke til hoved verbet, og at hovedverbets placering på V-pladsen som en supinum er afhængig af denne tolkning. Det kan da aldrig afgøres, hvorvidt det i stedet skal tolkes som en prædikativ i perfektum participium og således placeres på N-pladsen, da der for der første ikke kan komme til stå noget som helst på nogen side af verbalformen der kan afgøre tolkningen, og da der for det andet ikke som i svensk er nogen morfologisk differentiering mellem (evt. passivbøjet jf. (24)) supinum og kongruensbøjet perfektum participium. At netop den usikkerhed ikke foruroliger sprogbrugere så meget som en utydelig supinum-markering med ikke-passiv betydning er måske ikke så mærkeligt. Sætnings-semantic er der ikke den store forskel på at sige at noget gælder for en størrelse (prædikativ funktion) og at noget kommer til eller er (var) kommet til at gælde for en størrelse (passiv funktion). Begge dele er prædikationer. Hvis overgangen 'kommer til / er (var) kommet til' skal fremhæves, er der jo altid muligheden for at indføje *blive*. Derimod lader det til, at det er vigtigt for sprogbrugerne at adskille verbal-funktion med hjælpeverbum og supinum fra andre funktioner (fx direkte subjektprædikation, eller indirekte, overgangsmarkeret prædikation i form af passiv) med sætningsverbum og perfektum participium. I det første tilfælde udtrykkes verbalbetydningen, og i det andet tilfælde udtrykkes egenskabstillæggelsen. I hvert fald i dansk og svensk ser det ud til at være en indholdsmæssig skelnen som manifesteres i den grammatiske form.

Overfladisk set kan man sige, at analysen af den syntaktiske mekanisme i ændringen af hjælpeverbumsfunktionen i moderne dansk er et lærestykke i junggrammatisk ånd. Der sker en fonetisk svækkelse af bestemte morfologiske træk - i det her tilfælde af verbalbøjningen - og derefter kompenseres der for de manglende distinktive træk ved en morfologisk analogidan-

nelse: Der lånes et hjælpeverbum fra de øvrige sammensatte verbalformer, og ordenen er genoprettet. Men der medfølger ikke noget svar på hvorfor den fonetiske svækkelse sættes i værk. Det er tilsyneladende blot et resultat af de kosmiske love. Og at spørge hvorfor forandringen sker netop nu, er vel nærmest hybris. Der er således to veje at gå. Enten stiller men sig tilfreds med det interne deskriptive resultat, eller også vil man - som Ulf Teleman have eksterne forklaringer: Dvs. man vil gerne have at vide hvilke samfundsmæssige, sociale og kulturelle forhold der *indirekte* har udvirket forandringen. Lad mig antyde en mulig model for en ekstern forståelse af hjælpeverbumsforandringen.

Som jeg har registreret det, er den fonetiske realisation af verbalbøjningen i standarddansk svækket specielt i det sidste kvarte århundrede. Det er gået lige så stærkt som det lader til at udtaleforandringen er sket fra olddansk til middeldansk, og tillige med den lighed at bl.a. verbalbøjningerne blev voldsomt svækket, men med den forskel at det dengang skete dialektalt differentieret, hvor det i dag dækker hele sprogområdet. Der skal altså andre forklaringer til. Det er klart, at der findes - og har fandtes (jf. Brøndum-Nielsen 1973/74:204ff.) - variation i brug og dialekter inden for anvendelsen af *er* og *har* som hjælpeverbum, og at de ovenanførte eksempler har kunnet (eller kan) findes i mere eller mindre genuine dialekter, men det forklarer ikke det faktum at forandringen som ovenfor beskrevet er indtrådt nogenlunde *samtidig* (dvs. engang efter 1990) i rigssproget (med regionale varianter) over *hele* sprogområdet. Skal man nu forklare det, så kan man jo tænke sig, at det i vor tid bl.a. drejer sig om den del af de samfundsmæssige strukturer som tager vare på den sociale kontrol. Efter treserne bredte sig den anti-autoritære ideologi, således at rolle-autoriteten, som i gamle dage udøvedes af politifolk, skolelærere og faderskikkelser, ikke længere respekteredes. I dag er den så afløst af hvad man kunne kalde en kvalificeret autoritetsnorm. Men dengang skete der det, at de kulturelt bærende lag i samfundet propagerede den nye ikke-autoritære sociale kultur, og det blev således dårlig latin at korrigere sit afkom, også sprogligt, og det blev god latin at opfatte (også udtale-) variation som nye og smukke veje til individets realisation som et harmonisk menneske. Mere konkret resulterede det i, at skolen og uddannelsessystemet iøvrigt blev tilbageholdende med korrektion af den mundtlige (og skriftlige) formulering, og det blev vigtigere at udtrykke sig end at udtrykke sig normkorrekt, dvs. i overensstemmelse med rigsnormen, som man troede var talt skriftsprog.

Dermed udstillede den manglende grammatiske og fonetiske indsigt hos undervisere på flere niveauer i uddannelsessystemet, specielt hos skolelærere - der jo varetager den indledende institutionaliserede præsentation af forholdet mellem (varieret) udtale og den danske skriftnorm. Jeg kan bevidne uvidenheden. Jeg har ca. 1970 overværet, at en lærerinde (det hed de dengang) stod i en klasse og - lettere ophidset - beskrev hvorledes "du da kan *høre*, at der er *r i køber*", mens selv hendes velartikulerede udtale efter *k* ikke indeholdt andet end vokoider (*b* var en bilabial eller labiodental vokoid) - og det var ikke det hun mente. Hun mente, at man kunne høre forskel på *køber* og *købe*, og det kan man jo også, men som bekendt ikke fordi der er noget *r*. Hvis der findes en sakrosankt udtalenorm, er det let at hævde et naturligt og entydigt forhold mellem den og skriftnormen, men mangler den, skal der jo grammatisk, fonetisk og fonologisk indsigt til for at forstå, at udtale og skrift ikke ligner hinanden - og at forholdet kan være usystematisk. Motivationen til at tage skriftnormen som (uerkendt) norm for udtalen mister tilsyneladende sit grundlag omkring 1970, hvor enhedspræget i den akademiske sprogkultur begynder at krakelere. Når den ideologiske norm forsvinder og de sproglige kundskaber bliver skrøbelige, så bliver det vanskeligt at skelne mellem hensigtsmæssige og uhensigtsmæssige former, samt at argumentere for det hensigtsmæssige. Motiver til overhovedet at rette på udtale smuldrede efterhånden bort og blev i det hele taget opfattet som antidemokratiske. Samtidigt blev det en demokratisk markør at bruge sit eget talesprog i medierne, og første halvdel af halvfjerdserne blev perioden hvor der blev talt offentligt om, at Kresten Poulsgård fra Fremskridtspartiet talte udpræget dialekt fra Folketingets talerstol - i fjernsynet.

Når den sprogligt sociale kontrol altså lempes træder økonomifaktoren i funktion, og da - som bekendt (jf. fx Jansson 1983) - den perceptuelle liberalisme og indfortolkningen af ikke-realiserede former kompenserer næste uhindret for manglende fonetisk information (godt hjulpet på vej af substansudjævningen pga. manglen på frekvensbredde i dansk intonation), så skrider forandringen til værket. Den medfører imidlertid i sidste ende et tolkningsmæssigt problem, og sprogbrugen kompenserer så på den måde som det ovenfor er beskrevet. Kulturens historiske omstændigheder kan åbenbart sætte sit præg på grammatikken, som Ulf Teleman hævder det; hvis ellers forklaringen er rigtig. Det kan man jo ikke vide om den er, men en historisk forklaring bør, efter min mening, indeholde elementer som de her foreslåede. Dette er helt i tråd med funktionen af Telemans begreb om "normföreställningar" (Teleman 1991). Han taler ganske vist primært om (bl.a. fejlagtige) normforestillingerers fødsel, men også om

sådan død: "I fallet satsfäta möter vi den omvända processen: NF [normforestillingen] blir obsolet när konsumenterna inte längre har den tillräckliga metaspråkliga apparaten." (Teleman 1991:227). Hvad vi oplever i dansk er formodentlig undermineringen af en - af en vis grammatisk indsigt båret - forestilling om den skriftlige rigssprognorm som retningsgivende for udtalen, og når den falder, så sker forandringerne. Børnene fra 1970 bliver voksne omkring 1990, og i den voksne, offentlige sfære spreder formerne sig som analogier.

Som Teleman (1985) bemærker det, så er sådanne forandringsfænomener tilsyneladende undergivet konjunktur-regelmæssigheder, og man kan så spørge hvilken form for strammere social kontrol der kan tænkes at ville afløse en periode med almen løsslupenhed. Et bud kunne være økologismen. Vi vil hver især få tildelt et økologisk råderum, og der vil udvikles en politisk korrekt sprogbrug der evt. også vil ramme udtaleformer. Legitimiteten i kontrolmekanismen vil begrundes i det indlysende rigtige i princippet om at vi skal passe på alting - måske også vort sprog.

Afslutning

Et dugfrisk eksempel bedrevet af rutinerede sprogbrugere kan illustrere den ovennævnte labilitet i den syntaktiske tolkning af sætninger med hjælpeverberne *være* eller *blive*:

- (35) Vi er foruroliget (Folkeskolen nr. 40, 3. okt. 1996)
- (36) ... og så folk ikke keder sig, men bliver engageret og overbevist (Politiken 3. okt. 1996, kronik af Ole Tøgeby)

Vi kan ikke endeligt afgøre hvilket led de pågældende perfektum participier fungerer som, og det gør heller ikke noget, for vi ved hvad sætningerne betyder. Skulle vi komme i tvivl, må vi så håbe at vi har noget "junk" som kan bruges til at reparere skaden med.

En passende måde at fejre Skautrup på er da måske at bemærke, at netop han i sine fremstillinger har et godt øje til de samfundsmæssige, sociale og kulturelle betingelser for sprogbrugen og sproget som medfører den slags sprogstrukturelle nyheder. At nationen spiller en så tilsyneladende stor rolle i hans sproghistorie kan man ikke rimeligt bebrejde ham. Han fik jo ret. Det danske samfund i det moderne Europa har aldrig været så homogent som det er i dag - ej heller sprogligt. Hvis vilje det så har været, kan man til gengæld diskutere.

Litteratur

- Brøndum-Nielsen, J. 1973/74. *Gammeldansk Grammatik, I sproghistorisk fremstilling VIII*. København: Akademisk Forlag.
- Diderichsen, P. 1946 (3. udg. 2. opl. 1966). *Elementær Dansk Grammatik*. København: Gyldendal.
- Ekbo, S. 1943. *Uppkomsten av supinum i de germanske språken, med utgångspunkt i fornvästnordiskan*. Uppsala: Appelbergs Boktryckeriaktiebolag.
- Hansen, Aa. 1967. *Moderne Dansk III. Sprogbeskrivelse*. København: Grafisk Forlag.
- Hulthén, L. 1944. *Studier i jämförande nunordisk syntax*. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.
- Hulthén, L. 1948. *Studier i jämförande nunordisk syntax II*. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.
- Jansson, T. 1983. Sound change in perception and production. *Language, Volume 59, Number 1*:18-34.
- Johannisson, T. 1945. *Hava och Vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Lass, R. 1990. How to do things with junk: exaptation in language evolution. *Journal of Linguistics* 26:79-102.
- Ljunggren, R. 1934. *Supinum och duppelsupinum*. Uppsala: A. B. Lundequistska Bokhandeln.
- Mc Mahon, A. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikkelsen, Kr. 1911. *Dansk Ordafjningslære*. København: Lehman & Stages Forlag.
- Skautrup, P. 1976. *Dansk sprog og kultur. Udvalgte afhandlinger og artikler 1921-1971*. København: Gyldendal.
- Teleman, U. 1985. Historien och språkhistorien. *Svenskans beskrivning 15*, Göteborg: Göteborgs universitet:64-91.
- Teleman, U. 1991. Om normföreställningars födelse. *Studier i svensk språkhistoria 2*. Göteborg: Nordistica Gothoburgensia 14, Acta Universitatis Gothoburgensis:214-229.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. *Måde om Udforskningen af Dansk Sprog*
Århus 1997

LAKOFF OG JOHNSONS METAFORPROJEKT - STATUS OG PERSPEKTIVER

Af Carsten Hansen (Københavns Universitet)

Da George Lakoff i midten af 70'erne ved University of California i Berkeley annoncerede sit første seminar om metaforer, gjorde han det efter eget udsagn, fordi han længe havde haft en fornemmelse af - og en idé om - at når det drejede sig om metaforer, så var der nok en del mere at finde ud af - og sige noget om - end der hidtil var gjort. Han havde på det tidspunkt netop haft et førsteårshold i lingvistik. En af de kvindelige deltagere var en dag kommet for sent. Da hun kom ind i lokalet, havde hun bedt holdet om at hjælpe sig med et privat problem. Problemet var, at hendes kæreste om deres forhold havde sagt, at de var *havnet i en blindgyde* - og nu kunne hun ikke forstå, hvad han mente med det. Holdet hjalp hende så på rette vej, idet man sammen nåede frem til et af det senere makkerpar, Lakoff og Johnsons, yndlingsmetaforer, nemlig *LIVET ER EN REJSE*. Med udgangspunkt i denne oplevelse annoncerede Lakoff så sit første seminar om metaforer.

Interessen for seminaret var - stadig ifølge Lakoff - overvældende. Og dét er i hvert fald én ting, man må kreditere det lakoff/johnsonske kognitive metaforprojekt for: nemlig at interessen siden udgivelsen af *Metaphors We Live By* i 1980 (MWLB) har været - omend ikke udelte begejstret - så i hvert fald enorm.

Lakoff og Johnson skrev MWLB på bare tre måneder, og det er da også en løs og rodet fremstilling. Man savner en forlagsredaktørs kritiske gennemlæsning og konstruktive korrektur. Der kan sikkert også rettes indvendinger mod ikke-underbyggede påstande, grove forenklinger, manglende belæg og referencer, tvivlsom empiri. Mit ærinde her i dag er ikke at følge op på denne kritik, men er af mere overordnet karakter. Jeg skal også samtidig medgive, at man kan rette indvendinger mod min - i gæseøjne - sammenblanding af Lakoff og Johnson. Imidlertid har jeg mine grunde.

MWLB retter i første omgang skytset mod den - efter deres mening - eksisterende metaforopfattelse, nemlig at metaforer ikke bare er et middel til poetisk fantasi og retorisk udsmykning. De hævder heroverfor, at metaforen er *den grundlæggende mekanisme, hvormed vi som*

humanbiologiske væsener begriber os selv og vores omverden. Vi ser således i MWLB for det første, at lingvistens videnskabelige interesse har forskudt sig fra det objektiverede sproglige udtryk til sprogbrugeren. Det er der jo ikke noget revolutionerende nyt i - lad mig blot pege på hele den humboldtske indholdsorienterede og dermed kulturelt orienterede tyske tradition med dens mange arvtagere. Men vi øjner dette nye, vovede - *kühn/gewagte* eller *bold/daringe*-de om man vil - der består i den tese, at *al vores tænkning og tænken og dermed også handling og handlen er metaforisk struktureret*:

"The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning, down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do every day is very much a matter of metaphor." (Lakoff & Johnson 1980:3).

MWLB rummer således i kim *det videnskabelige credo* for det lakoff/johnsonske felttog mod den hidtidige objektivistiske måde at beskrive og begribe enhver form for menneskelig aktivitet på: det være sig den sproglige ytring, matematikken, adfærden i soveværelset, krydset på stemmesedlen. Aktiviteter, jeg blandt andre vil komme ind på senere i mit oplæg.

Men MWLB rummer i kim også *det politiske ærinde* i felttoget, som jeg vil karakterisere som en variant af ideologikritikken: nemlig gennem oplysning om - og kritik af - hvorledes de udbredte - og det vil sige herskende - metaforiske koncepter kan medvirke til at fastholde mennesket i en umenneskelig situation. Derfor bør de undertrykkende metaforiske koncepter ændres:

"Political and economic ideologies are framed in metaphorical terms. Like all other metaphors, political and economic metaphors can hide aspects of reality. But in the area of politics and economics, metaphors matter more, because they constrain our lives. A metaphor in a political or economic system, by virtue of what it hides, can lead to human degradation." (Lakoff & Johnson 1980:236).

Metaforerne som sådan kan nemlig ikke elimineres. De er en konstituerende del af menneskets eksistensbetingelser:

"Metaphorical thought, in itself, is neither good nor bad; it is simply commonplace and inescapable. Abstractions and enormously complex situations are routinely understood via metaphor. Indeed there is an extensive, and mostly unconscious system of metaphor that we use automatically and unreflectively to understand complexities and abstractions. Part of this

system is devoted to understanding international relations and war. We now know enough about this system to have an idea of how it functions." (Lakoff 1996a:75-76).

Syv år efter udgivelsen af MWLB, nemlig i 1987, er Lakoff og Johnson hver især bogaktuelle med henholdsvis *Women Fire and Dangerous Things* (WFDT) og *The Body in the Mind* (TBIM). Begge bøger skal ses som teoretiske armeringer og legitimeringer for de fremrykkende - ja måske fremstormende - tropper i krigen mod det objektivistiske og afkropsliggjorte åg.

I WFDT præsenterer Lakoff under overskriften *Categories and Cognitive Models* sin kritik af den klassiske teori om kategorisering i dens egenskab af at være den fornemste repræsentant for objektivismen. Her skal jeg for god ordens skyld i parentes nævne, at jeg har læst Langackers anmeldelse af WFDT i *Language* 64. Lakoff vender sig mod objektivismens tre grundantagelser, der går ud på følgende:

- a) en kategori er defineret ved kriterielle træk, der udgør de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for medlemskab
- b) medlemskab af en kategori er et enten-eller - determineret af objektive faktorer
- c) en kategori har ingen intern struktur - alle medlemmer har samme status

Lakoffs eklektiske alternativ - og jeg bruger ordet eklektisk med overlæg, fordi Lakoff her som i sin praksis iøvrigt i meget høj grad inddrager og bygger på anden anglo-amerikansk forskning - Lakoffs eklektiske alternativ er groft sagt en negation af den klassiske teoris grundantagelser:

- a) en kategori er ikke defineret ved afgørende træk, der udgør de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for medlemskab
- b) medlemskab af en kategori er ikke et enten-eller - determineret af objektive faktorer
- c) en kategori har intern struktur - ikke alle medlemmer har samme status

Eller med andre ord:

- a) kategorisering er funderet i den menneskelige erfaring
- b) medlemskab af en kategori kan være et spørgsmål om grad
- c) en kategori er ofte karakteriseret med reference til *centrale* medlemmer, nemlig *prototypiske* forekomster, mens perifere medlemmer er indeholdt i kategorien via deres relation til denne prototype.

En anden vigtig teoretisk konstruktion i WFDT, som er uløseligt forbundet til teorien om centralt medlemskab og prototyper, er *idealiserede kognitive modeller*. En konstruktion, der

i denne fremstilling stadig har en noget altrummelig karakter, idet den indeholder både det umiddelbart ret erfaringsnære fillmoreske *frame*, såvel som det betydeligt mere abstrakte billedskema samt den metaforiske og metonymiske kobling.

Ellers er resten af den teoretiske del af WFDT en uhyre detaljeret gennemgang - og afvisning af - det objektive paradigme.

Betegnelsen objektivisme går som et spørgsmål gennem - ikke bare WFDT - men hele det lakoff/johnsonske forfatterskab. For Lakoff og Johnson rummer begrebet objektivisme:

- lingvistikens forankring i den generative grammatik - gennem de sidste tredive år
- meningsbegrebets forankring i sandhedsbetingelser, reference og logiske slutninger - gennem de sidste hundrede år
- semantikkens forankring i den formelle logik - ligeledes gennem de sidste tredive år
- vestlig filosofis forankring i et syn på tænkning, argumentation og rationalitet, der fuldstændig adskiller disse størrelser fra den kropslige erfaring - og her taler vi om to tusind år

Sidste del af WFDT består som bekendt af tre casestudier, nemlig af *Anger*, *Over* og *There-konstruktioner*.

I *The Body in the Mind* - med den særdeles informative undertitel: *The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason* - udfordrer Johnson den traditionelle kartesianske tanke/krop dualisme og argumenterer for, at al menneskelig forståelse har sine rødder i kroppens fysiske strukturer. Disse strukturer er skematiseret som mentale repræsentationer og ekspanderet metaforisk. På den måde danner de basis for menneskets konceptualisering af dets omverden - både den konkrete fysiske og den abstrakte ikke-fysiske.

De såkaldte billedskemaer - Image Schemata - er allestedsnærværende gestaltformer, som kan ...*structure indefinitely many perceptions, images and events*. Johnsons koncept for en kropsbaseret forståelse er tænkt som det teoretiske grundlag for analyser inden for semantik, logik, kognitiv udvikling, menneskelig aktivitet - herunder sprog - og for det antropologiske studium af kulturer.

Man kan altså kort karakterisere Johnsons ærinde som et forsøg på at udarbejde en *generel kognitionsteori om betydning*.

I sin iøvrigt meget rosende omtale af Johnsons bog i *Language 64* kritiserer Jannet Keller ham for - og det gør hun efter min mening med rette - ikke konkret nok at beskrive den postulerede dialektiske relation mellem det mentale og det fysiske - mellem *mind* og *body*. Denne kritik vil jeg bidrage til i det følgende.

Inden jeg i sommer drog til Berkeley i USA, hvor Lakoff er ansat ved *Institute of Cognitive Studies*, for at deltage i et seminar med titlen *Mind, Body, Brain* under ledelse af Lakoff og Johnson, skrev jeg en større anmeldelse til tidsskriftet *Hermes*. I anmeldelsen, hvor jeg præsenterer og vurderer en tysk afhandling om kognitiv leksikografi forfattet af Wolf-Andreas Liebert, redegør jeg for forfatterens kritik af *das lakoff/johnsonsche Gesamtunternehmen*, som det så ud sidst i firserne. Da jeg fuldt ud kan tilslutte mig denne kritik, vil jeg citere mig selv - og dermed i sidste instans Liebert - i lettere bearbejdet form:

"Man savner hos Lakoff en diskussion af, hvorledes *sammenhængen* mellem den reale verden og det konceptualiserende og klassificerende menneske ser ud. Det er utilstrækkeligt med en vag henvisning til, at vi som artsvæsener er kognitivt struktureret inden begrebs- og sprogudviklingen. Ganske vist må man medgive Lakoff, at han i sin casestudy om *anger* i WFDT undersøger, på hvilke måder *anger* bliver *begrebet* og *udtrykt*, men man savner hos Lakoff en teoretisk diskussion af dette forhold mellem sansningen af specifikke gestalter på artsniveau (*Basic Level Concepts*: sult, smerte, vand, træ, sten, skidt, mennesker, heste, katte, stole, huse, borde) og sansningen af abstrakte skemagestalter (*Image Schema Concepts*). Man må efterlyse en determinationsmulighed fra sprog over kognition til sansning. I MWLB, WFDT og TBIM henvises der ganske vist til, at der findes denne mulighed - altså at sproget determinerer tanken og vores begreber, men det er ikke teoretisk funderet hos Lakoff og Johnson i deres formulering af, at grundbegreber - og dermed sprog - emergerer fra ikke-begrebslige, billedskematiske strukturer og basisniveaustrukturer. Man må således plædere for en teoriekspliceret vekselvirkning, hvor også sprog og erfaring - ikke blot det enkelte individs, men et helt kollektivs, strækkende sig ud over enkeltindvidets livsforløb - kan med-determinere grundbegreber." (bearbejdet efter min anmeldelse i *Hermes* 18)

I de efterfølgende år frem her til midten af halvfemserne fortsætter Lakoff og Johnson deres knibtangsmanøvrer ind i det objektivistiske fjendeland. Eksempelvis foretager Lakoff en analyse af metaforbrugen i forbindelse med Golfkrigen i begyndelsen af halvfemserne. Sammen med Rafael Núñez arbejder han på en bog om matematik med den ikke overraskende titel: *The Metaphorical Structure of Mathematics: Sketching Out Cognitive Foundations For a Mind-*

Based Mathematics. Johnson udgiver i 1993 *Moral Imagination*, hvor han argumenterer for, at hele den vestlige etik kan forklares med metafor-teorien i snæver forstand og kognitionsforskningen i bred forstand. Han bygger her på sit koncept fra *The Body in the Mind*.

I Ortonys beundringsværdige antologi fra 1993 har Lakoff lagt navn til en glimrende sammenfatning af den lakoff/johnsonske metafor-teori, som den fremstår på det tidspunkt. Titlen på Lakoffs arbejde er *The Contemporary Theory of Metaphor*. Ud over de obligatoriske angreb på andre forklaringsmodeller for metaforen, går Lakoff i dybden med et betydelig mere differentieret og nuanceret begrebsapparat. Jeg skal her blot nævne en størrelse som *konstans-princippet*, på engelsk: *the invariance principle*, samt spørgsmålet om *universalitet*: Findes der universelle metaforer eller er blot evnen til metaforisering universel? Jeg kan varmt anbefale artiklen!

Her i dette forår har vi så fået *Moral Politics* fra Lakoff.

Ånden i bogen går ud på at få de venstreorienterede og de højreorienterede i USA til eksplicit at forstå ikke blot deres eget, men også modpartens verdensbillede. Bogens grundtese er formuleret således:

"The nation-as-family metaphor is everywhere and this metaphor governs our political life. Conservatives understand this fully, and they've exploited it. They've created a whole language based on this and they've gotten it into the media where it is now talked about as if it were the only possible, reasonable world view." (Lakoff 1996 i samtale)

Lakoff opstiller i bogen to *central models*, der i praksis udviser store variationer. De to modeller ser således ud:

Den strikse fadermodel:

Verden er rå, brutal, problemfyldt og gennemsyret af konkurrence

Faderen er familiens overhoved

Selvdisciplin er en central dyd

Belønning og straf er basale moralske principer

Moral er sundhed, amoral er usundhed/sygdom -->

real world actions som fx flugt til forstæder, private skoler, exilering til fængsler

Omsorgsmodellen:

Omsorg

Indfølelse/indlevelse

Lykke

Sociale bånd/netværk

Lakoff udvikler nu en forklaringsmodel til de tilsyneladende selvmodsigelser, som disse metaforiske modeller genererer. Generatoren ser således ud:

Family Model --> Morality --> Moral Action --> Political Policies

Moral Actions kan inddeles i sammenhængende kategorier, også kaldet *clusters*. Lakoff ønsker at udvikle en teori og et begrebsapparat, der kan forklare den indre logik i disse tilsyneladende *weird clusters*, som er så gådefulde (puzzling) for den anden lejr. Som eksempler på *Moral Actions* kan nævnes: dødsstraf, abort, offentlige ydelser.

I bogens anden og mindre del præsenteres Lakoffs politiske stillingtagen, nemlig hvorfor man skal være liberal. Det skal man, fordi det er bedre at have det godt end dårligt (well being). Det fører videre til en opfordring til de venstreorienterede om at erkende eksistensen og betydningen af familietmetaforen i det amerikanske politiske liv. Gør de ikke det, må de tage konsekvenserne: det politiske nederlag.

Thomas Bredsdorff efterlyser i en omtale af bogen i Politiken fra søndag den 6. oktober nogle flere metaforer. Boger handler mest - skriver han - om ideologier.

Ja men, lyder mit svar, ideologier betjener sig af metaforer. Både af metaforiske *udtryk* - men også af metaforiske *koncepter*. Lakoff har nu forladt den kognitive *lingvistik* for at bevæge sig højere op/dybere ned i kognitionen. Det er også det, der sker med Johnsons *Moral Imagination*. Og det er ganske konsekvent i forhold til projektets videnskabelige og politiske credo.

Med tilbørlig respekt for aktualitet skal jeg ikke undlade at nævne Lakoff og Johnsons nye, store work in progress: *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind, Metaphorical Thought, and the Renewal of Philosophy*. Det er jo ikke just en overraskende ny titel og for at der ikke skal herske nogen former for tvivl om kontinuiteten i det lakoff/johnsonske metaforprojekt skal I også have undertitlen fra en tidligere version af manuskriptet, som jeg fik lov til at læse - mod til gengæld at love ikke at citere:

Why the discovery in cognitive science
of the embodied mind and metaphorical thought
leads to
experientialist philosophy
and to
a new understanding of what it means to be
a human being

Den midtercentrerede opsætning er forfatterens.

Den teoretiske fundering af vekselvirkningen mellem sprog og tanke - som jeg sammen med Liebert efterlyser i min føromtalt anmeldelse - tog jeg med til Berkeley i sommer for at få en stillingtagen fra Lakoff og Johnson. De gav mig ret i kritikken og henviste til, at netop dette spørgsmål er højt prioriteret i projektet fremover.

I en samtale, jeg havde med Johnson, pointerede han - som et yderligere desideratum - vigtigheden af at arbejde videre med den erkendelse, at den metaforiske kobling ikke altid - ja måske aldrig - fungerer som en én-til-én-kobling, men som et sæt af koblinger. Og i nedenstående citat kan man læse, hvad han sagde, mere udførligt:

"What cognitive linguists have discovered is that, most of the time, our concepts ... are structured by sets of conceptual metaphors. Conceptual metaphor consists in a conceptual mapping of elements and structure in one experiential domain (the source domain) onto a domain of a different kind (the target domain). The source and target domains may be equally 'real' and experientially basic, but they are not equal conceptually. We understand one in terms of the other... We use image-schematic logic of the source domain to develop a parallel logic in the target domain. In this way, our reasoning about abstract concepts is grounded in our bodily experience and understanding. For the most part, all of our most important abstract concepts - *action, event, agent, will, reason, mind, knowledge, justice, love, argument, democracy*, etc. - are defined by conceptual metaphor, and usually by more than one set of metaphors." (Johnson 1996 i samtale)

Endvidere pegede de begge selv på, at teoridannelsen tidligere i mange tilfælde havde været for generel og for fænomenologisk. Fx var Johnsons påvisning og registrering af billedskemaerne i *The Body in the Mind* korrekte. MEN de var ikke tilstrækkelig forklarende. Hvorfor ser de ud som de gør? Og her kan man - for at blive i felttogsbilledet - måske sige, at landkrigen nu er blevet udvidet med en luftkrig. Vi er nemlig nu - mener Lakoff - kommet så langt, at der

er brug for en *neural account for metaphor*. Jeg kan her nævne et andet af Lakoffs næste kommandoraids, nemlig en bog om *Neural Cognitive Science* sammen med Jerome Feldman.

Jeg begynder nu at nærme mig afslutningen - og dermed også en konklusion:

Det er min påstand - en påstand jeg meget gerne vil diskutere under diskussionen efter mit oplæg - at der siden MWLB ikke er sket noget *kvalitativt* skred i den lakoff/johnsonske teori. Det i MWLB formulerede *videnskabelige credo* er i de mellemliggende 17 år fulgt konsekvent op på følgende måder - eller fronter - der gensidigt inspirerer, befrugter og korrigerer hinanden:

1. En omnipotentiering af det teoretiske begrebsapparat - fra metafor-teori til en almen teori om kognition
2. En raffinering af det teoretiske begrebsapparat og dermed af analyseapparatet
3. Et utal af empiriske detailanalyser af alle former for menneskelig tankevirksomhed og handlen

Og for det tredje punkts vedkommende er der tale om analyser gennemført ikke bare af Lakoff og Johnson, men også af utallige tilhængere. Det kan man for Danmarks vedkommende se dokumenteret i MetaDan, der er en dynamisk database over dansk forskning i - og publikationer om - metaforer - redigeret og administreret af undertegnede.

Det videnskabelige credo er også fortsat uløseligt forbundet med Lakoff og Johnsons politiske holdning. Jeg har vist det i min præsentation af *Moral Politics*, og som Lakoff skriver i sin analyse af den offentlige debat i forbindelse med Golfkrigen:

"It is in the service of reality that we must pay more attention to the mechanisms of metaphorical thought, especially because such mechanisms are necessarily used in foreign policy deliberations, and because, as we are witnessing, metaphors backed up by bombs can kill." (Lakoff 1996a, p. 100)

Metaforer kan - når de bakkes op af bomber - være dødbringende.

Lakoff og Johnson - og vel nok især Lakoff - stjæler med arme og ben. Eller på videnskabs-sprog: Hans virksomhed er præget af en høj grad af eklekticisme. Onde tunger påstår sågar, at der *intet kvalitativt nyt* er i deres/hans koncept. Jeg mener uanset hvad, at de i deres rolle

som bannerføner og feltmarskaller fortjener den højeste udmærkelse. Og jeg kunne næsten fristes til at citere John Lennon:

"Det kan godt være, jeg ikke er særlig god til at spille på guitar - men hold da kæft, hvor jeg kan få det til at svinge!"

Litteratur

- Bredsdorff, Thomas. 1996. Døde metaforers klub. *Politiken, søndag den 6. oktober 1996*.
- Hansen, Carsten. 1996. *MetaDan. Registrering af dansk forskning og publikationer om metaforer. En annoteret bibliografi*. København: Institut for Nordisk Filologi. Københavns Universitet.
- Johnson, Mark. 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis for Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Johnson, Mark. 1993. *Moral Imagination. Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Keller, Janet. 1988. The Body in the Mind. By Mark Johnson. Review. *Language* 64:775-778.
- Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. Andrew Ortony (red.) *Metaphor and Thought*, Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press:202-251.
- Lakoff, George. 1996a; 1. udg. 1991. Metaphor and War. The Metaphor System to Justify War in the Gulf. Lakoff, George (red.) *Reading Material for Berkeley Summer Seminar*. Berkeley: UC Extension Berkeley:75-100.
- Lakoff, George. 1996b. *Moral Politics. What Conservatives Know That Liberals Don't*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Jerome Feldmann. 1996. *Neural Cognitive Science*: (under udgivelse).
- Lakoff, George & Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Mark Johnson. 1996. Philosophy in The Flesh (Draft). George Lakoff (red.) *Reading Material for Berkeley Summer Seminar*. Berkeley: UC Extension Berkeley:211-326.
- Lakoff, George & Rafael E. Núñez. 1996. The Metaphorical Structure of Mathematics: Sketching Out Cognitive Foundations For a Mind-Based Mathematics. Lyn English (red.) *Mathematical Reasoning. Analogies, Metaphors, and Images*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum (under udgivelse).
- Langacker, Ronald W. 1988. Women, Fire, and Dangerous Things. By George Lakoff. Review Article. *Language* 64:384-395.
- Liebert, Wolf-Andreas. 1992. *Metaphernbereiche der deutschen Alltagssprache. Kognitive Linguistik und die Perspektiven einer kognitiven Lexikographie*. Bern, Frankfurt/M., Berlin, New York: Peter Lang Verlag.
- Ortony, Andrew (red.). 1993; 1. udg. 1979. *Metaphor and Thought*, Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

HAR -EDE-BØJNINGEN VÆRET DEN ENESTE PRODUKTIVE BØJNING?

Af Lise Horneman Hansen (Københavns Universitet)

Jeg vil i artiklen beskæftige mig med præteritumsformer af middelnedertyske, senere nedertyske samt højtyske låneord i jysk.

I nudansk skriftsprog har vi følgende svage præteritumsbøjninger:

1. -ede

2. -te (og -de i *døde, havde, lagde, sagde, burde og turde*)

Den 1. bøjning er den mest almindelige bøjning, og det er denne bøjning der er produktiv ved nyere låneord som fx *score* der bøjes *scorede* i datid. Den 2. bøjning omfatter langt færre verber, og den er ikke produktiv i dag. Som man ser på oversigten har denne bøjnings dental-element en variant med -de i skriften som kun findes ved 5 verber. Denne endelse er en rest af det gammeldanske bøjningssystem, hvor der udover -te, var varianterne -de, -the og -dde (jf. Gammeldansk Grammatik § 737 - 750). Hvilken af varianterne man brugte afhæng af rodudlydens kvalitet, sådan at man efter ustemt rodudlyd havde endelsen -te, og efter stemt rodudlyd havde henholdsvis -de, -the og -dde. På grund af den lydlige udvikling i dansk er der i rigsmålet ikke mere basis for dette system, og det er da også forsvundet fra skriften. Men fx i svensk er både -de-endelsen og -dde-endelsen stadig bevaret. Og det er også tilfældet i de jyske dialekter - den lydlige manifestation er bare lidt anderledes. Jeg vil i det følgende henvise til de to hovedbøjninger ved kalde dem henholdsvis for 1. bøjning og 2. bøjning.

Jeg arbejder med et ph.d.-projekt der går ud på at kortlægge udbredelsen af 2. bøjnings -de-, -the- og -dde-endelser i jysk. Det materiale jeg arbejder med, består af verber som jeg har excerperet fra bøjningslærer over jyske dialekter og fra den sognevis ordnede jyske samling på Institut for Dansk Dialektforskning. Jeg arbejder med ca. 400 forskellige verber som alle i mindst én jysk dialekt optræder med en præteritumsform der må tolkes som det jyske tilsvarende til en af disse gammeldanske endelser. Blandt de 400 verber er der 118 verber som ikke er gamle nordiske arveord, men ifølge ODS og Niels Åge Nielsens Etymologisk Ordbog i stedet er indlånt fra tysk. Langt størstedelen af disse er indlånt fra middelnedertysk, dvs. dét middelalderlige plattysk der i senmiddelalderen gennem de tyske hanse-købmænd og håndværkere

kom til at sætte sit præg på det danske sprog, og navnlig på ordforrådet. Der er dog også senere indlånte verber i materialet, verber fra eftermiddalderligt nedertysk, og fra højtysk - det vi i daglig tale kalder tysk.

Jeg har lavet en lille undersøgelse i mit materiale med henblik på de indlånte verbers præteritums-endelser. Dette er jeg blevet inspireret til af to personer. Den første er Peter Skautrup, der i Det Danske Sprogs Historie bind II s. 54 skriver om verbalbøjningen i yngre middeldansk, at 1. bøjning inden for de svage verber kom til at dominere. Dette går selvfølgelig først og fremmest på skriftsproget, men svarer også til mine iagttagelser i jysk. Men så skriver han også at tilgangen til gruppen kom fra forskellige sider, og at navnlig så godt som alle *lâneord* gik ind i gruppen. Senere antyder han ganske vist at 1. bøjning i *dialekterne* ikke er helt så dominerende, men jeg synes nu alligevel det er overraskende at jeg så i mit jyske materiale som nævnt har over en fjerdedel *lâneord* der alle i mindst én dialekt bøjes med den 2. bøjning. Den anden person jeg er blevet inspireret af er Kurt Braunmüller. Han holdt på MUDS-mødet 1988 et foredrag med titlen "Er det danske sprogs morfologi "naturlig"?" Braunmüller analyserede bl.a. de danske præteritumsformer ud fra begrebet "morfologisk naturlighed". Ordet "naturlighed" skal i denne sammenhæng ikke forstås som det modsatte af "kunstighed". "Naturlighed" er her en teknisk term fra sprogtypologien der snarere betyder "hensigtsmæssig" - så vidt jeg har forstået. Ved hjælp af dette begreb belyste han, hvordan det kan være at den 1. bøjning i dag er den eneste produktive præteritumsbøjning i dansk: Det er fordi den er den eneste, der har de egenskaber der gør at den er morfologisk naturlig. Det der gør at den er morfologisk naturlig er dels at den er ikonisk (dvs. at præteritums-morfemet rent udtryksmæssigt er noget andet og mere end infinitiv-morfemet), dels at den er transparent (dvs. gennemskuelig - det leksikalske morfem (verbet) og det grammatiske morfem (endelsen) er altid lette at skelne fra hinanden ved 1. bøjning). Disse ting gælder i mindre grad for de øvrige svage præteritumsendelser - og i endnu mindre grad for den stærke bøjning. Jeg synes denne analyse virker meget logisk og overbevisende - og undrede mig derfor da jeg opdagede at dette tilsyneladende ikke gælder for jysk - eller at der i hvert fald i jysk er *indlånte* verber fra middelnedertysk, nedertysk og højtysk, der *ikke* bøjes efter den 1. verbalbøjning.

Og egentlig har jeg jo allerede svaret på det spørgsmål der stilles i artiklens titel: Nej -ede-bøjningen, altså 1. bøjning kan *ikke* have været den eneste produktive bøjning i jysk på det tidspunkt da verberne blev indlånt, eftersom der jo i mit materiale er adskillige eksempler på

andre endelser. Og dette kan jo virkelig undre, specielt når man tager i betragtning at 2. bøjning i jysk netop kan have de uhensigtsmæssige egenskaber det er at være ikke-ikonisk og ikke-transparent i en grad så man i hvert fald ikke skulle forvente nogen produktivitet. Præteritumsendelsen kan nemlig være helt svundet, sådan at man fx ikke kan høre forskel på infinitivformen og præteritumsformen som ved fx det indlånte verbum *lure* der i Darum har infinitivformen *lu:r* og præteritumsformen *lu:r*. Det kan også være sådan at præteritumsendelsen kan være næsten helt assimileret med ordet og blot have bevirket en palatalisering i præteritum som ved det indlånte verbum *føle* der i Jelling har infinitivformen *fø:l* og præteritumsformen *fø:lj*. Her er det svært at skelne morfemerne fra hinanden idet de er smeltet sammen. Det er ikke sikkert at dette palatale indslag for sprogbrugeren er mindre tydeligt end et lille dentalt fonem vil være, som fx præteritumsformen *fø:lt* fra Vendsyssel, men palataliseringen er i hvert fald mere en *ændring af ordet* end en *tilføjelse*, og som sådan en mindre gennemsigtig form.

Det er forskellige lydlig udviklinger der bevirker at præteritumsendelsens dentalsuffiks kan blive så svækket. For *lure* gælder det svindet af den gammeldanske spirant *th* efter *r* og den jyske apokope. Begge dele menes at være blevet gennemført i gammeldansk tid, og derfor i samme periode som hansetiden. Der er flere eksempler på middelnedertyske *lâneord* i de gammeldanske kilder - også præteritumsformer med *-th*. Dette kan betyde at de middelnedertyske *lâneord* som *lure* kan være indlånt før lydudviklingen er trådt i kraft. For *føle* gælder naturligvis også den jyske apokope, og hertil den palatalisering af *-ld-* og *-nd-*forbindelser som indtraf i den gammeldanske periode og som er bevaret i de fleste jyske dialekter. Det er altså ikke sikkert at nogen af disse indlånte verber har fået en uhørlig eller palatal bøjning fra begyndelsen. De kan være kommet så tidligt ind i sproget at de blot har været udsat for samme lydudvikling som de gamle nordiske verber. Den 2. bøjning var altså muligvis ikke helt så uhensigtsmæssig på indlåningstidspunktet som den nu er. Men de senere indlånte verber fra nedertysk og højtysk er til gengæld nok indlånt *efter* de omtalte lydudviklinger, og disse verber har så højest sandsynligt fra starten haft en "uhensigtsmæssig" bøjning i jysk. Dette er mærkeligt, og derfor vil jeg nu forsøge at give et overblik over forholdene.

Inden jeg går videre, vil jeg gøre opmærksom på at mit materiale desværre ikke er repræsentativt for *hele* den svage verbalbøjning i jysk, idet det er indsamlet med henblik på verber der har en ganske bestemt præteritums-endelse, nemlig det der i jysk svarer til den gamle *-de-*, *-the-* og *-dde-*endelse. Materialet er altså simpelthen skævt, for verber der i jysk *altid* optræder

med 1. bøjning optræder simpelthen slet ikke i materialet. Det vil sige at jeg ikke på baggrund af materialet kan opregne hvor mange af de middelnedertyske og nedertyske verber der bøjes med -ede i jysk, og hvor mange der ikke gør - for de er ikke alle sammen med. Alligevel vil jeg vove at udlede visse ting.

De fleste indlånte verber i mit materiale, nemlig 81, er fra middelnedertysk. Det er verber som *befale*, *boble*, *brumle*, *file*, *fyre*, *si*, *sprede*, *tære*. De kendes alle på nær et i rigsmålet, - dvs. findes i ODS. Undtagelsen er *brue* (brygge). Verberne fra middelnedertysk er meget gamle lån, og de fleste forekommer på skrift allerede i gammeldanske kilder. I moderne skriftsprog bøjes 64 af disse med den 1. bøjning, mens 14 bøjes efter 2. bøjning. 3 bøjes stærkt. De 14 verber der i skriftsproget bøjes efter 2. bøjning er interessante, for alene ud fra kendskab til dette kan man ane at netop den 2. bøjning må have været i det mindste lidt produktiv på det tidspunkt da de blev indlånt i dansk. Det drejer sig om *begynde*, *bestille*, *betale*, *dele*, *fortælle*, *føle*, *lære*, *melde*, *mene*, *pine*, *ske*, *skænde*, *sprede*, og *træde*, og går man til de gammeldanske kilder finder man at de også her i præteritum har former med endelser fra 2. bøjning. Går man til jysk er det sådan at *ingen* af dem bøjes efter 1. bøjning - det ser altså ud til at deres tilhørsforhold ligger helt fast. Det er også blandt de 14 verber at ord som næsten kun bøjes med det der svarer til det gamle -de, -the eller -dde i jysk findes (*betale*, *fortælle*, *føle*, *lære*, *sprede*). De tre stærktbøjede verber kunne umiddelbart få det til at se ud til at der også må have været lidt liv tilbage i den stærke bøjning på dette tidspunkt, men det vil jeg vende tilbage til. Hvad angår de middelnedertyske låneord i dansk skriftsprog er det altså tydeligt at 1. bøjning er den absolut dominerende bøjning på dette tidspunkt, mens det dog også kunne se ud til at 2. bøjning endnu har været produktiv.

De verber der er indlånt fra senere nedertysk udgør en langt mindre gruppe i mit materiale, nemlig 25. Det er verber som *drille*, *fejle*, *kvakle*, *pusle*, *vrangle*, og de er alle kendt i rigsmålet - eller i hvert fald i ODS. Eftersom disse er lån fra efter 1500 er der naturligvis ingen eksempler på dem i gammeldanske kilder. I skriftsproget bøjes de alle efter den 1. bøjning, - hvilket kunne tyde på, at da disse ord blev indlånt har kun den 1. bøjning været produktiv.

Den mindste gruppe låneord i mit materiale er dem fra højtysk. Der er 12, og det er verber som *brøle*, *hole* (*hente*), *strigle* og *veksle*. Alle verberne er kendt i rigsmålet, og alle bøjes med den 1. bøjning i skriftsproget.

På baggrund af denne gennemgang baseret på skriftsprogets bøjningsendelser kunne man opstille følgende udsagn:

- I den gammeldanske periode har både 1. og 2. bøjning været produktive, 1. bøjning har dog allerede på dette tidspunkt været den dominerende. Det viser de former middelnedertyske låneord har i gammeldanske kilder og i nutidigt skriftsprog.

- I nyere tid har kun 1. bøjning været produktiv. Det viser skriftsprogets former af senere nedertyske og tyske låneord.

Dette udsagn kan dog nuanceres en del hvis man kaster et blik på de jyske dialekter. Hvad angår de middelnedertyske låneord i mit materiale, dvs. i de jyske dialekter, så er det jo ikke blot som i skriftsproget 14 ud af disse der kan bøjes med 2. bøjning - for det kan de alle sammen. Det er jo netop et kriterium for at være i mit materiale at være bøjet med 2. bøjning og herunder det jyske modsvar til de gamle endelser (-de, -the, -dde) i mindst én jysk dialekt. Samme forhold gælder de yngre nedertyske og højtyske låneord. Men hvis man ser på hvilken vægt de forskellige bøjninger har i forhold til den samlede forekomst af låneord - i mit som nævnt skæve og urepræsentative materiale - så er det sådan at ca. 2/3 af bøjningerne er 2. bøjning, mens ca. 1/3 af bøjningerne er 1. bøjning - og dette gælder faktisk hvad enten det er middelnedertysk, eller senere nedertyske eller højtyske låneord. Andelen af 2. bøjning er altså nogenlunde konstant. Så her ser det *ikke* ud til at det historiske tidspunkt for indlånet spiller nogen rolle for hvilken bøjning verbet har fået i dialekten.

Jeg vil her tillægge at de dialekter jeg arbejder med jo er klassiske dialekter - som i dag hovedsagelig findes optegnet i arkiver og på lidt ældre båndoptagelser - ikke nutidigt jysk. Hvorvidt 2. bøjning i dag ville være produktiv kan jeg desværre ikke sige noget om.

Jeg kan ikke på mit materiale se nogen entydige tendenser til i hvilke jyske dialekter 2. bøjning har været særlig produktiv. Men jeg kan se hvad de indlånte verber har til fælles. Over halvdelen af ordene har det til fælles at de i dialektens infinitiv ender på -l, specielt er dette et næsten helt gennemgående træk for de yngre nedertyske og højtyske verber. Gennemsnitlig 86 % af de indlånte verber med udlyd på -l bøjes i mit materiale med 2. bøjning. Og en tredjedel har til og med en endelse der svarer til gammeldansk -de, -the og -dde, og som i jysk er helt eller delvist assimileret og dermed "uhørlig". Dette er som før nævnt måske ikke så bemærkelsesværdigt for nogle af de middelnedertyske verbers vedkommende på grund af deres tidlige indlåningstidspunkt, men det vil i hvert fald sige at gennemsnitlig 1/3 af de senere indlånte

verber har fået en meget "unaturlig" endelse. Andre store grupper er de verber der udlyder på vokal og på -r og på -n i dialekten, og for dem gælder den samme bøjningsfordeling som for -l-gruppen. På grund af disse 4 store ensartede grupper kunne man fristes til at tro at der må være noget ved verbernes lydlige struktur, altså den struktur de har fået i jysk, der gør at de måske ligner de hjemlige verber der bøjes efter 2. bøjning *så* meget, at de så at sige ryger lige ind i samme kasse. Nu har jeg ikke lavet en større undersøgelse om lydstrukturen i jysk og tysk, så jeg kan ikke sige så meget om dette. Men jeg kan give nogle belysende eksempler. Et middelnedertysk låneord *føle*, i jysk fx udtalt [fø:l], kunne vel egentlig lige så godt være et gammelt arveord som *tåle*, i jysk [to:l]. Og et middelnedertysk låneord som *mene*, i jysk fx udtalt [mi:n] kunne vel også godt til forveksling ligne et nordisk ord som *låne*, i jysk [lo:n]. Et middelnedertysk låneord som *lure*, i jysk fx [lu:r] kunne vel også godt minde om det gamle nordiske *køre*, i jysk udtalt [kyer]. Og endelig kunne det middelnedertyske låneord *si*, i jysk fx udtalt [si:] lige så godt være et gammelt arveord som *så*, i jysk fx [so:]. Det ses her tydeligt at ordene er så lydligt assimilerede med dansk eller jysk at man på ingen måde fornemmer at de er låneord. Derfor kunne man godt forestille sig at de lige så stille er gledet ind i hele det etablerede bøjningssystem.

Men man kan også forestille sig en anden forklaring. Det er mit indtryk at der i forskningen er uenighed om hvorvidt den sproglige kommunikation mellem nordboer og tyskere i hansetiden har foregået som "semikommunikation" - dvs. hver part taler sit sprog som den anden part passivt forstår - eller hvorvidt man har benyttet sig af et blandingssprog. Men der er i hvert fald enighed om at kontakten har været stor og levende - ellers kunne den vel heller ikke have efterladt sig så mange ord. Nu var middelnedertysk jo netop heller ikke noget sprog der lå særligt langt fra dansk rent lydligt. Og hvis jeg nu vender tilbage til de 14 indlånte verber der overalt, både i gammeldansk skriftsprog, nudansk skriftsprog og i de jyske dialekter, bøjes efter 2. bøjning, så viser det sig ved opslag i en middelnedertysk ordbog, at de fleste af disse i præteritum kan bøjes på to måder, nemlig med -ede og med -de! Det middelnedertyske bøjningssystem minder altså en hel del om det gamle danske, dvs. med henholdsvis 1. og 2. bøjning, og en 2. bøjning der ovenikøbet også har varianterne -te, -de og -dde. Og dvs. at 2. bøjning foreligger som en mulighed allerede i middelnedertysk. Og det gør den ikke kun på papiret, for det fremgår af Sarauws lydlære over middelnedertysk at udtalen af -de-endelsen kan have mindet om den jyske udtale af samme endelse, den kan nemlig også være assimileret

efter l, n og r præcis ligesom i målsproget, dansk. Så derfor har jeg fået den tanke at spørgsmålet måske slet ikke drejer sig om hvorvidt de indlånte nedertyske ord har fået den ene eller den anden bøjning i dansk - men snarere om *hvorvidt de har bevaret deres egen bøjning!*

Blandt de ord jeg har kunnet finde bøjningsformer af, er der dog også eksempler på at verber der i middelnedertysk ifølge de overleverede kilder kun bøjes med 1. bøjning alligevel har fået 2. bøjning i både dansk skriftsprog og jysk. Og selvom dette fænomen er lavfrekvent siger det dog alligevel noget om at 1. bøjning absolut ikke har været enerådende i dansk.

Og her vil jeg så vende tilbage til de tre stærktbøjede indlånte verber fra før. Det drejer sig om *klinge*, *lide* og *bryde* (*sig om*). For ingen af disses vedkommende kan man tro at der kan være tale om at den stærke bøjning har været produktiv på indlåningstidspunktet. For *klinge* og *lide* bøjes stærkt allerede i middelnedertysk, bryde (brüden) er godt nok svagt i middelnedertysk, men det må nok antages at være faldet sammen med det nok så enslydende nordiske stærke verbum *bryde* (det mener i hvert fald ODS).

Konklusion

Med hensyn til hvilken præteritumsbøjning indlånte middelnedertyske, nedertyske og højtyske verber bøjes med i jysk, må man sige at der er to ting der spiller ind. Dels hvilken bøjning verberne eventuelt har eller har haft i nedertysk - og dels deres lydlige struktur. Det ser ud til at den lydlige struktur verberne har fået i jysk har gjort dem så "hjemlige" at de kan bøjes som de gamle nordiske verber af lignende struktur, også selvom de måske er kommet ind i sproget forholdsvis sent. Og det ser ud til at dette princip i de jyske dialekter må have været mere afgørende end principperne om morfologisk hensigtsmæssighed, morfologisk naturlighed.

Litteratur

- Braunmüller, Kurt. 1989. Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen. *Niederdeutsch in Skandinavien II*. Beihefte zur Zeitschrift für Deutsche Philologie 5. Berlin:9-29.
- Braunmüller, Kurt. 1989. Er det danske sprogs morfologi "naturlig"? Mette Kunø og Erik Vive Larsen (red.). 2. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet. Nordisk Institut:73-87.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1928-73. *Gammeldansk Grammatik*. København. (spec. § 723, § 737-750)
- Grimme, Hubert. 1922. *Platdeutsche Mundarten*. Leipzig.
- Holthausen, Ferdinand. 1886. *Die Soester Mundart*. Leipzig.

- Lasch und Borchling. 1956-1994. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (a-swär). Neumünster.
- Skautrup, Peter. 1947. *Det Danske Sprogs Historie II*. København: 54.
- Sarauw, Chr. 1921-24. *Niederdeutsche Forschungen I-II*. København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
- Winge, Vibeke. 1989. Zum Gebrauch des Niederdeutschen in Dänemark im Mittelalter. *Niederdeutsch in Skandinavien II*. Beiheft zur Zeitschrift für Deutsche Philologie. Berlin: 106-115.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

DIALOGISKE FORSTÅELSER OG DERES GRUNDLAG

Af Jesper Hermann (Københavns Universitet)

Her vil jeg vise hvordan et begreb om 'dialogiske forståelser' bliver nyttigt, når man prøver at beskrive hvad der sker i samtaler som fx dem, vi har med lægen i konsultationen. Først kommer et par empiriske eksempler på, hvad det er for forståelser jeg tænker på 'Dialogiske forståelser' er mit forslag til en term for de forståelser der indfinder sig hos deltagerne i løbet af en samtale. Når de er udpegede, vil jeg som en sandsynliggørelse af termens berettigelse sætte dem ind i en forståelsesramme af citater fra sprogforskningens historie i bred forstand.

Der findes i sproget og verden bestemte forhold som vi ikke kan komme bagom, de er uomgængelige eller som tyskerne siger det med et mere entydigt ord: 'nichthintergehbare' (jf. Israel 1990). Det er de, fordi disse forhold er nogle af de nødvendige forudsætninger for at sprogbrug i det hele taget kan lade sig gøre; det er nogle gensidigt forbundne begrebsligheder som ikke kan findes adskilte eller separat, de udgør et nødvendigt grundlag. Som sådanne grundlagsbetingelser må de nødvendigvis være bundbanale, og det er måske derfor de har unddraget sig den videnskabelige verdens opmærksomhed indtil for nogle år siden. - Men selvom de altså er de "første forudsætninger" for sprogbrug, kan de godt lade sig tematisere og tale om (som det fx gøres i Ruus 1995:3f.).

Det vil jeg også forsøge; men det er ikke det jeg vil begynde med, for man bør ikke kaste sig ud i højtflyvende filosofiske trapezøvelser, førend man har set cirkusteltet og sikkerhedsnettet lidt an Her er bare lige nævnt hvad der tænkes på med 'grundlag', at der menes det *mest* grundede med det.

Sammenhængen med indlægget om forståelsesforskning på MUDS 5

I min 'Introduktion til forståelsesforskning' på MUDS-mødet i 1994 beskrev jeg en metode, hvorved det var muligt at indsamle faktisk forekommende forståelsesforløb. Det er med tanke på den efterfølgende behandling af disse data, at jeg her vil indkredse nogle af de forudsætninger og begreber, denne behandling viser sig at kræve. Introduktionens hovedindhold var en påvisning af at det er lad-sig-gørligt at studere forståelser i forbindelse med den slags samtaler

vi møder i konsultationssamtalen hos lægen. Men her går jeg videre, for i de forløbne år har det fortsatte arbejde med forståelsesforskning gjort det muligt for mig at indkredse og beskrive et par teoretiske forudsætninger der skal til, for at vi kan tale om at der er foregået en forståelse.

Min egen forståelse af 'forståelser' har ændret sig en del siden jeg for 25 år siden begyndte at interessere mig for fænomenet (Hermann & Folke Larsen 1972). Dengang mente førende forskere at forståelse var en indviklet sag det var svært at nå frem til, for slet ikke at tale om at beskrive psykologisk. - I dag ser det ud til at nogle af vanskelighederne dengang nok hang sammen med, at vi endnu ikke havde indset en forståelses særegne og nødvendige forhold til den betydning den er en forståelse af!

Medvirkende til at det i dag ser enklere ud for mig, er det også at jeg har fået et mere indgående kendskab til international forståelsesforskning (bl.a. Markovà 1990, Markovà & Foppa 1991, Markovà et al. 1995) og til filosofiske, hermeneutiske og fænomenologiske traditioner som bl.a. filosofferne Buber, Ryle, Gadamer, Lipps og Løgstrup repræsenterer dem. I denne tradition går man som Niels Thomassen skriver om Løgstrup ud fra, at "forståelsens mulighedsbetingelser altså ikke primært er erfaringer, men er nogle træk ved vores tilværelse, ontologisk givne kår." (Thomassen 1992). Vi går rundt med et forståelses-beredskab som der ikke skal meget til at sætte i sving.

Som englænderen Ryle udtrykte det, må vi se at få fjernet den dårlige metafysik fra vores behandlinger af forståelser. Hermed sigtede han til at forståelser foregår hele tiden, som et biprodukt af vores 'knowing how' og være sprogbrugere. Det er forkert at gå ud fra at en forståelse af noget er noget mystisk det er svært at opnå, uden at vi bruger de største anstrengelser og arbejder meget hårdt på det. Istedet må vi respektere den kendsgerning at udviklingen af vore forståelser bestandig finder sted som justeringer af vores nuværende forforståelser. Forståelser er som Ryle fastslog ikke noget hemmeligt og privat, som vi slet ikke kan fortælle andre noget om (Ryle 1949).

Det er muligt at sprogliggøre nogle af vore forståelseserfaringer. Ligesom det er muligt at tale om meget andet her i verden. Hanne Ruus beskriver denne mulighed således:

"Når man accepterer den grundlæggende indsigt at sprog, mennesker og resten af verden er lige nødvendige for at vi kan vide noget, så bliver 'sprogets refleksivitet' - det at man bruger sprog til at tale om sprog - ikke noget teoretisk problem. Når sprog

og mennesker er givne størrelser som dele af verden, må man også kunne bruge sproget til at tale om den del af verden, som er sproget." (Ruus 1995:3)

Hvordan er "dialogiske forståelser"?

Her følger nogle sprogsituationer som kalder på et begreb om dialogiske forståelser. Det er tre brudstykker fra en udskreven konsultation hos en praktiserende læge.

',' betyder en kort pause, '...' en længere pause; '(1 sek)' og derover angiver endnu længere pauser. 'L.' angiver et lægeudsagn, og 'pt.' står for noget patienten siger.

Advarsel: de her gengivne udskrifter af båndoptagelsen af en konsultation kræver *langsommere læsning* end de ser ud til, for at man kan fange *gangen* i replikkerne. Disse er her sat op parvis for at lette overblikket - men talen kommer jo til stadighed fra begge deltagere. Samtidig udsagn fra deltagerne er anbragt under det de er samtidige med i den andens tale. Lægens "ja" i linje 2 nedenfor er derfor samtidigt med slutningen af patientens "i tirsdags".

Fig. 1, vi er 2 minutter inde i konsultation AA 13:

1 pt. så derfor så, så øh..., gav hun mig en ordentlig omgang i... øh, i tirsdags og så har
2L. ja
>
3 pt. jeg bare ikke kunnet være nogen steder siden (1 sek) ja (1 sek)
4 L. så har du fået mere ondt
>
5 L. er det det der har gjort at I har besluttet at, at holde op, du og fysioterapeuten
6 pt. jamen, vi
>
7 pt. har ikke, besluttet at holde op, nej, jeg, men jeg ... var bare ikke meget for at
8 L. nå okay
>
9 pt. komme i går (1 sek) fordi at, at øhm..., jeg synes ikke der var nogen grund til
10 L. nej
>
11 pt. at hun begynder at..., ælte mig igennem igen når jeg i forvejen har så ondt
12 L. nej

- 121 -

- >
- 20 L. hvert fald godt forestille dig at det kan påvirke det på en eller anden måde ja
- 21 pt. ja, det kunne
- >
- 22 pt. jeg godt (1 sek) det kunne jeg godt (3 sek)
- 23 L. det er bestemt en mulighed (1 sek) men
- >
- 24 L. det kan man jo ikke rigtig bevise på nogen måde vel men det er da afgjort (1 sek)
- 25 pt. nej
- >
- 26 L. det vi kunne gøre, fordi nu (1 sek) jeg har sådan en fornemmelse af at vi kommer til at snakke
- 28 L. lidt mere om det her, på et tidspunkt hvor du har en tid øh... nu var vi nødt til at tage dig ind
- 29 L. akut
- 30 pt. ja
- * * * Slut på fig. 2

Læge-patient kommunikationen er velegnet når man vil undersøge forståelse, fordi begge dens deltagere er vitalt interesserede i forståelse; læger lever i en eller anden forstand af at forstå hvad patienterne siger, og vi kommer som patienter til lægen for at forstå hvad der er i vejen med os, og dernæst blive kureret (jf. Duncker, Dorthé & Jesper Hermann 1996).

Her bliver nogle af teologen og filosofen K.E. Løgstrups bemærkninger om forståelsers vilkår og sprogets forhold til resten af verden oplysende; især hvis de læses med det in mente, at Løgstrup ikke nævner nødvendigheden af, bestandig at have de relevante *betydninger* for øje, når man skriver om *forståelse* (se Hermann 1995 og Ruus 1995:5ff.). - Vi kan egentlig heller intet sige om betydninger uden med en angivelse af *hvis* forståelse af dem vi siger til.

"Med sproget som medium formidler vi os vor adgang til virkeligheden i en forståelse af den. Så slutter man, ergo skjuler virkeligheden sig bag vor formidling og bliver os ukendt." (Løgstrup 1976).

Han er her inde på den fejlslutning som kommer af at man ikke rigtig regner sprog for *virkeligt* på samme niveau som resten af verden (jf. Hermann 1996). Derfor kan vi (som Kant) forledes

til at tro, at den egentlige virkelighed må være et rent, uforsproget noget bag om alle ting. Men dette er en vildfarelse, for som Løgstrup fortsætter

"Bag om sproget og vor sprogligt formidlede forståelse kan vi ikke komme til en udenforsproglig virkelighed....Men i vor forståelse gør vi forskel på os og det forståede (= 'betydningerne', JH), og lægger afstand mellem os og det forståede, deri består selvstændiggørelsen af det forståede. Det forståede står for en udenfor-sproglig virkelighed, *selvom vi aldrig har den sprogligt uformidlet*. (min fremhævning, JH). Begge dele må fastholdes og er lige vigtige, både at det forståede står for en udenfor-sproglig virkelighed, og at vi ikke udenom sproget og dets formidling kan tiltvinge os en adgang til den...." (Løgstrup 1976).

"Så tilbagetrukket sproget også er, det leder forståelsen af det sansede." (Løgstrup 1978).

Løgstrup gør opmærksom på, hvordan forståelserne er noget af det som gennem sproget *forbinder os med verden* uden for os. Derfor bliver det væsentligt at udforske, hvordan vi gennem dialoger med hinandens hjælp føres til forståelserne. I fig. 2 ovenfor kan det i linje 8-14 bemærkes, hvordan patienten og lægen i fællesskab bliver enige om at historien om hvordan det var med faderen nok må gemmes, til en samtale der ikke har den akutte konsultations snævre ramme. Gennem linje 20-26 nås frem til enighed om, at der nok kan være en sammenhæng mellem faderens dødsfald og så patientens spændinger; læg mærke til hvordan dette først bliver foreslået af lægen, og dernæst overtages af patienten. Det er et meget almindeligt mønster for konsultationssamtalen, at den ene af parterne bringer en mulig forklaring ind, som derefter den anden tilslutter sig efter lidt samtale om den.

Fig. 3, nu er vi ca. 8 minutter henne i konsultationen

- 1 L. havde du forestillet dig noget bestemt da du kom herop, et eller andet du godt ville have
- 2 L. jeg gjorde
- >
- 3 pt. næ jeg tænkte bare på fordi, øhm, jeg tager jo de der Nybrofen ikk'
- 4 L. mmm
- >
- 5 pt. og øh... og jeg tager... øh kodimagnyl og, så det er jo ikke fordi jeg spiser ret mange
- 6 pt. af dem vel (1 sek) men øhm... jeg (2 sek) jeg vil jeg synes ikke rigtigt det virker

>
 7 L. nej

8 pt. så ligger jeg meget med varmen ikk'
 >

9 L. jo

10 pt. og så sover jeg meget (3 sek) så jeg ved ikke
 >

11 pt. om du synes jeg skal bare blive ved med at spise de der håndkøbspiller (1 sek)
 12 L. nej det synes jeg ikke, jeg synes øh..., jeg synes der er to problemer i det, det tror jeg
 >

13 L. også du selv synes, der er dels selve symptomerne, altså hvordan du får de der
 14 L. smerter mindre og der vil jeg da nok foreslå du prøvede, noget receptpligtig,
 >

15 pt. ja

16 L. smertestillende medicin, fremfor det der håndkøb ikk'
 >

17 pt. ja ja

18 L. den anden ting er så det rent diagnostiske i det ikk', altså er der noget andet som
 >

19 L. din fysioterapeut antyder noget andet kunne for eksempel være det der med din
 20 pt. ja,
 >

21 L. fars død ikk' noget andet kunne også være, hvis der var en eller anden, sygdom,
 22 pt. ja,
 >

23 L. om det så skulle være fibromyalgi eller noget andet, det ved jeg ikke (1 sek) men
 24 L. det var da måske en meget god ide, det sad jeg i hvert fald og tænkte på, om vi
 >

25 L. skulle få taget nogle blodprøver, for det har vi ikke fået gjort i denne her forbindelse
 26 pt. nej (1 sek)

>
 27 L. så kunne vi gøre det at vi mødtes igen, når der var svar på dem, tog en snak igen og
 28 pt. ja
 >
 29 L. så om de viste noget
 30 pt. ja
 * * * Slut på fig. 3

I dette sidste brudstykke fra samtalen lufter patienten sin bekymring om at de piller hun spiser nok ikke virker; lægen er enig heri og foreslår nogle andre. Men samtidig forsøger lægen at strukturere ved at sige: 'Der er dine symptomer du skal befries for, og desuden skal vi finde ud af hvad det kan være som bevirker dem'. Og patienten samtykker i denne måde at se på hendes besværigheder; dette udleder jeg af de mange 'ja'er, hun kommer med i linjerne 9, 15, 17, 20, 22, 28 & 30. Patienten tilkendegiver undervejs at hun er med, etablerer sig en dialogisk forståelse af hvad det er lægen foreslår, af den betydning af det sagte, hun opfatter.

Hvorfor betegnelsen 'dialogiske forståelser' om disse fænomener?

Kunne man så ikke bare sige, "Nå, her foregår der åbenbart forståelser"? Jo, men hvis man gjorde det ville det blive sværere at skelne *disse forståelser* (der udspringer af samtale) fra fx den slags der foregår mens et monologoplæg bliver påhørt, eller dem vi kommer ud for når vi læser noget. Et begreb om 'dialogiske forståelser' gør det lettere at fastholde at de *måske har en anden beskaffenhed* end forståelser af monologer eller "stille-forståelser", derfor er det et nyttigt begreb ved samtalebeskrivelse.

I konsultationssamtalen ovenfor er der flere eksempler på interaktion der leder til dialogisk forståelse; det tolker jeg sådan, at der foregår noget som den ene af parterne signalerer at vedkommende forstår; og at forståelsen er noget som *dialogen* tilvejebringer. Det er nok vigtigt at tilføje at jeg opererer med et ret nøjsomt begreb om dialogisk forståelse; det skyldes at jeg vil kunne bringe mit begreb i forhold til de faktiske samtaler der er optaget, og til forståelserne i dem.

Der findes en anekdotisk anskueliggørelse af en særlig slags 'dialogiske forståelser'. Det er et stykke af Heinrich von Kleist "Om hvordan tanker efterhånden udformes gennem tale":

"Når der er noget du vil vide og ikke kan tænke dig til det, så råder jeg dig til, min kære, udspekulerede ven, at tale om det med den næste bekendte du møder. Det behøver ikke just at være et skarptænkende hovede, og jeg mener det heller ikke sådan at du skal spørge ham om det: nej! Langt snarere skal du allerførst selv fortælle ham det..."

Oftentimes sidder jeg ved mit skrivebord og prøver at finde en synsvinkel at bedømme et indviklet juridisk stridsspørgsmål ud fra... Eller ved en algebraisk opgave leder jeg efter den første ansatz, den ligning som kan udtrykke de givne oplysninger, og hvorfra man bagefter let kan nærme sig løsningen. Og læg så mærke til, at når jeg taler med min søster om det (hun sidder bagved mig og syr) så først finder jeg ud af det, som jeg måske gennem en timelang grubleri ikke har kunnet nå frem til." (Kleist 1805, min fordanskning, JH).

Kleist viser hvordan dialogiske forståelser, som de indfinder sig gennem samtale, ikke kun har en ophavsperson, selvom den vi taler med intet ved om sagen som direkte kan bruges i vor forståelse selve det at vi har en anden person at fremlægge det for, kan bringe os på det rette spor.

Lægen og filosofen Hans Lipps udtrykker det dialogiske virkning således:

"Kun fælles talen om en sag skaber den omtanke som lader komme til syne hvad der fra forskellige sider taler for og imod den. "... mennesket forstår kun sig selv, når det har forsøgt at prøve sine ords forståelighed hos andre. Mennesket som klart og umiddelbart mærker sin begrænsethed, må anskue sandheden som noget der ligger uden for det; og et af de mægtigste midler til at komme den nær er den fællesmenneskelige meddelelse sig til andre. Al talen, fra den enkleste, er en tilknytning af det den enkelte mærker til menneskeheden fælles natur." (citeret af Lipps fra Humboldt *Über die Verschiedenheit des Sprachbaus*). Alene, uforstyrret står min tænken bestandig i fare for at modsige sig selv." (Lipps 1938, min fordanskning, JH; jf. Marková 1990, som også henviser til Humboldt).

Den samme indsigt findes lidt anderledes udtrykt af H.-G. Gadamer 1960. I *Wahrheit und Methode* beskæftiger han sig også med hvordan svarene vi leder efter, hænger sammen med de spørgsmål, en samtalepartner kan få os til at formulere:

"Vi kan sige med Collingwood, at vi kun forstår noget, når vi forstår det spørgsmål, som dette noget er svaret på, og det passer at det der forstås således, ikke bliver stående i afsondrethed fra vore egne meninger. Snarere går rekonstruktionen af det spørgsmål, ud fra hvilket en teksts mening kan forstås som svar, over i vor egen spørgen. For teksten må forstås som svar på en virkelig spørgen."

Nogle nødvendige forhold ved dialogiske forståelsers grundlag

Nu vender vi tilbage til det "grundede grundlag" der blev nævnt allerforrest; dette grundlag har andre også været inde på, fx Joachim Israel i *Sprache und Erkenntnis* (1990:60ff.). Før vi kan gå videre med et bgreb om dialogiske forståelser, er det imidlertid nødvendigt at klargøre deres forhold til betydninger. Det er det, fordi vi kun kan tale om forståelser med angivelse af de betydninger de er forståelser af (jf. Hermann 1995). Forståelser og betydninger kræver hinanden og forudsætter hinanden; uafhængigt af hinanden er de hver især meningsløse. Dette er et vigtigt grundvilkår for at kunne sige noget om forståelserne i konsultationen. Men det er svært abstrakt. Hanne Ruus (i Ruus 1995) begrundet lidt mere, hvorfor vi er nødt til at have med, hvilke betydninger det drejer sig om mellem lægen og patienten, og som deres respektive forståelser kan forholde sig forskelligt til.

"Forståelse er subjektiv.. "Jeg forstår hvad du siger" forholder sig til det afsenderen kommer med, mens "Forstår jeg hvad du siger" dreier sig om modtagerens følelser og fornemmelser: prædikatet forstå kommer i klasse med andre oplevelsesprædikater og er subjektivt.

Betydning er intersubjektiv. Hvis ikke kommunikerende personer som hovedregel har indtryk af, at de når frem til nogenlunde samme opfattelse af, hvad de taler om, og dermed af samtaleindhold, vil kommunikationen hurtigt holde op.

Hvis noget på samme tid er subjektivt og intersubjektivt, indeholder det en logisk modstrid; hvis forståelse og betydning var én størrelse, ville denne størrelse have begge disse to egenskaber på samme tid og dermed være i modstrid med sig selv. Hvis forståelser og betydning derimod er to forskellige størrelser, er der ingen modstrid. Hermed er det da sandsynliggjort, at forståelse og betydning er to størrelser.. " (der hænger sammen: der skal være nogen der forstår en betydning - men når nogen forstår noget, må vi også altid kunne pege på hvad det er for en betydning der bliver forstået af dem! (min forklarende tilføjelse, JH)).

Hanne Ruus fortsætter:

"...For at opfylde kravene til størrelser der står i et nødvendigt indbyrdes forhold skal det endvidere gælde, at disse to størrelser hverken kan benægtes, betvivles eller begrundes. Disse krav er sværere at belyse, men vi kan da se på mulige benægtelser: "det betyder ikke noget", "det har ingen betydning". Disse udsagn er ikke benægtelser af betydning som sådan, for de bruges til at angive at noget ikke er særlig vigtigt i en bestemt situation. "Det forstår jeg ikke" er heller ikke en benægtelse af forståelse som sådan, men en oplysning om at det der forstås ikke passer ind den forståendes forventninger i den konkrete situation." (Ruus 1995:5f.).

Ingen af de to størrelser kan heller begrundes; både Lipps og Ryle, Gadamer og Løgstrup går ud fra at forståelse er et grundbegreb der ikke kan hænges op på noget andet begreb - men altså heller ikke konstateres uafhængigt af den betydning der forstås.

Perspektiver

Der findes altså nogle forståelser som, til skelnen fra de forståelser vi når frem til ved blot at høre eller læse noget, eller som pludselig falder os ind, må kaldes dialogiske fordi de fremkommer som resultater af vor deltagelse i samtale. De bygger på at vi er fælles om de betydninger der er genstand for samtalen, og at vi i løbet af den får justeret vore hidtidige forforståelser af betydningerne gennem de nye forståelser af dem, vi opnår gennem samtalen.

Med termen 'dialogiske forståelser' kommer vi tættere på noget af det særlige der foregår i løbet af samtalen. Men selvom det er blevet vist at dette forslag til ny sprogbrug om det der sker undervejs i samtaler kan bruges, må jeg understrege at denne termindkredsning blot er et foreløbigt resultat fra et igangværende arbejde. Derfor henviser jeg også til et helt andet område, hvor denne og lignende tankegange har kunnet bruges.

Det drejer sig om medieforskning. Billy Adamsen 1996 viser hvordan den samme slags nødvendighed mellem person og situation (jf. Zinkernagel 1992), som den mellem betydning og forståelse, kan forklare en påviselig forandring imellem tv-valg-udsendelserne "Svar Nu!" og "Valg til Europaparlamentet". Der har kunnet påvises forskelle i den forståelighed de har haft for vælgerne. Situationerne i tv-studiet lod sig aflokke nye facetter når de blev sat i sammenhæng med de nødvendige forhold der var deres grundlag.

Men der kræves en del afklaringsarbejde, før disse erkendelser kan bruges på andre områder. Dette er psykologen Nini Prætorius (jf. 'in preparation') ved Københavns universitet også igang med.

Litteratur

- Adamsen, Billy. 1996. *Tv-valg og tv-vælger*, København: Samfundslitteratur:101f.
 Bliesener, Thomas. 1986. *Die ärztliche Visite; Chance zum Gespräch*, Opladen: Westdeutscher Verlag:35f.
 Buber, Martin. 1984. *Das dialogische Prinzip*, Heidelberg: Verlag Lambert Schneider (opr. 1957):299-320.
 Duncker, Dorte & Jesper Hermann. 1996. Patientord og lægeord - særord eller fællesord? *Månedsskrift for Praktisk Lægegerning* September 1996:1019-1030.

- Foppa, Klaus. 1995. On mutual understanding and agreement in dialogues. Marková et al. (red.). *Mutualities in Dialogue*. Cambridge: Cambridge University Press:152.
 Gadamer, Hans-Georg. 1960. *Wahrheit und Methode*, Tübingen: Mohr:356.
 Hermann, Jesper & Steen Folke Larsen. 1972. *Oplevet forståelighed og sprogforståelse*, MS, prisopgave i psykologi. Aarhus Universitet.
 Hermann, Jesper 1995. Betydning og forståelse. *Stort og småt om små og store - festskrift til Hans Vejleskov*, København: DLH:197-99.
 Hermann, Jesper et al. 1995. Introduktion til forståelsesforskning. *MUDS 5*. Århus:115-122.
 Hermann, Jesper 1996. *Mennesket i sproget*. København: Gyldendal:59ff.
 Israel, Joachim 1990. *Sprache und Erkenntnis*. Frankfurt a.M.: Campus Verlag:67.
 Kleist, Heinrich von. 1805. Über die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden. Kleist (1964). *Über das Marionettentheater*. München: RoRoRo:102f.
 Lipps, Hans 1975. *Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik* (opr. 1938) Frankfurt a.M.:35
 Løgstrup, K.E. 1976. *Vidde og Prægnans*. København: Gyldendal:107ff.
 Løgstrup, K.E. 1978. *Skabelse og tilintetgørelse*. København: Gyldendal:113.
 Marková, Ivana (red.). 1990. *Dynamics of Dialogue*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf: 5.
 Marková, Ivana & Foppa, Klaus (red.). 1991. *Asymmetries in Dialogue*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf:264f.
 Marková, Ivana et al. (red.). 1995. *Mutualities in Dialogue*, Cambridge: Cambridge University Press.
 Prætorius, Nini, in preparation: *Principles of cognition, language and action - Essays in the foundation of psychology*.
 Ruus, Hanne. 1995. *Danske Kerneord I-II*, disputats. København: Museum Tusculanum:3-6.
 Ryle, Gilbert. 1949. *The Concept of Mind*, Harmondsworth: Penguin:50-59.
 Thomassen Niels. 1992. *Filosofisk Impressionisme*. København: Gyldendal:70.
 Toombs, S.Kay. 1992. *The Meaning of Illness, a Phenomenological Account of the Different Perspectives of Physician and Patient*. Dordrecht: Kluwer,
 Zinkernagel, Peter. 1992. *Virkelighed*, 2. udg. København: Munksgaard:135.

NORMER FOR DANSK SOM ANDETSPROG

Af Anne Holmen (Københavns Universitet)

Inden for de seneste år har man i uddannelsessystemet skiftet officiel betegnelse på børn og unge, der har et andet modersmål end dansk. I lighed med international praksis betegnes de nu *tosprogede elever*, og det anerkendes, at dansk er deres *andetsprog*. På voksenområdet er andetsprogsbegrebet blevet introduceret inden for den særlige danskundervisning, der gives på sprogskoler og voksenuddannelsescentre, men har endnu ikke bredt sig til det almene uddannelsessystem. Også om voksne møder man dog stadig oftere den generelle betegnelse *tosprogede* til erstatning for fx *fremmedsprogede*, *herboende udlændinge* og *indvandrere*.

Umiddelbart er der tale om en positiv udvikling, der terminologisk bringer området på linie med undervisningen af sproglige minoriteter i de øvrige nordiske lande (fx Hvenekilde et al. 1996, Hyltenstam 1996) og med internationale forskningstraditioner (fx Romaine 1989 og Larsen-Freeman & Long 1991). Samtidig er der inden for de sidste 10-15 år sket en gradvis udvidelse af danskundervisningen for såvel skoleelever og deres forældre som for nyttilflyttede arbejdstagere, familiesammenførte slægtninge, flygtninge og udvekslingsstuderende. I løbet af 90'erne er området tilmed blevet afgrænset med en skarpere institutionel profil med læseplaner og undervisningsvejledninger, med stribevis af udvalgsarbejder og enkelte effektundersøgelser, med igangsættelse af forsøgs- og udviklingsarbejder samt flere lovinitiativer, som har været med til at øge omfanget af danskundervisningen.¹

At dansk betragtes som andetsprog (og ikke som modersmål eller fremmedsprog) er tilsyneladende ved at blive indarbejdet som pædagogisk fokus i den grundlæggende danskundervisning (Undervisningsministeriet 1995a og b, UFE-nyt 1994, Vedel 1996). Det er i sig selv udtryk for en væsentlig metodisk udvikling af denne undervisning. På lang sigt rejser det

¹ Betegnelserne *tosprogede elever* og *dansk som andetsprog* er begge indført gennem den nye folkeskolelov (af 18. juni 1996). Her gives der også mulighed for særlige sprogpædagogiske aktiviteter for *tosprogede småbørn*. Den amtskommunale forpligtelse til at tilbyde voksne grundlæggende undervisning i dansk er udvidet med den seneste lovændring (lovbk. nr. 655 af 12. juni 1994), og det særlige AVU-fag har skiftet navn til *Dansk som andetsprog* (lovbk. af 14. juni 1996). I gymnasier regi bruges nu også betegnelsen *tosprogede elever*, tilsyneladende dog uden særlig opmærksomhed på andetsprogsspørgsmålet (Seeberg 1995).

imidtørlid nogle nye spørgsmål om målet for danskundervisningen: Hvad er karakteristisk for dansk som andetsprog på højt niveau, og hvordan adskiller den slags dansk sig fra en modersmålsbeherskelse? Er der overhovedet tale om én slags dansk eller om en række varianter? Hvilke kriterier for vurdering af andetsprogtalendes danske sprogbrug anvendes i den grundlæggende danskundervisning og hvilke i det videre uddannelsessystem?

Andetsprogsbegrebet henter i dag sin begrundelse fra den individorienterede tilegnelsesforskning og fra den sprogpedagogiske praksis. For at svare på de rejste spørgsmål er det imidlertid nødvendigt også at inddrage et bredere sociolingvistisk perspektiv og ikke alene se på variationen i sprogbrugernes dansk som et spørgsmål om tilegnelsesgrad, men også som et spørgsmål om deres sociale orientering og om normdannelse i sprogsamfundet. Det vil jeg søge at argumentere for i det følgende.

Andetsprog som begreb

Såvel andetsprog som de to parallelle begreber, modersmål og fremmedsprog, er komplekse størrelser, der defineres ud fra sprogenes betydning for den enkelte sprogbruger (i indlærings-sammenhæng *learneren*). I en forenklet version er dansk modersmål for den, der lærer det af sine forældre, fremmedsprog for den, der lærer det i udlandet (fx i Polen eller USA), og andetsprog for den, der lærer det i Danmark efter modersmålet.

Fælles for modersmål og andetsprog er deres funktionelle betydning for learneren, idet begge er knyttet til hverdagens kommunikative behov. De læres først og fremmest af sociale og integrative grunde (i bred socialpsykologisk betydning af ordet integration). De fleste fremmedsprog har derimod en fremtidig funktion, fx en karriere- eller uddannelsesmæssig, hvilket bl.a. betyder, at man som learner kan give sig tid til at lære sproget, inden man bliver mødt med krav om at beherske det. En sådan tidsforskydning gælder sjældent tilegnelsen af modersmål og andetsprog, der først og fremmest læres for at klare aktuelle kommunikative behov.

For minoritetsfamilier i så sprogligt homogent et samfund som det danske² er der som regel tale om en klar sonndring mellem modersmål og andetsprog, idet de typisk læres ved kontakt med forskellige mennesker (fx i og uden for hjemmet) og til brug i forskellige domæner

² I forhold til hovedsproget i en række andre europæiske lande har dansk - eller rettere en variant af dansk - en særlig stærk position som selvfølgelig kommunikationsmiddel og nationalt symbol (Gimbel 1991).

(Fishman 1972). Anderledes forholder det sig i sprogligt og etnisk mere blandede samfund og i visse børne- og ungdomsgrupper, fx småbørn i daginstitution³ og unge i blandingskulturer (Røgilds 1995, Rampton 1995). Her kan såvel den kommunikative som den symbolske værdi af de to sprog på lang sigt blive omdefinert.

Mens andetsprog ligner modersmål i visse sociale og samfundsmæssige funktioner, ligner det fremmedsprog i tilegnelsesmåden. Kognitivt set er der tale om en anden proces, når man giver sig i kast med at lære sprog efter modersmålet. Dels trækker man på en større sproglig, begrebsmæssig og social viden, og dels håndterer man problemløsninger på et mere avanceret intellektuelt niveau. Det giver genveje i tilegnelsesprocessen, men ofte også større bevidsthed om egen uformåen og om afstanden til målet. Metodisk har andetsprogsundervisning mange lighedspunkter med fremmedsprogsundervisning, mens den på indholdssiden ligger tættere på den almene danskundervisning. I dennes fagtradition er de sproglige aspekter imidlertid prioriteret så lavt, at den generelt passer dårligt som ramme om en andetsprogstilegnelse. En sådan varetages bedst ved en særligt tilrettelagt sprogundervisning (som et selvstændigt fag) eller, hvor dette ikke er muligt, ved at der i den almene undervisning indgår sprogpædagogiske overvejelser om elevernes tilegnelse og brug af andetsprog (en "andetsprogsvinkel").

Variation i andetsprogstilegnelsen

Som led i en større undersøgelse af den tosprogede udvikling hos tyrkiske børn og unge i danske skoler (Holmen & Jørgensen 1996) har vi indsamlet data fra samtaler mellem en voksen dansker og et tyrkisk barn. Datamaterialet omfatter nu syv årgange hver med 10-15 samtaler med tyrkiske børn og et mindre antal kontrolsamtaler med deres danske klassekammerater.

At samtalerne føres på et (for børnene) tidligt andetsprog er meget tydeligt i de første skoleår, hvor de gennemgående udtrykker sig langsomt og tøvende i enkeltord eller faste vendinger. De taler meget lavmælt, leder efter ordene, omstrukturerer selv korte ytringer og

³ Skellet mellem simultan tosprogethed (med to modersmål i hjemmet) og successiv tosprogethed (med et modersmål i hjemmet og et andetsprog ude) er som regel entydigt i relation til børnenes forældre, men kan kompliceres af deres tilknytning til daginstitution.

opgiver ofte at komme igennem med budskabet. I de samtidige samtaler med en tyrkisktalende voksen er de mere flydende og ordrige⁴.

Efterhånden - og i forskelligt tempo - udvikles børnenes dansk på alle sprogets niveauer. Det vil jeg illustrere med den morfo-syntaktiske udvikling hos fire af drengene vha. analysemodellen nedenfor (fig. 1). Denne bygger på international andetsprogsforskning vedrørende tilegnelsessekvenser (Meisel et al. 1981, Ellis 1984), tilpasset det danske sprog og udvidet med et funktionelt perspektiv (Holmen 1990, Holmen & Jørgensen under udg.). I analysen tages der udgangspunkt i en karakteristik af hele samtalen først, dernæst i learnerens samtalerolle og interaktionelle fokus og endelig inddrages de strukturelle kategorier, der bruges til at udtrykke forskellige semantiske og pragmatiske funktioner. I analysen indgår ikke kun udviklingen af learnerens sproglige viden, men også af tilegnelsesgraden af pågældende fænomener⁵.

Trin	Interaktionelt og funktionelt fokus	Strukturelle træk
1	samtaledeltagelse udtrykke (u)enighed med samtalepart- neren en ny information pr. ytring (referenter og handlinger)	gentagelser helheder fast ordstilling SVO / det er NP løs sammenkædning
2	propositionel betydning tilføjelse af enkel baggrunds- information	ordstilling styret af kassroller foranstillede adverbier paratakse
3a	fluency med baggrundsinformation	variabel ordstilling adverbier i strengen
3b	fluency med sammenstilling af kom- pleks information i kæder af ytringer	rækker af korte helsætninger nominalmorfologi
4	længere ytringer kausal-, tidsrelationer m.m.	side- og underordning serielle verber verbalmorfologi

⁴ Sammenlignet med den danske kontrolgruppe er de tyrkiske børn dog også forholdsvis reserverede i den tyrkiske voksensamtale i de første skoleår. Sprogligt viser det sig ved, at de taler i ret korte ytringer og kun sjældent tager initiativer i samtalen. At dømme ud fra deres mere ordrige sprogbrug i de samtidige gruppesamtaler (mellem tyrkiske børn) skal dette dog snarere ses som udtryk for deres respekt for voksne samtalepartnere og ikke som en generel mangelfuld udvikling af deres modersmål.

⁵ Learnerens sikkerhed i brug af det tilegnede fremgår af træk ved den sproglige produktion (brug af uanalysere-de helheder, selvretnelser, gentagelser, pauser, fluency, tale tempo og -højde).

Trin	Interaktionelt og funktionelt fokus	Strukturelle træk
5a	kompleks information - avancerede gram. regler - avancerede pragm. regler	inversion, pladsholdere, passiv, kløvninger
5b	fuld funktionel beherskelse stiltforskel	sikkerhed strukturel og funktionel variation

Fig. 1: Udviklingslinje for tilegnelse af dansk som andetsprog

Analysen af samtalerne med de fire tyrkiske drenge, Erol, Adnan, Ümit og Murat, viser en tydelig udvikling af alles dansk, men også stor individuel variation. I tabel 1 sammenlignes de fire drenges dansk i 1., 3. og 6. klasse med Adnan som den hurtigste til at løbe de fem udviklingstrin igennem. Allerede i 3. klasse er han nået til det avancerede niveau (5a), hvor syntaktiseringen af andetsproget er godt på vej, og hvor han tilsyneladende har overskud til i højere grad at variere sit sprog grammatisk og pragmatisk efter konteksten. Det kan han fortsat i 6. klasse, men her er han blevet mere sikker og taler desuden i længere sammenhængende replikker i forskellige stillejer. Også hans ordforråd synes både større og mere nuanceret.

	Erol	Adnan	Ümit	Murat
1. klasse	2	3b-4	1	3
3. klasse	3	5a	3	3b-4
6. klasse	5a	5b	4	5b

Tabel 1: Udviklingstrin for fire tyrkiske drenges dansk på tre klassetrin

Murat har ligeledes nået et avanceret niveau i 6. klasse, mens Erol har taget fat i dette (trin 5a). Ümit når til gengæld slet ikke dertil i løbet af de første seks skoleår. I modsætning til de andre tre fremstår han fortsat som en tøvende andetsprogsbruger, fx uden sikkerhed i grundlæggende morfologiske og syntaktiske kategorier; han producerer af og til ledsætninger, men udtrykker oftere mere komplekse sammenhænge i kæder af korte helsætninger uden explicit kohæsjon (trin 3b) som i følgende eksempel:

voksen: har du set en god film for nylig?

Ümit: nej nogle gange kan jeg se nogle japanske film - nogle gange de viser - men de taler tyrkisk

Eksemplet illustrerer også variationen i Ümits syntaks, med inversion i første ytring og ligefrem ordstilling i den næste. I denne udelader han desuden det obligatorisk direkte objekt (*dem/japanske film/sådan nogle*).

Adnan er til gengæld en flyvende sprogbruger i 6. klasse. I eksemplet fortæller han, tilsyneladende med stor fornøjelse og i hvert fald hurtigt og ubesværet, om sit drømmehus:

voksen: hvordan ser det ud?

Adnan: den er ret stor, den er rigtig stor, fire tusind et eller andet kvadratmeter, sådan noget, ikke, så er der femten limousiner, femten ferrarier og så alt muligt forskelligt (uf.) og så er der min egen chokoladefabrik i et hus til og så tre-fire swimming pooler og så sådan en rulleddims, der bare hele tiden kører, så stiller man bare op på den, så kører jeg duuuu

Som Ümit udtrykker Adnan sig stort set i helsætninger, men Adnans er formelt forbundne gennem kohæsjonsmarkører som *og*, *så* og pronomener, både anaforske og subjektsmærkede. Hans brug af inversion er sikker og hans ordvalg relevant i forhold til emnet. Han anvender tilmed udtrykket *rulleddims* - som en kreativ orddannelse i tråd med dansk ungdomssprog i øvrigt.

Meget tyder på, at forskellen på Ümit og Adnans dansk er et spørgsmål om niveauer i andetsprogstilegnelsen. Det er til gengæld ikke den mest relevante forskel på Adnan og Murat. I samtalerne i 6. klasse er deres sprog strukturelt og funktionelt på samme trin (i følge fig. 1), men drengene fremstår som meget forskellige samtalepartnere. I modsætning til den hurtigtaltende, næsten rytmiske Adnan udtrykker Murat sig i langsommere og mere omhyggelige vendinger, der er præget af underordning og et andet (mere skoleagtigt) ordforråd. Forskellen kan bestå i det valgte emne: Adnans drømmehus over for Murats beretning om computere og computerundervisning på aftenskolen. Men forskellen kan også være udtryk for en social forskel af mere stabil karakter på de to unge - en forskel, som normalt ikke fremtræder i tilegnelsesforskningens sproglige variation, men snarere hører hjemme i sociolingvistikken (jf. Eckerts *jocks and burnouts*, 1989).

Learner eller sprogbruger?

Spørgsmålet er, hvilken status det avancerede learnertrin 5b skal tillægges. Er det endepunktet for tilegnelsen, således at learneren her er holdt op med at være learner for at være gået over til at være bruger af en mere stabil variant af dansk? Kan man forestille sig et efterfølgende trin 6, som er identisk med dansk talt som modersmål i parallelle situationer af unge på samme alder og samme sociale baggrund, eller ville et evt. trin 6 bestå i et andetsprog præget af yderligere sikkerhed og stilistisk variation? For at kunne svare på disse spørgsmål må de unges dansk følges videre i de kommende år. Her vil det fremgå, om deres dansk stadig er foranderligt i den grad og det tempo, der kendetegner individuel sprogtilegnelse (i modsætning til kreolisering og andre sproghistoriske forandringer, der vedrører kollektive sprogsystemer). Forekomsten af andetsprogstræk i deres dansk (fx i Adnans noget usikre pronomenvvalg i eksemplet ovenfor⁶) kan være tegn på en fortsat tilegnelsesproces, men kan også være et element i en mere stabil andetsprogsvariant. Det er fx ikke ualmindeligt at møde sprogbrugere, der behersker et andetsprog på højt niveau, men som samtidig har bevaret bestemte fonetiske eller prosodiske træk som en individuel eller gruppemæssig accent.

Store dele af andetsprogtilegnelsen har en indfødt norm som mål. Visse dele af sproget læres imidlertid så langsomt, at tilegnelsen kan være vanskelig at opdage (om leksikalske nuancer se fx Hyltenstam 1988), eller learnerens tilegnelse standser, inden målsprogsnormen er nået (fossilering). I faglitteraturen om sprogtilegnelse (fx Larsen-Freeman & Long 1991, Ellis 1994) diskuteres det, hvorvidt fossilisering indtræder af kognitive grunde (indlærings-træthed), af kommunikative grunde (de ønskede kommunikative mål er nået) eller af identitetsmæssige grunde ("accent" som social markør). I denne forskning søger man at belyse den kognitive proces i den enkelte learner gennem beskrivelse af vedkommendes sproglige udvikling. Man interesserer sig for variation i tilegnelsesprocessen og for årsagssammenhænge (alder, modersmål, indlæringsstil m.m.). Derimod interesserer man sig sjældent for, hvordan målet for tilegnelsen konstrueres af learneren, og for hvordan dennes sproglige identitet påvirkes af de sociale relationer. Det gør man i højere grad i faglitteraturen om tosprogethed, hvor man oftere tager udgangspunkt i sprogenes sociale funktion som såvel kommunikations-

⁶ Valg af det anaforiske pronomen *den* om huset (første linie), udeladelsen af det refleksive pronomen *sig* og skiftet fra *man* til *jeg* (begge i sidste linie) er ikke usædvanlige i andetsprog, men de kan også forekomme i talesprog blandt modersmålstalende i en situation med begrænset tid til planlægning af det sagte.

middel som kulturelt symbol i en verden i stadig forandring. Her forhandles sprogenes betydning - og betydningen af de sociale konstruktioner modersmål, andetsprog, indfødt sprogbruger osv. - bestandigt forfra påvirket af interaktionsmuligheder og magtforhold (fx Romaine 1989 og Rampton 1995).

For uanset om den enkelte learner **ikke kan, ikke vil eller ikke gider** lyde indfødt er det måske nok så interessant også at se på de sociale processer, der bevirker, at han orienterer sig mod og er medskaber af nye normer. Derfor er fremkomsten af en ny andetsprogsnorm (blandt avancerede andetsprogsbrugere) ikke nødvendigvis udtryk for fossilisering. Den kan være et trin i en langsom tilegnelse af andetsproget med et sprogskifte til følge for hele den pågældende sproggruppe i efterfølgende generationer. Den kan imidlertid også ende med dannelsen af en ny dialekt, således som det bl.a. diskuteres af Ulla-Britt Kotsinas i forbindelse med betegnelsen *Rinkebysvensk* (1988), eller med nye stabile blandingsformer med regelstyret kodeskift som led i en kreoliseret identitet (Rampton 1995). Det er ikke på forhånd givet, hvordan dansk som andetsprog vil udvikle sig.

De nuværende andetsprogsbrugere af dansk har imidlertid hverken sprogligt eller identitetsmæssigt et modersmålsforhold til dansk. Det kan selv den bedste danskundervisning ikke ændre på. Den kan til gengæld gøre meget for at videreudvikle andetsproget til et højt niveau for så mange elever og studerende som muligt, men det forudsætter, at den tilrettelægges som sprogundervisning, og at den grundlæggende forskel på andetsprog og modersmål er erkendt og omsat i pædagogisk refleksion. Spørgsmålet er, hvor langt uddannelsessystemet er kommet i denne erkendelse.

Etsprogethed som norm

Mens 70'erne og den første halvdel af 80'erne var præget af manglende interesse for minoritetselever i uddannelsessystemet, er der siden sat et tydeligt fokus på dem og især på deres danskundskaber. I en redegørelse fra 1990 konkluderer en arbejdsgruppe under undervisningsministeriet således følgende om sprogets betydning for de uddannelsesmæssige forhold for indvandrere og flygtninge (Undervisningsministeriet 1990:6): *Omfanget af danskpåvirkningen - målt med opholdstid i Danmark, omfanget af modtaget undervisning og den sociale kontakthænde til det danske samfund - har afgørende betydning for alle uddannelsesmæssige forhold. Der er store problemer med at sikre de nødvendige og tilstrækkelige danskundskaber, som er forud-*

sætningen for at kunne gennemføre tilfredsstillende uddannelsesforløb. På de følgende sider af redegørelsen, hvor alle sektorer af uddannelsessystemet gennemgås, tales der under overskriften *Det sproglige problemfelt om sprogbarrierer og dansksprogligt handicap, komplicerede fagdidaktiske problemer i danskfaget, reduceret beherskelse af analytisk sprog og manglende abstraktionsniveau.* På intet tidspunkt nævnes betegnelsen *dansk som andetsprog*, og forskellen på uddannelsens forventninger til elevernes sproglige forudsætninger og deres rent faktiske forudsætninger beskrives konsekvent som et spørgsmål om niveau. Bortset fra meget almene betragtninger om skriftlig og mundtlig sprogfærdighed, tekstlæsning og kommunikationsformer bestemmes *de nødvendige og tilstrækkelige danskundskaber* ikke nærmere i rapporten. Det er derfor ikke muligt at danne sig et indtryk af, hvordan de enkelte delfærdigheder (receptive-produktive, skriftlige-mundtlige) er vægtet i vurderingen, eller hvilken rolle de enkelte dele af sproget (udtale, grammatik, ordforråd osv.) spiller for den samlede vurdering. Ej heller 90ernes modespørgsmål i sprogpedagogikken, elevernes sproglige viden og bevidsthed (Undervisningsministeriet 1992), er nævnt som en faktor i beskrivelsen af deres sprogfærdighed, og der bruges i det hele taget ingen fagudtryk hentet fra sprogtegnelsesforskning eller sociolingvistik.

Alt i alt kan rapportens holdninger til andetsprogsbegrebet bedst karakteriseres ved dets fravær. I stedet fremstår de tosprogede elevers dansk som et endnu ikke færdigudviklet modersmålsdansk⁷. Modersmålsperspektivet føres endda så langt, at man ikke medtager refleksioner over, hvilke sproglige krav der rent faktisk er gældende i uddannelserne, og hvilke afvigelser fra modersmålsbeherskelsen der må betragtes som ligegyldige i den aktuelle sammenhæng. Her er efter min mening tale om en utvetydig (men implicit) modersmålsnorm.

Tosprogethed som handicap

Med undervisningsministeriets rapport blev der for alvor sat fokus på betydningen af danskundskaber for tosprogede elevers udbytte af skolegang og uddannelse. Desværre blev det gjort uden forståelse for den sprogpedagogiske og sociolingvistiske forskel på dansk som modersmål og dansk som andetsprog. Dette udtrykkes meget tydeligt i en af de indledende

⁷ Som det fremgår af citatet fra rapporten forstås udvikling af de tosprogede elevers dansk som et spørgsmål om kvantitet (opholdstid, omfang af undervisning og kontaktflade). Derimod nævnes ikke spørgsmålet om kvaliteten af danskundervisningen, om muligheder og begrænsninger for interkulturel kommunikation og i det hele taget om koblingen mellem sprog og magt i minoritets-majoritetsrelationer.

hovedproblemstillinger (Undervisningsministeriet 1992:12): *Overalt i uddannelsessystemet er fremmedsprogede elever og studerende præget af, at dansk ikke er deres modersmål.* Man spørger sig selv, hvorfor en så indlysende konstatering overhovedet skal medtages i rapporten. Er tilstedeværelsen af sproglige minoriteter i landet ny viden for læserne, eller skal formuleringen tillægges en anden betydning?

Rapportens grundsyn genfindes i hovedparten af de redegørelser og lovinitiativer, der i 90'erne er fremsat om minoritets elever i uddannelsessystemet. Fælles for dem er, at de tematiserer sprog (dansk⁸), men gør dette uden kritisk refleksion over den sproglige heterogenitet i gruppen af tosprogede elever (fx Seeberg 1995, Nielsen og Holst 1996). Derfor får de mulige løsninger vanskeligt ved at hæve sig over de mest banale kompensatoriske foranstaltninger, fx lektiehjælp og øget brug af skolevejledere i gymnasiet (Undervisningsministeriet 1993). Problemet her er ikke at give individuel støtte til enkelte elever med særlige behov, men at hele elevgrupper betragtes som støttekrævende og ikke som typer af elever, der kan tilgodeses gennem den almene undervisningsdifferentiering. Der ligger en beslægtet problemstilling i, at andetsprogsundervisning stort set begrænses til særlige begyndertrin og ikke tænkes indpasset i hele uddannelsessystemet (fx Undervisningsministeriet 1995a).

Som en tredje effekt af det sprogligt set ureflekterede mangelsyn på tosprogede elever pålægges afgivende institutioner at sørge for en tilstrækkelig danskudvikling hos eleverne, uden at det præciseres, hvori en sådan består. Det ønskede sprogfærdighedsniveau er således ikke nærmere bestemt i den tilføjede paragraf 4a til den nye folkeskolelov, i følge hvilken *Der kan tilbydes tosprogede børn, der endnu ikke har påbegyndt skolegangen støtte til fremme af den sproglige udvikling med henblik på at lære dansk*⁹. Det fremgår heller ikke af forslaget om i større omfang at lade tosprogede unge gå vejen om 10. klasse inden gymnasiet for at forbedre deres danskundskaber (Seeberg 1995). I en fodnote her (Seeberg 1995:103) tydeliggøres tilmed den udbredte praksis med at "hakke nedad i systemet" for til sidst at bebrejde forældre-

⁸ I denne sammenhæng har jeg valgt alene at se på danskbegrebet og ikke medtænke holdninger til andre modersmål end dansk i pedagogikken og i befolkningen som helhed. For mig er der dog ikke tvivl om, at den implicitte og meget stærke modersmålsnorm for dansk hænger tæt sammen med en manglende respekt for tosprogede elevers modersmål.

⁹ Vedtagelsen af §4a er det hidtil tydeligste udtryk for, at man i dansk skolepolitik sætter hensynet til de tosprogede børns dansktilfælgelse over alt andet (børnenes modersmål og deres generelle intellektuelle, følelsesmæssige, sociale og motoriske udvikling). Det er både diskriminerende og ødelæggende for udviklingen af en ordentlig småbørnspædagogik at betragte børnene som mangelfuldt dansksprogede snarere end som børn.

ne, at børnene ikke har tilstrækkelige danskundskaber: *En skolevejleder i Århus Kommune har peget på, at man i virkeligheden, for flere tosprogede elevers vedkommende, kan tale om, at de, når de starter i folkeskolen er 2-3-4 år bagud i dansksproglig udvikling, og at dette "handicap" slæbes med op igennem hele forløbet.* Her fremgår det klart, at skolen forventer elever med modersmålsbeherskelse på dansk og betragter afvigelser herfra som et problem, der følger børnene, og ikke som et vilkår for undervisningen.

Dansk som andetsprog i et videre perspektiv

Seebergs gymnasieundersøgelse (1995) rummer også et andet synspunkt på andetsprogsbegrebet end handicapvinklen. Flere steder skelner han eksplicit mellem dansk som modersmål og dansk som andetsprog, og der tales konsekvent om værdien af elevernes egne modersmål. Desuden refererer Seeberg en allerede eksisterende debat om, hvorvidt der i folkeskole og gymnasium bør etableres et særligt andetsprogsfag afsluttet med en egen prøve, eller om et sådant fag ville give anledning til unødigt forskelsbehandling mellem et- og tosprogede elever (Holmen 1994, 1995, Necef 1994). Problemet med denne tematisering er, at de to positioner drejer sig om helt forskellige spørgsmål: et sprogpædagogisk spørgsmål, der vedrører grundlaget for den optimale danskundervisning for de nuværende ungdomsgrupper (bl.a. af integrationsmæssige grunde), og et integrationspolitisk spørgsmål, der vedrører unges kulturelle identitet og kvalifikationsmuligheder i et fremtidigt samfund, og som forudsætter allerede veludviklede danskundskaber hos de unge. Seeberg, som er mest optaget af integrationsspørgsmålet, har valgt en identitetsteoretisk tilgang, som nedprioriterer den symbolske betydning af sprogene for sprogbrugerne, samtidig med at han reducerer den kommunikative betydning af samme til tekniske færdigheder. Derfor kommer han i modstrid med sig selv, når han konsekvent påpeger det store problem med elevernes danskundskaber (Seeberg 1995:103 og 150), og samtidig afviser behovet for en særlig danskundervisning eller for sprogpædagogiske foranstaltninger i andre fag for anden- og tredjegenérationsindvandrere (Seeberg 1995:140). Den manglende overstemmelse kan skyldes, at Seeberg ikke har forsøgt at tænke det sproglige sammen med det kulturelle i et konstruktivistisk paradigme eller at forene det integrationspolitiske med det sprogpolitiske. Men det er lige præcis i dette spændingsfelt, at andetsprogsbegrebet (til forskel for modersmål og fremmedsprog) finder sin berettigelse, og herudfra at den videre faglige udvikling af området må tage fat.

En sådan udvikling må imidlertid også tage højde for det generelle sprogpoltiske klima i Danmark¹⁰. Den udprægede sproglige normering og de restriktive holdninger til variation, som længe har været gældende (fx Gregersen 1994, Kristiansen 1996), er i de senere år blevet forstærket af en tendens til nationalbetragtninger i forbindelse med sprog- og kulturspørgsmål (fx Gimbel 1991, Kofoed 1995). Det viser sig bl.a. som en konflikt mellem den flersprogethed, der kan observeres i mange lokalområder, og etsprogethed som norm. Det er muligvis også grunden til, at sproglige spørgsmål skiftevis fylder hele integrationsdebatten og tages helt ud af den. Det understreger, at der ved andetsprogsbegrebet ikke kun skal tænkes i metodisk-didaktisk udvikling, men også i holdningsbearbejdelse og synliggørelse af normer.

Litteratur

- Eckert, Penelope. 1989. *Jocks and Burnouts. Social Categories and Identity in High School*. New York: Columbia University Press.
- Ellis, Rod. 1984. *Classroom Second Language Development*. Oxford: Pergamon Press.
- Ellis, Rod. 1994. *The study of second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Fishman, Joshua. 1972. *The sociology of language. An interdisciplinary social science approach to language in society*. Rowley, MA: Newbury House.
- Gimbel, Jørgen. 1991. Magsproget dansk. Jørgensen (red.). *Det danske sprogs status år 2001 - er dansk et truet sprog?* København: Københavnerstudier i tosprogethed bind 14. Danmarks Lærerhøjskole.
- Gregersen, Frans. 1994. Hvor dansk? NyS 19:9-36.
- Holmen, Anne. 1990. *Udviklingslinier i tilegnelsen af dansk som andetsprog*. København: Københavnerstudier i tosprogethed 12. Danmarks Lærerhøjskole.
- Holmen, Anne. 1994. Ikke fremmedsproget, men flersproget. *Gymnasieskolen* 7:16-19.
- Holmen, Anne. 1995. Dansk som andetsprog. *Gymnasieskolen* 9:10-11.
- Holmen, Anne & Jens Normann Jørgensen. 1996. Gruppesamtaler mellem børn. Jensen & Steensig (red.). *Datadag. Om indsamling og bearbejdning af samtale- og interviewdata*. ADLA og Aarhus Universitet.
- Holmen, Anne & J. N. Jørgensen. (under udg.). Aspects of the linguistic development of minority children in a majority school. *Proceedings from the AILA Conference*, Jyväskylä, Finland, August 1996.
- Hvenekilde, Anne et al. 1996. Språktilegnelse og tospråklig: Grunnlagsdokument. Hyltenstam et al. (red.). *Tilpasset språkopplæring for minoritetselever. Rapport fra konsensuskonference*. Norges Forskningsråd:19-60.
- Hyltenstam, Kenneth. 1988. Lexical characteristics of near-native second-language learners of Swedish. Gimbel et al. (red.). *Papers from the Fifth Nordic Conference on Bilingualism*. Multilingual Matters:67-84.

¹⁰ At der med fordel kan foretages en kobling mellem holdninger til traditional variation inden for dansk og andetsprogsvariationen fremgår af debatten om Undervisningsministeriets KUP-rapport om Sproglig viden og bevidsthed (1992) og især af bidragene i "modrapporten" (Risager et al. 1993).

- Hyltenstam, Kenneth (red.). 1996. *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige*. Studentlitteratur.
- Kofoed, Jette. 1995. *Midt i normalen. Om minoriteter og den nationale ide*. København: Københavnerstudier i tosprogethed 25.
- Kotsinas, Ulla-Britt. 1988. Immigrant children's Swedish - a new variety? Gimbel et al. (red.). *Papers from the Fifth Nordic Conference on Bilingualism*. Multilingual Matters:120-140.
- Kristiansen, Tore. 1996. Det gode sprogsamfund. Det norske eksempel. *NyS* 21:9-22.
- Larsen-Freeman, Diane & Michael H. Long. 1991. *An Introduction to Second Language Acquisition Research*. London: Longman.
- Meisel, Jürgen et al. 1981. On determining developmental stages in natural second. Language acquisition. *Studies in Second Language Acquisition* 3:109-135.
- Necaf, Mehmet Ümit. 1994. Nyt fag: Dansk som andetsprog. *Gymnasieskolen* 16:20-21.
- Nielsen, Jørgen Chr. & Claus Holst. 1996. *Læseundervisning i klasser med tosprogede elever*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Rampton, Ben. 1995. *Crossing. Language and ethnicity among adolescents*. London: Longman.
- Risager, Karen et al. (red.). 1993. *Sproglig mangfoldighed - om sproglig viden og bevidsthed*. ADLA og RUC.
- Romaine, Suzanne. 1989. *Bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Røgilds, Flemming. 1995. *Stemmer i et grænseland. En brio mellem unge indvandrere og danskere?* København: Politisk Revy.
- Seeberg, Peter. 1995. *Tosprogede elever i gymnasiet og HF*. Undervisningsministeriet. Gymnasieafdelingen.
- Ufe-Nyt. 1994. *Dansk som andetsprog*. Temanummer.
- Undervisningsministeriet. 1990. *Uddannelsesmæssige forhold for flygtninge og indvandrere*. Rapport fra et udvalg nedsat af undervisningsministeriet.
- Undervisningsministeriet. 1992. *Sproglig viden og bevidsthed*. KUP-rapport nr. 16.
- Undervisningsministeriet. 1993. *Tosprogede elever*. Temahæfte 42. Gymnasieafdelingen.
- Undervisningsministeriet. 1995a. *Dansk som andetsprog*. Faghæfte 19. Folkeskoleafdelingen.
- Undervisningsministeriet. 1995b. *Dansk som andetsprog. Et nyt fagområde*. Artikelsamling. Folkeskoleafdelingen.
- Vedel, Peter Villads. 1996. *På sporet af en andetsprogpædagogik. En empirisk undersøgelse af metodeudvikling i undervisningen i dansk som andetsprog for voksne indvandrere*. Specialeafhandling, Københavns Universitet.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

INSTRUKSER OG MODELLER

- En kommentar til Skautrups kildeinddelinger

Af Niels Haastrup (Roskilde Universitetscenter)

Det er god idé at inddele kilder efter domæner. Det gør Skautrup. Han har et fast mønster: retlige kilder, Breve og aktstykker, Historisk litteratur, Oplysende faglig litteratur, Religiøs litteratur, Digtning osv. Altså et domæne-synspunkt, undertiden inklusive et præciseret genresynspunkt, undertiden ikke.

Skautrup disponerer sin fremstilling, således at distinktionen tale/skrift får en hierarkisk høj placering, og talesproget inddeling efter regional og social variation får en mere ydmyg placering.¹ Skautrup gør det naturligvis for at få plads til den store akkumulerede forskningsindsats vedr. den lydhistoriske lærebygning, skønt han er meget bevidst om, at vi reelt ingen direkte kilder har til det lydlige.² Vi har ikke overleveret talesprog, så de kan reproducere i den lydlige substans, men må gætte os frem.

Men inddelingen talesprog/skriftsprog er for så vidt et godt greb, hvis vi begrundet den i sprogets overlevering - ikke fra de gamle via tekster direkte til os - men mundtligt fra generation til generation, via hverdagssnak af mange slags i familie og landsby, og jo også via tale på tinge, i kirken og fortælling "i de lange vinteraftener". Hvordan kan man få bare et lille indblik i denne løbende overlevering fra generation til generation via den skriftlige overlevering³?

Til hverdagssnakken har vi kun få kilder (fx breve, retsreferater m.v.) fra den ældste tid. Og den rigeligere overlevering fra senere tider er ikke meget studeret. Til de sidstnævnte, derimod, retssprog, kirkesprog og fortællesprog har vi da en del tekster bevaret, som vore

¹ Således *talesprogskredse* (dvs. den regionale variation), fx *DSH* I:278ff., II:28 og 310ff. og *talesprogssfærer* (dvs. den sociale og domænespecifikke variation) fx *DSH* I:278ff., II:64ff., II:190ff.

² Jf. *DSH* I:208 øv. (besværgelsen: "Vore landskabslove er det fuldtidækkende fællessproglige udtryk for folkets tale inden for det givne område, selv om det ikke er talesprog i almindelig forstand"), og s.216 (det mere præcise forbehold om tilbageslutning).

³ som supplement til den løbende overlevering i den skriftlige tradition fx i variantapparatet til landskabslovene, eller i sammenstilling af de skiftende bibeloversættelser m.v.

forfædre en gang har været eksponeret for - og som har givet visse nedslag. Flere har kun hørt dem, færre har både hørt og læst dem. Det kalder jeg *exposure*-synspunktet.

Op mod nyere tid stiger mængden af overleverede tekster. Og når man skal vælge, vil jeg foreslå at arbejde med tekster, der indgår i processer, hvor der produceres flere tekster om samme emne. Identiske eller sammenlignelige cases, som beskrives eller behandles i et forløb. Man kan nævne forløbet fra lovtæst til retsforhandling til domsafsigelse til nedskrivning af dommen (let at følge via udgaven *Danske Domme*, der registrerer retskilder). Det kalder jeg *proces*-synspunktet.

Proces-synspunktet

Man kan så skelne mellem forskellige teksttyper, efter deres plads i processer. Jeg har i mine seneste arbejder (jf. litteraturlisten) sat fokus på to af disse typer:

- 1) *instruktioner*⁴ (fx love, ritualbøger, anstandsbøger, andagtsbøger⁵), retorikker, brev-bøger, grammatikker, kogebøger, lægebøger m.v.⁶ og

⁴ Fra et overordnet genologisk synspunkt er de didaktiske, fra et sproghandlingssynspunkt regulerende. Ole Togeby bruger i *PRAXT* (1993) # 48, den formulering, at tekster er instruktioner, hvorefter modtageren kan danne sig en mental model af de forhold afsender instruerer om. Men der findes altså også instrukser til at affatte tekster, fx retorikkens, og til at føre samtaler osv. Instruksen er en genre jf. E. Werlich. 1975. *Typologie der Texte*:33 & passim. *Håndbog i Nudansk* 1988: Instruktioner, med henvisning til DS/Inf.22/37, dvs. Dansk Standardiseringsråd: *DS/Information* 22/37 1985. Wolfgang Mentrup. 1988. Zur Pragmatik einer Lexicographie. Handlungsausschnitt, Sprachauschnitt, Wörterbuchauschnitt .. am Beispiel fachexterner Anweisungstexte. Bereich Medizin. Teil 1-2 (= *Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache* 66). Günter Seile. 1984. *Sprache und Handlung: eine sprachwissenschaftliche Untersuchung von Handhabe-Verben, Orts- und Richtungsadverbialen am Beispiel von Gebrauchsanweisungen. Schriften zur Linguistik* Bd.10 (opr. disp. 1977).

⁵ fx instruksen fol. aij i Ghemen 1509 (LN): "Først ponne palmæ loffwerdag at affihen læs fæm paternoster och fæm Aue maria. Och følgh wor herre fran then stædh effron og thiil bethaniam oc tenck po thet ther giordes .."

⁶ Instrukser kender vi også i dag. De er blot ikke så dominerende i bibliotekskatalogerne som i vores hverdag. Vi får dem ofte sammen med varer, og de kasseres, når de er brugt. I gamle dage var standardvarer ikke udbredte, de hører industrialiseringen til. Til gengæld fandtes der andre vejledninger i rigt mål, på områder hvor de ikke er så udbredte i dag. Der er måske ikke noget mærkeligt i, at netop instrukser og modeller er mere kendte end resultaterne af deres brug. Jf. mit "Historisk Pragmatik" i MUDS 5. Som illustrative eksempler fra nyere og nyeste tid kan jeg henvise til fx de mange publikationer af denne art fra Strandbergs Forlag, if. Piø ofte forfattet af ham selv (*DBL* Bd.XX. 1983:143ff.), med instrukser i forskellige *do it yourself*-bøger, og modeller i brev-bøger, eller til Povl Terkel-sens *Dansk for voksne indvandrere - En håndbog*, Indenrigsministeriet 1984, hvori der henvises til "Brochurer til udenlandske arbejdere" fx *Indkøbstolk* (1972) fra Statens Husholdningsråd eller fra Socialministeriet: *Kostvejledning* (1972), *Retshjælp* (1979).

2) *modeller* (fx rituelle tekster, bønner, salmer, legender, postiller, samlinger af prædike-ner og ligtaler⁷, parlører, jf. note ndf., brevbøgernes eksempler m.v.). Begge typer har sat deres spor i en række andre tekster, hvis producenter har fulgt instruktionerne eller efterlig-net modellerne. I lærebøgerne selv fremtræder modellerne som eksempler på udfoldelse af instrukserne.

Efter mine erfaringer må man antage, at benyttede instrukser, lige så vel har kunnet og vel ofte også har været på latin, evt. tysk, se fx Biblioteca Danica I:sp.468ff. under rubrikken: "Hjælpemidler ved Prædikens Affattelse". Det samme gælder utvivlsomt, men nok i mindre omfang, modeller.

Det er i det hele karakteristisk for mange ældre, danske tekster, at de er instrukser til rutiner og ritualer, sproglige og ikke-sproglige⁸, som man kan eller bør følge ofte med modeller til illustration og efterligning, undertiden billedlige, men oftest tekstlige.

De indlejrede modeltekster skal bruges som forbilleder for tekster, taler og samtaler i det rigtige hverdagsliv, brevbøger, postiller og bønnebøger, parlører osv., undertiden dog også i *som-om* situationer, i skolen, på scenen, fx skolekomedier, dialogdigte, pædagogiske hjælpe-midler i latinundervisningen, bliver modeller/forlæg for oversættelser og brugt til opdragel-se/underholdning for lægfolk.

Netop instrukser og modeltekster har jeg arbejdet med i en del år. Det gælder specielt modeltekster i parlører og fremmedsproglærebøger, der kan sammenholdes med instrukser på mange niveauer til netop de rutiner med speech events, modelteksterne eksemplificerer.¹⁰

⁷ fx 34 *Christelige og Skøne Liigprædikener, colligerede og sammen skreffne aff uskellige lærde Mends skrifter aff Tydsken oversatte aff Jens Christensen, Kiøbenhavn. 1611/1628.*

⁸ jf. Sperber & Wilson. 1995. *Relevance* (2.ed.):10ff. hvor kommunikationsrutiner og deres regler ikke forudsætter verbalsproget, men naturligvis i dag er dybt afhængigt af det. Blandt ældre diplomer findes undertiden bevidnede beretninger om den faktiske udførelse af rituelle handlinger, fx skødning af jord, jf. Clanchy. 1979. *From memory to written record*.

⁹ Werlen: *Ritual und Sprache*, Tübingen, 1984. NB *Schluss*:373-380, hvor hans position til forholdet mellem sprog og handling i ritualer præciseres. Jf. også fx fægte-, ride- og dansebøger se *Dansk Literaturhistorie*, Gyldendal.

¹⁰ Dette materiale kan yderligere belyses ud fra andre mere eller mindre normative værker: sagorbøger, gram-matikker, fraseologier/ordsprogssamlinger, titulaturbøger, tranchérbøger, retorikker spec. appliceret på breve i brev-bøger (deres eksempler, men især deres "pragmatiske" begrundelser ud fra de forudsatte modtagere), anstandsbøger af forskellig slags, og praktiske (ofte kasuistiske) moralske vejledninger for husfædre, husmødre, sønner og døtre (jomfruespejle) og for diverse fagfolk, "Standsretorikker" og unge på studierejse (apodemikker). Hertil kommer de lærde etikeres generelle overvejelser over kommunikation, hvad enten de er funderede naturretligt eller bibelteologisk. Se min artikel "The Courtesy-Book and the Phrase-Book in Modern Europe". Jacques Carré (red.). 1994. *The crisis of courtesy, Studies in the conduct book in Britain:1600-1900*. Leyden:65-80.

Som nævnt findes der også i dag vejledninger af mange slags, instrukser og modeller, fx folkebibliotekernes store udlånssamlinger, for herrer fx manualer til bilreparation, for damer sy- og strikkeopskrifter (jf. note ovf.). Ikke bare brugsanvisninger, men egentlige livsstilsanvisninger kan findes i vore biblioteker og boghandler på dansk, og udenlandsk. De gælder mange forhold, også de afgørende stunder i menneskelivet, hvor den generte gerne tager en maske på.¹¹ Typisk når der foregår en *rite de passage*, konfirmation, bryllup, dåb, begravelse.¹² Ved netop at undersøge rutiner i processer, er det muligt og afgørende at konstatere, dels i hvilket omfang instrukser og modeller er fulgt, dels om man har kunnet formulere sig på andre måder, når man med tekster skulle kommunikere om eller dokumentere processen, dens forløb og resultat.

Exposure-synspunktet

Spørgsmålet om *exposure* spiller i dag en vigtig rolle i teorier om reklame, public relations osv. Belært af disse vil jeg foretrække at arbejde med tekster, altså bevarede tekster, som mange mennesker har været eksponeret for. Og gælder det de mange, må vi foretrække at segmentere efter det talte og hørte, den lydige form. Det bliver fx love og retsforhandlinger på tinge, som folk har hørt evt. ligefrem taget i deres egen mund. Det sidste gælder snarere salmer i kirken, bønner i kirken og hjemmet, rituelle kirkelige tekster brugt ved *Læseindlæring*: De der havde lært at læse, havde så vidt vi ved brugt Fadervor (Pater Noster), Trosbekendelsen (Symbolum) og De ti Bud (Dekalogus) som læsebog, dvs. efter reformationen på tryk i Luthers lille Katekismus. Hvad er det så for noget sprog? Reguleringer: Fadervor (bøn), Dekalogen (påbud), Bekendelser: Trosbekendelsen (Symbolum).

¹¹ jf. art. af undertegnede om masker in print.

¹² fx antologi: *At sige verdens ret farvel, 33 kendte danskers tanker om døden*. 1995. Jf. kronik/ anmeldelse i *Kristeligt Dagblad* i uge 44., samt art. i samme mandag d.6.11. Der er en gammel artikel af P.G. Lindhardt om begravelsesskikke. Se i øvrigt *Kirkeordinansen* red. Schwarz Lausten.

Om *ars moriendi* som en *rite de passage* se Nigel Llewelyn. 1992. *The art of Death, Visual Culture in the English death ritual c.1500-c.1800*, London.

Eksempel fra retsvæsenet

Hvis vi igen tager lovene op, ved vi, at tingenes (landsting, byting, herredsting osv.) retshandler var offentlige. Der medvirkede diverse tingmænd, stokkemænd, sandemænd foruden tilskuerne, som ofte måtte drikke bravt for at holde den gående.

Her har de tilstedeværende kunnet høre en hel del, vidneforklaringer, domsforhandlinger og domsafsigelse. Så man behøver vel ikke at referere til en tradition for recitation af lovteksterne ved lovsigemænd (DSH.I:208-09 og 280) som på Thingvellir for at forklare, hvorledes viden om retstilstanden kunne formidles til de tilstedeværende ikke-læsekyndige.

Men man kan også mere. Man kan undersøge, hvorledes lovteksten selv, efter at have præciseret lovbrudet i protasen, i apodosen foreskriver en intervention: "Tha skal han ..". Vi er naturligvis især interesserede i en foreskrevet sproglig handling: "Tha skal han .. seghæ ..". Altså man kan undersøge, hvilke sproghandlinger, lovteksten foreskriver fx (JyL.:83-84) "Ær han yuær hørigh oc wil ey bøthæ. Tha dømæs hannum naam ... Tha scal han thær næmær seghæ tyl hans grannæ een æth two thæt han næmthæ ..".

Og man kan finde spor af disse retshandler i andre genrer, domme, responsa, tingsvidner m.v. (DSH.II:15ff. og litt.henv.:412. Se Danske Domme 1375-1662, Registre bd.8, DSL 1987. Heri juridisk register (over retskilder) gruppe 60:66-75, herunder også JyL.:69-70, der er den hyppigst citerede/anvendte af landskabslovene. Men en væsentlig del af de senere domme bygger jo på recesser, kongelige åbne breve m.v.

I en dom (*Sjællandske Landsting* Bd.VII.nr.910:305.) læser vi flg.:

"Dog effterdi siellandsche lough saawellsom jydsche lough klarligenn medførrer, huorledis medfaris och bødiss schall, om nogenn medt raad eller følge gjør nogitt till andenn mannds død, eller ... da kunde wj ey andet derpaa kiennde och for rette affsige, end ad dj io der ved haffue dennom forseet och giordt emod loughenn och bør att werre faldenn for raads-sag." (Udg.s register henviser til *Eriks Sjæl. Lov*. II.31 og III.46, *JyL* III.35-36).

Et eksempel fra diplomatiet

Man har således overleveret individuelle instrukser til diplomater. Et interessant tilfælde er Jacob Knudsen Ulfeldts ambassade til Moskva 1578. Ulfeldt lod sig presse af russerne til visse indrømmelser, som hans instruks forbød. Det førte til en retssag mod ham (jf. *Danske Domme* Bd.3 (1979), nr.465 af 14.07.1979), som han tabte. Rejsedagbogen, en slags apologi, udkom

posthumt - på latin - i Frankfurt a.M. 1608: *Hodoeporicon Rvthenicvm* (dansk overs. ved R.Mott. 1994), jf. art. af undertegnede om sproget i diplomatiet i 1600tallet in print.

Nogle eksempler fra kirkens verden

Legender har flere interfaces: De kan jo opfattes som partsindlæg til dommeren in casu pavestolen: "Vor mand opfylder med fremlagte bevidnede facts kravene til helgenkåring". Disse krav må være formulerede og kan opfattes som instrukser til anerkendelse af helgener.

Men en legende tjener her også som *model*: Således skal et indlæg til paven også opbygges, hvis vor lokale hellige mand skal helgenkåres. Og modellen gælder naturligvis for alle i menigheden. Her er noget at stræbe efter, selv om en rigtig helgen næppe tænker på, om han nu kunne passere gennem nåleøjet. Billedlige fremstillinger af helgeners *vita & passio*, kan minde om legendens narrativ. Vi ved, at de ofte af kalkmalerne er kopieret efter modeller/forlæg, og må antage, at billederne har fungeret som modeller for menigheden på det niveau, som interesserer os mindre her: handlingsplanet uden sprogbrug.

Andagtsbilleder, som der også findes mange af i kirkerne, dem bønnen rettes til, falder ikke på plads i forhold til distinktionen: instruks/model. Bønnerne til helgenen, derimod, er det nemt at placere som modeller, jf. *Danmarks middelalderlige Bønnebøger*.

Forholdet mellem anstandsbog og beskrivelse af faktisk adfærd

Vejledninger i "at dø pænt", den middelalderlige genre *ars moriendi*¹³, har utvivlsomt spillet en stor rolle. Da reformatorerne afskaffede sjælemesserne opstod genren ligprædiken, der gerne indeholder et afsnit om den hedengangnes sidste stunder, hvor man helst skulle udtale bestemte ord: fx "i dine hænder befaller jeg min ånd" og hvis den døende ikke kunne selv, skulle præsten

¹³ Ghemens tekst(1510) begynder således:

Thesse ære the spørsmol som man scall / spørje af then siuge then tijdh han kantha(-) / le oc haffuer (ms:-n-) sith skjiel Oc ther ær fortij ath / han som icke redh sek til dædhen han mu / thes mere styrckes i (-n ?) mod dæden. / Først scal man spørje som Anselmus

Tijl thesæ spørsmol scal then siughe swore Ja / tha scal then som hoss then siuge stoor / po mijne hannum oc sije so/ kare (kære) bredder (broder) / saa lunge som ther siel ær i tith legomme / tha tacke oc lowe then barmhertighe gud / for sijn hordhe dædh / Oc hafue thin hw oc hob fulkommelige tijl hans dæd / oc befale alsammen gud wor herre / Oc huad som helst teg pokommer / tha betenck then hor(-)dhe dæd / oc læs thet vers / In manus tuas domine commendo etc. / Ther ar (I) som meghet / I thin hand herre befaller ieg mijn andh (-n-) / Item kan han ther eij sielfuer læse / tha scul-le the ther hoss hannum stande / saa læse for hannum / Fader i thin hand befaller ieg thet-the menniskes andh

eller de pårørende sige dem for ham. Man kan se instruksens fulgt i en model, Vedel viser frem i sin ligprædiken over kansleren Johan Friis¹⁴, hvis levned og sidste stunder også fremstilles som forbilledlige, dvs. som model. Det interessante er, at *ars moriendi*-tekster ikke blot findes trykt separat eller sammen med andre religiøse tekster, men så sandelig også som dele af standardværker med regler for pæn opførsel i alle livets forhold, fx i håndbøger som v. Eybs *Spiegel der Sitten*.^{15 16}

Skriftmålsvejledninger, både for skriftefader (hvordan skal jeg spørge) og den skriftende (hvordan skal jeg svare). Begge dele er forudset i de udbredte håndbøger, der også refererer til andre som fx *Hustavlen* i Luthers Katekismus, hvor alle husstandens rollehavende formenes og de hyppigste forsyndelser forudses i kommentaren. Det samme gælder spørgsmål og svar ved visitatsoverhøringen. Her kunne man også skaffe sig trykte manuduktioner i, hvilke spørgsmål bestemte biskopper benyttede, og hvad de forventede man skulle svare: *Underviisnings Spersmaale for at forstaae D. M. Luthers liden Catechismus, endeel brugte i Aalb. St.*

¹⁴ En Predicken som skeede vdi Erlig og Velbyrdig og Gudfryctig mands, Salig Johan Frissis begraffuelse vdi Kiøbenhaffn, den nittende dag Decembris, der effter Guds byrd MDLXX aff Anders Sæffrinsson Vedel, Kbhv. 1571 (LN1617) original tryk fol.Diii,v - Div.v., kan for nemheds skyld sammenlignes med den førreformatoriske tekst i Ghemens *Ars Moriendi* fra 1510, facs. i Lindegård Hjorths udg. *Sjælens og kroppens trætte og Ars Moriendi*, 1971.

¹⁵ Albrecht von Eyb. afsluttet 1474, trykt 1511. *Spiegel der Sitten*, red. ved Gerhard Klecha, Berlin 1989 i serien *Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit* v.34. Heri findes behandlet gode sæder, inddelt efter synder og dyder, men også efter for diverse syndere og interessantest *stænder* (også bønder!). Jf. de senere pietisters studier i forskellige stænders bevidsthed, med henblik på mission, fx Thomasius i Halle.

¹⁶ Albrecht von Eyb. afsluttet 1474, trykt 1511. *Spiegel der Sitten*. jf. note ovf. erster teil:

von sünden in gemain s.26 .. von hoffnung in gott s.43 .. von aim (einem) streit der sünden vnd tugenden s.212 von lieb der welt vnd weltlicher ding s.224, von kurzem leben des menschen s.239, von dem tod der nit vermiten mag werden, vnd von vngewiser zeit des todes s.244, von betrachtung des todes vnd ander göttlicher ding s. 253, von verschmähung des todes s.265, von vorcht des todes s.265, vom aim guten sälligen tod vnd wie sich der mensch dazu beraiten soll s.269, von geschäft vnd testament derserbbed vnd jren getreusshendern s.288, von der begrebnus der todten s. 291, wie man den todten zu hilff kommen sol s.297, von freye, aygen willen des menschen s.299, von vnütlichkeit der seel des menschen s.302-3, von virsteend des flaischs s. 310 von dem iungsten gericht s.310, von peen der hell s.314, von freuden des ewigen lebens s.318 zweiter teil: von kaufleuten s. 397-99, .. von hantwerckleuten und arбайtern s.406-07, von gepauren s.407-10 (bønder) von haussväteren vnd hauss gesind . 450-54, .. von klaidern vnd getzierdt der frauen s.481-86

af Biscoperne Foss, Bornemann, Bircherod, men mestendeel samlede efter M. Frandtz Thestrup hans Overhørelses Maade i Visitatzerne, Kbhv. (Chr. Mumme, 1721).¹⁷

Slutning

Det er god idé at inddele kilder i domæner, som Skautrup gør det. Jeg har villet foreslå andre kriterier til en selektion af materiale til brug for mere udførlig beskrivelse.

- 1) Vi læser for lidt om kildeteksternes funktion i forhold til hinanden, deres funktion i menneskers brug af dem. Hvilke processer indgår de i? fx er en lovtekst til stede i retsforhandlinger og ved domsafsigelsen, og i den skrevne dom. Det vil igen sige, at vi ikke får så meget, som vi kunne, at vide om, hvorledes samme sagforhold har været udtrykt på forskellig måde i forskellige genrer/kommunikationssammenhænge.

Et sådant intertekstuel, processuel synspunkt kan anlægges på de overleverede skriftlige tekster, før man overvejer større eller mindre lighed med det ukendte talesprog. Det gælder så meget mere, som de skriftlige tekster, vi har adgang til i dag, måske ofte blev realiseret med en særlig læseudtale (DSH #28B, s.208-9, #41A-B, s.66). At den fandtes, kan vi næppe betvivle, men hvordan den var, kan vi kun skønne over

- 2) Vi læser for lidt (jf. note ovf.) om exposure. Hvilke tekster har hvilke folk været udsat for, hvor tit, og hvordan? Hvilke tekster, som mange mennesker faktisk har været udsat for, er overleveret, så vi kan studere dem i dag.

Hvis man vil ræsonnere sig frem til nogle synspunkter på dette i forhold til tekster, som er overleveret til i dag, er det vigtigt at skelne mellem de fire færdigheder: tale, høre, læse¹⁸, skrive. Alle kunne høre, færre fremsagde noget, nogen kunne læse, færre kunne skrive. Og hvor blev tekster, som er overleveret til i dag, fremført så man kunne høre dem, hvor sagde

¹⁷ I teksten går udtrykket *Da skal du sige*, stadig igen, som indledning til den enkeltes svar på præstens/biskoppens spørgsmål.

¹⁸ *Læseindlæring*: De der havde lært at læse, havde så vidt vi ved brugt Fadervor (Pater Noster), Trosbekendelsen (Symbolum) og De ti Bud (Dekalogus) som læsebog, dvs. efter reformationen på tryk i Luthers lille Katekismus. Hvad er det så for noget sprog? Reguleringer: Fadervor (bøn), Dekalogen (påbud) Bekendelser: Trosbekendelsen (Symbolum). Hvor hører de hjemme i sproghandlingsteorien?

man dem, eller var man med til at sige dem i kor, hvor kunne man læse dem, og hvor kunne man evt. selv producere skriftlige arbejder, der måske er overleveret eller i det mindste forholdt sig til disse tekster, der er overleveret, se Bilag.

Et tekstmateriale udvalgt efter disse kriterier ville eksemplarisk og bedre kunne belyse mange ting, også give et større udbytte af Skautrups sociale og regionale inddelinger ved at følge cases eller case-typer i deres (proces)forløb (jf. note ovf.), som de er behandlet og sat på sprog efter diverse instrukser i forskellige genrer.

Man ville få et sikrere materiale til bedømmelse af betydningsnuancer i forskellige genrer, suppleret med skøn over, om sprogbrug af den overleverede type har været brugt i processer, som flere end nogle ganske få har overværet eller haft del i.

Til gengæld må man se i øjnene, at det vil kræve et betydeligt arbejde både at finde og udvælge og at læse, afskrive og analysere uudgivne skriftlige vidnesbyrd om nedslag af instrukser og modeller i overleveringen.¹⁹

Bilag

Skrift

Indskrifter

I/ved kirken:

prædikestol, (personnavne, skriftsteder), altertavle (fx katekismustavler jf. ovf.), eller personnavne
kalkmalerier (person- og stednavne, skriftsteder), gravsten (person- og stednavne, familierelationer, embedskarriere, tidsangivelser, skriftsteder)

¹⁹ Min arbejdsplan for den nærmeste fremtid består i denne forbindelse især i tilrettelæggelse af inddatering af tekster, der belyser det sproglige indslag i en række *hverdagsrutiner*, og således inddrager den kultur- og socialhistoriske sammenhæng, med henblik på syntaks- og ord- og stilhistoriske studier.

Kilderne til disse hverdagsrutiner kan overordnet inddeles i to kategorier, som det findes ønskeligt at sammenholde: normative (*instrukser og modeller*), og vidnesbyrd (som *citater, referater og beretninger*) om faktisk sprogbrug og adfærd. Sammenligningspunktet mellem de to kategorier vil være rutinerne: fx hos købmanden, hos skrædderen, på værkstødet.

Normative kildetekster fra forskellige genrer, der tilsammen kan give et komplekst billede af forskrifter for sprogbrugen, har undertegnede registreret og bearbejdet i en årrække. Det gælder

a) dansksprogede indslag i fremmedsproglæredebøger og andre grammatikker, med dialoger, sproghandlinger, tiltaleformer, stilfigurer osv., b) brevdebøger og deres kommentarer, c) udvalg af de mange instrukser om moralsk/kristelig og dannet opførsel og professionel adfærd, d) værktøjsskasser som sagdebøger med emnespecifikt ordforråd. Fra 1600-tallet foreligger fx en række dansksprogede dialoger som paralleltekst i fremmedsproglæredebøger (Heyden, Bachkeger, Sterpius, Nyborg). Groft sagt "drejebøger" til bestemte sproglige rutiner, der som nævnt kan suppleres med andre normative, trykte kilder.

Vidnesbyrd om faktisk sprogbrug (citater, indirekte citat, referat, beretning) og adfærd i situationer, parallelt til ovennævnte, har jeg endnu kun studeret sporadisk. De kan findes i fx privatbreve, tingsvidner, domme, memoarer osv. - genrer med forskellige sproglige traditioner og standarder i gengivelsen, som nødvendigvis også må studeres.

På gaden:

over hoveddøren, (ofte navne, personer, grundlæggelsesår, evt. bøn), på udhængsskiltet (= gadenummer), der ellers grundlæggende var billedligt. Var adressen (under den røde hest) var der et billede af en rød hest osv., på faner og transparenter (navne: laug, gilder m.v.), på brugsgenstande (ejernavne, som sjælden variant til anden ejersignatur)

I hjemmet

som på gaden, men andre brugsgenstande

Andre tekster læst

I hjemmet almanakker, etbladstryk (viser), katekismus, salmebøger

passivt hørt

I kirken

Udover standardbønner mv., messen, salmer (i den lutherske kirke), salmebøger

perikoperne, prædiken

I hjemmet

formaninger og ordrer fra henh. husfader og husmoder, se diverse håndbøger, ikke mindst den store katekismus med hustavlen. Viser foredraget (etbladstryk og visebøger),

fortællinger foredraget (folkebøger)

Diverse ritualiserede udsagn i forb. med

Frieri, kondolence (død), lykønskning (fødsel, giftermål m.v.), overdragelse (skødning, testamenter osv.), kontrakter m.v. (se brevbøger/parlører m.v.)

aktivt sagt/sunget

I kirken

Udover standard jf. læseindlæring. Salmer (i den lutherske kirke) efter auditiv indlæring el. salmebøger, responsorier fra menigheden efter auditiv indlæring el. salmebøger, Bønner efter auditiv indlæring el. bønnebøger

I hjemmet

Salmer/bønner jf. ovf., viser (etbladstryk og visebøger) og fortællinger/oplæsning (folkebøger) formaninger og ordrer fra henh. husfader og husmoder, se diverse håndbøger ikke mindst den store katekismus med hustavlen.

Diverse ritualiserede udsagn i forb. med

frieri, kondolence (død), lykønskning (fødsel, giftermål m.v.)

(se brevbøger/parlører m.v.)

Litteratur

Niels Hastrup. 1997. Historisk pragmatik. Mette Kunø & Erik Vive Larsen (red.). 5. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet. Nordisk Institut:123f.

Niels Hastrup. 1997. Retorik, konfliktløsning uden vold. Keld Gall Jørgensen & Uwe Geist (red.) *Det nye korstog*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag:75f.

Niels Hastrup. Et par festskriftartikler, der kommer i 1997.

Tidligere artikler om lignende emner:

1983d Anmeldelse af "Daniel Matras: Proverbes ..., DGO V, udg. af Iver Kjær". Danske Studier. København:139-44.

1984a Uddrag af Christen Jensen Fauverbyes Papirer. *ROLIG-papir* 34 (36s.). (hand-out til 1985a).

1985a Soldateroptegnelser fra Napoleonstiden. *De nordiske skriftspråkenes udvikling på 1800-tallet* bd.2. Oslo: Nordisk Sprognævn:95-108. Jf. hand-out til dette trykt som 1984a)

1987a Goddag Hr!! *FRUCTUS*, nr. 6, RUC:8-9.

1987b Om parlører, Parløren som 1) genre, 2) kilde og 3) forbillede. Ringgaard (red.). 1. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, Århus:55-70.

1988c On Phrasebooks. The phrasebook as a genre, a source and a model. K. Hyldgaard-Jensen & al. (red.) *Symposium on Lexicography III, Proceedings of the Third international Symposium on Lexicography May 14-16, 1986, at the University of Copenhagen* (= *Lexicographica series major* 19), Tübingen: Niemeyer:389-409 (forkortet dansk version i 1987b).

1990a Sur les guides de conversation. Le guide de conversation en tant que source pour l'histoire de la conversation et de la langue parlée. *Documents SIHFLES* (i.e.): Société Internationale pour l'Histoire du Français Langue Etrangère ou Seconde. (Temanummer:) *Manuels de Langue et recherche historique*, Décembre 1989:4, Paris, 1990.712:33-38

1991a Dansk latinske parlører i genremæssig og leksikografisk sammenhæng eller om dansk og latinsk kurant. M. Alenius et al.: *Latin og Nationalsprog i Norden* (= Renæssancestudier 5). København: Museum Tusculanums Forlag:251-268.

1992e Dänisch, Deutsch Französisch in Dänemark 1750-1800. Konrad Schröder (red.). *Fremdsprachenunterricht 1500-1800. Arbeitsgespräch*, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 16.-19. Oktober 1988. (= *Wolfenbütteler Forschungen* Bd.52). Wiesbaden: Harrasowitz:75-97.

1994a The Courtesy-Book and the Phrase-Book in modern Europe: Jacques Carré (red.) *The crisis of courtesy* (= Brill's studies in intellectual history, vol.51). Leyden: E.J. Brill:65-80.

GODT OG GERNE - MODALITET OG POLARITET

Af Eva Skafte Jensen (Københavns Universitet)

Indledning

At lære at forstå forskellen mellem deontisk og epistemisk modalitet¹ kræver en del abstraktion. En almindelig øvelse i den anledning er at konstruere sætninger indeholdende et modalverbum som *ville* eller *måtte*, der er flertydige i den henseende. For eksempel:

- 1 hun vil forstå sagens rette sammenhæng
- 2 han må spise to pizzaer hver dag

Derpå indsætter man et *godt* eller et *gerne* og pludselig er eksemplerne fortolkningsmuligheder entydiggjort. De er nu deontiske, og det er tilsyneladende kun nuanceforskelle i stilværdi, som afgør, om man siger a eller b:

- 1a hun vil godt forstå sagens rette sammenhæng
- 1b hun vil gerne forstå sagens rette sammenhæng

- 2a han må godt spise to pizzaer hver dag
- 2b han må gerne spise to pizzaer hver dag

Dette kan lede til to fejlagtige antagelser: 1) at *godt* og *gerne* i forbindelse med modalverber er synonyme, og 2) at *godt* og *gerne* har den funktion at udskille den deontiske betydning fra andre betydninger af modalverbet.

Ved andre modalverber end *ville* og *måtte* kan man dog ikke automatisk lave det samme regnestykke (modalverbum + *godt/gerne* = deontisk), hvilket tyder på, at *godt* og *gerne* for

¹ Se Jensen (udk.). Modalitet og dansk, for en redegørelse for begreberne epistemisk og deontisk modalitet.

det første ikke er synonyme, og for det andet ikke nødvendigvis er markører for deontisk læsning.

Godt og *gerne* har hver især en række betydninger. I det følgende skal vi se nærmere på nogle af disse, og det vil vise sig, at *godt* i de her viste eksempler angiver affirmation, eller sagt på end anden måde: at ordet befinder sig i den positive ende af en polær skala, hvor *ikke* befinder sig i den negative, mens *gerne* tilkendegiver talerens bevidsthed om pragmatisk bestemte roller i samtalsituationen.

Betydninger

Først lad os se på nogle af *godt* og *gerne*s betydninger og funktioner. I denne sammenhæng er det kun nødvendigt at se på to betydninger for hvert af ordene², så vi holder os til *godt*₁, *godt*₂, *gerne*₁ og *gerne*₂.

*godt*₁.

- mådesadverbial afledt af adjektivet *god*. Noget bliver gjort/udført på en god måde (*det var godt sparket; godt set; godt gået*)³

- Bøjningsforhold: kan kompareres (*godt - bedre - bedst*)

- Topologi⁴: ma før præd

F	Vf	S	sa	Vi	obj	ma	præd	fa	tsa
derfor	synger	hun			den	godt			
det	var					godt	sparket		
han	vil		vel nok	være		godt	forberedt		

² *Godt* indgår i et anseeligt antal forbindelser, en del af dem idiomatiske. *Gerne* derimod har kun en yderligere funktion nemlig som aspekuel markør med betydningen *som regel*: *han tager gerne toget til arbejde; vingummibamser giver mig gerne hovedpine*.

³ Fx: "æhh, Mr Bean kigger omkring og, og får et anerkendende blik for sin hvide handske, han er vel nok *godt* forberedt..." (IS:DM1B)

⁴ Jf. Heltoft 1993. Heltoft viderefører i denne artikel Hansens analyse fra 1970. Diderichsens to pladser N og A bliver foldet ud, og en mere nuanceret analyse af, hvilke sætningsled disse to pladser kan indeholde, leder frem til en mere differentieret udtryksstruktur: den her viste. Det vigtige i denne sammenhæng er at mådesadverbialet har en fast plads mellem objektet og prædikatet, og at man altså kan adskille det fra andre adverbialer, såvel frie som faste.

godt₂.

- polær markør. En ytrings positive indhold affirmeres. Dens mulige negation negeres (minus minus = plus). (jeg tror godt jeg kan få mening i denne her galskab)⁵

- Anvendes ved

a. modalverberne kunne, turde, ville, gide, måtte (men ikke ved burde og skulle)

b. menings- og sanseverber (det tror jeg godt; jeg har godt hørt uret; jeg har godt set filmen; jeg har godt læst den artikel)

c. andre verber (egl. prædikationer⁶) (husker du den kjole jeg havde på til dit bryllup? - ja, det gør jeg godt)

- Bøjningsforhold: kan ikke bøjes (*den (dvs. filmen) har jeg bedre/bedst set)

- Topologi: sa.

F	Vf	S	sa	Vi	obj	ma	præd	fa	tsa
det	har	jeg	godt	hørt					
det	havde	vi	godt						
jeg	vil		godt	læse	bogen		selv		

Opsummering: godt₁ og godt₂ er to forskellige betydningsvarianter af morfemet godt. På udtrykkssiden kommer denne forskel blandt andet til syne i de forskellige bøjningsforhold og i forskellige placeringer i sætningen. Bemærk, at man nok ville kunne sige den (dvs. filmen) har jeg set bedre, men at placeringen af bedre efter det infinitte verbum netop afslører, at vi her har med godt₁ (mådesadv.) at gøre og ikke godt₂ (den polære markør).

⁵ Fx: "så han stiller sin taske op så den anden ikke skal s kunne se noget, og han-øh prøver med la rettelak og- få fjernet det her fordi selv om han visker så kommer det altså ikke væk så han prøver med rettelak øhm og først kigger den anden han lægger godt mærke til det der rettelak så han- synes han lige må øh lakere nogle" (IS:DM5B)

⁶ Fx: "Interviewer: Jeg kom i tanke om, har du været ude for at I har haft brakning, halvbrak eller helbrak eller? Informant: Jah, det har jeg da prøvet der i gamle dage. Men det blev der itte råd til først da krigen kom, så skulle det dyrkes det hele. Til sæd. Ja. Og siden har der itte været noget der hed brak jo. Nej. Interviewer: Men det havde I i gamle dage, ikke? Informant: Ja, der havde vi godt et stykke brakjord. Ja, to tre par stykker græs jord på sådan en gård. To skifter græs jord og et stykke brakjord." (IDD:Tibirke)

gerne₁.

- sætningsadverbial afledt af substantivet gire⁷ (attrå, begærlighed). Udtrykker at noget bliver gjort med glæde/velvilje/iver. (jeg spiser gerne østers; jeg hader at støvsuge, men min mand generer det ikke - han gør det gerne; hun rydder gerne op)⁸

- Anvendes ved

a. den ikke-epistemiske variant af modalverberne ville, måtte og skulle (jeg vil gerne have to øl; jeg/du må gerne blive til i morgen; jeg skal gerne læse din ansøgning igennem før afleveringsfristen)

b. andre ikke-epistemiske verber (jeg tror gerne (på)⁹ at han er rasende; jeg læser gerne "De dødes rige" igen og igen)

- Bøjningsforhold: kan kompareres (gerne - hellere - helst)

- Topologi: sa

F	Vf	S	sa	Vi	obj	ma	præd	fa	tsa
altså	spiser	jeg	gerne		østers				
jeg	vil		gerne	have	to øl				
det	tror	jeg	gerne					på	

gerne₂.

- epistemisk markør. Noget er muligvis/kan muligvis blive sandt. (det kan gerne være; han skal gerne (=så vidt jeg ved) være død i fjor (IDD); der var gerne (=nok) femten (IDD); hvis Arafat ikke kommer hjem med noget konkret, så kan situationen gerne eksplodere igen (DR 12-radioavisen 2/10-96))

⁷ Jf. Kalkar, ODS og Etymologisk ordbog.

⁸ Fx: "øhm... han starter med at, at komme ind der på det her fine gamle bibliotek, og han, han er sådan...øh...altså...han vil gerne opføre sig nøjagtig som man skal på et bibliotek, så han sådan...retter på slipset...og sådan, kigger sig omkring og han er meget spændt på situationen der, og der står en-øh, en bibliotekar, lige indenfor døren, og-øh så skal han så, afgive bestilling til ham om hvilken bog han gerne vil have frem, og kigge på..." (IS:DM7B)

⁹ Bemærk, at at tro (på) noget/hogen er forskelligt fra det epistemiske at tro noget (dvs. det er min opfattelse at...), og at eksemplet fra godt₂ ikke duer med et gerne: *jeg tror gerne jeg kan få mening i denne her galskab.

- Anvendes især ved *kunne* (og *skulle* dialektalt?)

- Bøjningsforhold: kan ikke bøjes (*Hvis *Arafat* ikke kommer hjem med noget konkret, så kan situationen hellere/helst eksplodere igen)

- Topologi: sa

F	Vf	S	sa	Vi	obj	ma	præd	fa	tsa
det	kan		gerne	være					
så	kan	sit.	gerne	eksplodere					
han	skal		gerne	være			død		i fjor

Opsummering: *gerne*₁ og *gerne*₂ placerer sig begge på sætningsadverbialets plads og de har, ligesom *godt*₁ og *godt*₂, forskellige bøjningsforhold.

Som vi har set har *godt* og *gerne* hver især flere betydninger, funktioner og anvendelsesområder. De i denne sammenhæng særligt interessante er dels den polære markør *godt* (*godt*₁), dels sætningsadverbialet *gerne* (*gerne*₁). I de næste afsnit vil vi komme nærmere ind på analysen af disse ord.

Polaritet, modalitet og den polære markør *godt*

Man kunne sige, at den polære brug af *godt* er pleonastisk: Hvis et udtryk ikke eksplicit er negeret, hvorfor så bruge krudt på at affirmere udtrykkets positive værdi? Jeg vil her give to forklaringsforslag, et diakront og et synkront. De to forklaringer supplerer hinanden.

Først en diakron forklaring: Da jeg først begyndte på denne undersøgelse, besluttede jeg mig for at søge inspiration i ældre stadier af dansk sprog, og derfor henvendte jeg mig til Gammel-dansk ordbog. Her ligger så godt som hele den danske skriftlige produktion (eksklusive runerne) frem til 1515 ordnet alfabetisk i kasser. Jeg søgte under en række forskellige opslags-ord¹⁰ i håbet om at finde interessante og oplysende eksempler med modalverber + polær markør. Det viste sig dog at være sværere end som så, eftersom man i tiden frem til 1515

¹⁰ Nemlig: *gjarne* (adv); *goth* (adj); *kunne* (vb); *mughe* (vb); *thore* (vb); *vilje* (vb); *væl* (adv).

brugte ordet *vel* i de forbindelser, hvor vi nu bruger *godt*₁ og *godt*₂. Derudover brugtes *vel* - præcis som i moderne dansk - som epistemisk adverbial. *Vel* havde altså i gammeldansk mindst tre forskellige betydninger, hvoraf de to siden hen er blevet erstattet af *godt*, mens den tredje betydning (den epistemiske) stadig varetages af *vel*. Dette betyder, at mange eksempler med *vel* er flertydige. Se på dette tekststykke:

- 3 "...B.I. ... svor, at ham mindedes i 70 aar og "kientt" hr. N.B.B. og hans hustru .. Item vidnede O.M... at ham mindes vel i 80 aar og kendte hr B.T. og hans søn hr. N.B. ... Og sagde forskrevne M.O., at han tjente en mand i Castrup i 2 aar .." (GO: 10/4 1488 (Flak-kebjerg hd.ting, VSjælland; vid. 22/7 1598).)

Hvad angiver O.M. med *vel*? at han husker godt, dvs. er god til at huske, har en god hukommelse? (jf. *godt*₁), eller at han netop husker i modsætning til ikke-husker, altså en affirmation af huske (jf. *godt*₂).

Og hvad med dette tekststykke:

- 4 "Siden loth Almachius taghe thom oc ledæ fore sigh oc sagdhæ: mæden i æræ fødde aff ærligh slæct, iac vndrær met huat villeis i vanslæcte ether selff. Jach hauer hørt thet i tage oc giffue ethert godzs ondæ vættæ oc thom ther met ræt dom æræ dræpnæ, thom ladhæ i iorde met megel hedær. Oc forthi muge mæn vell vnderstande, at i æræ theræ fællugs mæn." (GO: Hellige Kvinder. 56,25)

Den sidste sætning her har mindst to, eventuelt tre, mulige læsninger: 1) med et epistemisk *vel*: *og af den grund vil man/folk vel forstå, at I er deres fæller*; 2) med et affirmativt *vel* (svarende til *godt*₂): *og af den grund kan man/folk godt forstå, at I er deres fæller*; og eventuelt 3) med et mådesadverbialt *vel* (svarende til *godt*₁): *og af den grund kan man/folk godt (snarere end dårligt) forstå, at I er deres fæller*.

Disse mange eksempler med flere fortolkningsmuligheder var selvfølgelig interessante men ikke brugbare i denne specifikke sammenhæng. Derfor var jeg næsten ved at opgive, da jeg forsøgte mig under opslagsordet *thore* (turde). Af 225 optegnede belæg på *thore* fandt jeg pludselig 11 eksempler, hvor *vel* indgik men ikke som hverken mådesadverbial eller epistemisk adverbial! Endnu mere interessant var, at næsten alle resten af *thore*-belæggene indeholdt en negation: *thore ey/ickæ, inthet thore iæk* etc.

Hvad vi ser her er måske sporene af en grammatikaliseringsproces. Hvis et udtryk - i dette tilfælde modalverbet *thore* - oftest bruges med en negering (uanset under hvilken form: adv., negeret obj., negeret subj.), kan dette komme til at associeres så tæt med negering, at en eksplicit markering af udtrykkets positive værdi kan synes nødvendig. Siden hen kan kombinationsmuligheden (*modal*)*verbum* + *godt* (*vel*) smitte af til resten af paradigmet og senere endnu til andre verber (egl. prædikationer).

Oplagte kandidater for denne proces er andre udtryk, som også associeres tæt med negering, som for eksempel *gide*. *Gide* optræder i moderne dansk i de allerfleste tilfælde i forbindelse med negering eller i spørgende sætninger:

- 5 jeg gider ikke se den åndssvage film
6 der er aldrig nogen der gider løfte en finger her
-
- 7 gider du købe ind på vejen hjem?
8 gider han ikke arbejde der mere?

Følgelig er positive *gide*-sætninger med affirmativt *godt* ikke overraskende:

- 9 jeg gider godt tage den med
10 jeg gider godt gå på posthuset i morgen

Kombinationen positivt udtryk + *godt* bliver efterhånden så almindelig, at praktisk talt alle udtryk kan få tilføjet et affirmativt *godt*, så snart det kunne forventes ellers at være negativt (jf. *turde* og *gide*, se også note 5), eller så snart man i særlig grad vil lægge vægt på udtrykkets positive værdi (jf. note 6). Det sidste kan illustreres ved følgende replikskifte, som jeg for få uger siden var vidne til:

- 11 A: Jonas fortalte at han havde fået en ny e-mail-adresse
B: Ja, og han ringede nemlig godt til mig og sagde det

Taler B fremhæver her sætningens positive værdi, uden at dens negative modpol på noget tidspunkt har været på tale.

Op nu den synkrone forklaring: Ethvert udtryk indeholder sin egen modsætning: et positivt kan negeres, et negativt kan få negationen opløst. En del af modalverberne befinder sig ofte i omgivelser, som udtrykker mulighed. Hele begrebet MULIGHED er en indholdskategori, som befinder sig på en polær skala, hvor SANDT ligger i den ene ende og FALSK ligger i den anden. For dansk sprogs vedkommende ses dette på udtryksniveauet repræsenteret ved *godt* i den ene ende og *ikke* i den anden.

SANDT MULIGHED FALSK

godt *muligvis, evt., måske etc.* *ikke*

Den synkrone forklaringsmodel giver samtidig forklaringen på, at man kan komme til at lave fejlslutning 2), at *godt* (og *gerne*) er deontiske markører: De epistemiske modalverber ligger nemlig i den polære skalas midterfelt, dvs. i MULIGHEDSområdet. Et polært, affirmativt *godt* angiver naturligvis, at et givet udtryk er det modsatte af sin modsætning, negationen, men det angiver også, at det ikke befinder sig i MULIGHEDSområdet, dvs. ikke i det epistemiske område, og derfor kan man komme til at slutte, at det er deontisk. Fejlkonklusionen er altså forståelig, men dog en fejlkonklusion: Den deontiske læsning er en sidegevinst ved den polære brug og forekommer kun i særlige tilfælde som ved verberne *måtte*, *ville* og (til dels) *kunne*¹¹.

Ydermere anskueliggør denne forklaring, hvorfor modalverberne *burde* og *skulle* ikke lader sig parre med den polære markør *godt*: mens *kunne*, *turde*, *ville*, *gide* og den epistemiske variant af *måtte* alle angiver MULIGHED, angiver *burde* og *skulle* kun NØDVENDIGHED og har derfor intet at gøre i den ovenstående model¹².

¹¹ Bemærk et eksempel som: *jeg ved sørne ikke hvor han er lige nu...han kan godt være på sit kontor, har du prøvet der?* Her bruges *kan* epistemisk, og *godt* er således ikke en deontisk markør. Det er dog stadig en polær markør.

¹² Se i øvrigt Jensen (udk.). Modalitet og dansk, for en redegørelse for begreberne MULIGHED og NØDVENDIGHED i forbindelse med modalitet.

Sætningsadverbialet *gerne* og den polære markør *godt*

Hvorfor kan man ledes til at tro at *godt* og *gerne* er synonymmer ved modalverberne? Jo, de pragmatiske omstændigheder er ens ved *ville godt/gerne* og *måtte godt/gerne*.

Netop ved *ville* og *måtte* anvendes ofte sætningsadverbialet *gerne*, og oven i købet således at *ville* og *måtte* + *gerne* bruges i netop de situationer, hvor det ikke er den epistemiske brug af modalverbet, der kommer på tale. Den ikke-epistemiske (volitive) brug af *ville* bruges sædvanligvis i situationer, hvor man giver udtryk for et ønske, måske oven i købet med forventningen om at få ønsket opfyldt eller giver udtryk for at man velvilligt udfører/gør noget (*gerne_i*).

12 jeg vil gerne have to øl

13 jeg vil gerne se på en frakke

14 jeg vil gerne reparere din cykel til på mandag

15 han vil gerne vaske op

Den ikke-epistemiske brug af *måtte* bruges i situationer, hvor en tilladelse gives (eller ej).

16 du må gerne gå ud og lege

17 jeg må gerne svømme nu (siger min læge)

Ved både *ville* og *måtte* er der tale om situationer, hvor samtalsituationens parter har fast definerede roller. Den ene part er afhængig af den anden parts velvillige indstilling. Denne afhængighed af en andens velvilje angives i ordet *gerne*¹³. Igen viser Gammeldansk ordbog sig at være et nyttigt bekendtskab. Mange af belæggene under opslagsordet *gjarne* kommer fra breve og viser forbindelser som

18 jeg takker eder gerne

19 jeg beder eder gerne

¹³ Bemærk i øvrigt den engelske brug af *oblige* i denne type situationer: *I am much obliged to you, for doing this for me.*

hvilket meget godt illustrerer dette afhængighedsforhold der er imellem to samtalepartnere, hvoraf den ene ønsker noget eller har opnået noget af den anden. *Gerne* er altså en pragmatisk bestemt størrelse, som tjener til at vise dependensforholdene mellem to (samtale)parter.

De situationer, hvor *ville* og *måtte* anvendes med enten *godt* eller *gerne*, er altså de samme. Og som nævnt i begyndelsen er det tilsyneladende kun et spørgsmål om nuanceforskelle i stilværdi, der afgør om man siger 20 eller 21:

20 jeg vil gerne lave mad i morgen

21 jeg vil godt lave mad i morgen

Men i 20 viser man gennem brugen af ordet *gerne*, at man er bevidst om rollefordelingen med sin samtalepartner, mens man i 21 egentlig blot siger, at man vil det modsatte af den negative handling, at man ikke-ikke vil lave mad = at man godt vil lave mad.

Kilder

IDD = Institut for Dansk Dialektforsknings samlinger.

IS = Italiensk Sprogbrug. Tekster indsamlet til brug for komparative undersøgelser mellem italiensk og dansk i forbindelse med SHF-projektet Italiensk Sprogbrug. DM1B = Dansk meddeler, Mundtligt referat, forsøgsperson nr.1, B-video (Mr.Bean på biblioteket).

GO = Gammeldansk ordbog. Under forberedelse. Det danske Sprog- og Litteraturselskab.

Litteratur

Diderichsen, Paul. 1946. Elementær dansk grammatik. 3. udgave, 9. oplag 1987. København: Gyldendal.

Hansen, Erik. 1970. Sætningsskema og verbalskemaer. Nys 2. N.E. Wille et al. (red.). København.

Jensen, Eva Skafte. udk. Modalitet og dansk.

Heltoft, Lars. 1993. Revision af indholdsfeltet. 4. møde om udforskningen af Dansk Sprog. M.Kunøe & E.V.Larsen (red.). Århus.

Kalkar, Otto. 1881-1918. Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700). København: Akademisk Forlag.

Lyons, John. 1977. Semantics, vol.2. Cambridge: Cambridge University Press.

Nielsen, Niels Åge. 1966. Dansk etymologisk ordbog. København: Gyldendal.

Ordbog over det Danske Sprog. 1918-1956.

Palmer, F.R. 1986. Mood and Modality. Cambridge: Cambridge University Press.

Wiwel, H.G. 1901. Synspunkter for dansk sproglære. København: Det Nordiske Forlag.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

EN FÆLLESNORDISK SPROGHISTORIE

Af Allan Karker (Århus)

Det værk jeg her skal forsøge at give et første indtryk af er projekteret af det tyske forlag Walter de Gruyter i Berlin. Det skal indgå i forlagets store serie med fællestitlen *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, som rent historisk, men hverken i anlæg eller indhold, har afløst samme forlags værkserie *Grundriss der germanischen Philologie*. I tidens ånd har den nye serie fået tillagt en officiel forkortelse: *HSK*, der står i rygtitlen på hvert bind, uanset at serien markedsføres med paralleltitler på engelsk og fransk som ikke stemmer med den tyske forkortelse.

Det tør siges at serien i sin helhed fremstår som kolossal. Det hidtil udkomne er 11 værker fordelt på 21 bind, og i et prospekt fra 1994 er yderligere 21 værker på tilsammen mindst 38 bind stillet i udsigt. Siden fremkomsten af det første bind omfatter serien i udgivelsesorden fra 1982 til 1996 emneområderne dialektologi, sproghistorie, sociolingvistik, computerlingvistik, ordbøger, semantik, sprogfilosofi, sprogforstyrrelser, syntaks, skrift og navneforskning. Som spredte eksempler på emner for planlagte værker nævner jeg blot morfologi, fagsprog, oversættelse, tekstlingvistik, retorik og nonverbal kommunikation.

Sproget i HSK er tysk, engelsk og fransk. Af de indtil nu foreliggende værker er to skrevet udelukkende på tysk, nemlig de to først publicerede: *Dialektologie* (1982-83) og *Sprachgeschichte* (1984-85); et er udelukkende på engelsk: *Linguistic Disorders and Pathologies* (1993), mens andre har bidrag både på tysk og på engelsk, enkelte desuden, men i beskedent omfang, på fransk.

Redaktører for hele serien, på tysk *Reihenherausgeber*, var fra begyndelsen Gerold Ungeheuer (Bonn) og Herbert Ernst Wiegand (Heidelberg). Da Gerold Ungeheuer døde allerede 1982, blev han efterfulgt af Hugo Steger (Freiburg i.Br.).

Som typeeksempel på udformningen af et værk vælger jeg den allerede nævnte *Sprachgeschichte*. Ligesom alle andre i serien er den forsynet med en undertitel, der indeholder betegnelsen 'håndbog'; her lyder den *Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, og af begrænsningen i adjektivet forstår man hvorfor dette værk helt igennem er

på tysk. Det overordnede faglige ansvar er lagt i hænderne på et antal redaktører, på tysk *Bandherausgeber*, i dette tilfælde tre: Werner Besch (Bonn), Oskar Reichmann (Heidelberg) og Stefan Sonderegger (Zürich). Når et værk er i flere bind, er pagineringen af de altid tospaltede sider fortløbende; i tilfældet *Sprachgeschichte*, som er repræsentativt for størrelsesordenen, er der i de to bind tilsammen 2251 sider foruden forord, indholdsfortegnelse og lignende prolegomena. Et værk er disponeret i større kapitler, som underinddeles i kortere artikler; i *Sprachgeschichte* er der 177 artikler fordelt på 16 kapitler, hvortil kommer registre. Set med forfatterens øjne er det artiklen der er den kompositoriske enhed; en forfatter skriver typisk én eller flere artikler, ikke et helt kapitel. De 177 artikler i *Sprachgeschichte* er skrevet af 136 forskellige forfattere, af hvilke 23 tegner sig for to bidrag, enkelte for tre eller fire; det er atypisk at en af redaktørerne har leveret så mange som syv.

Ved projekteringen af en nordisk sproghistorie inden for rammerne af HSK har forlaget og serieredaktørerne foreskrevet en organisation og en formel og indholdsmæssig opbygning som svarer nøje til hvad der gælder for de øvrige værker i serien.

Hovedtitlen bliver *The Nordic Languages* og undertitlen *An international handbook of the history of the North Germanic languages*. Betegnelsen 'international', som har været fast rutine siden 1987, sigter til den påtænkte forfatterstab og ikke til flersprogethed, for den nordiske sproghistorie skal helt igennem skrives på engelsk; den sag skal jeg afslutningsvis komme tilbage til.

I redaktionen indgår 6 medlemmer. Oskar Bandle (Zürich) er hovedredaktør, de øvrige redaktører er i alfabetisk orden Kurt Braunnüller (Hamburg), Ernst Håkon Jahr (Tromsø), Allan Karker (Århus), Hans-Peter Naumann (Zürich) og Ulf Teleman (Lund). I hele planlægningsfasen har Lennart Elmevik og Gun Widmark (begge Uppsala) deltaget, og ved en særskilt konference bekostet af Nordisk Sprogsekretariat har redaktionen haft lejlighed til at rådføre sig med et panel af fagfæller, nemlig Jan Terje Faarlund (Trondheim), Kjartan Ottósson (Oslo), Inge Lise Pedersen (København), Bo Ralph (Göteborg) og Helge Sandøy (Bergen). Redaktørerne har fordelt opgaverne imellem sig således at de hver især fortrinsvis varetager forbindelsen til forfattere af artikler inden for visse områder, Oskar Bandle fx dialektologi, islandsk, færøsk og navneforskning; Kurt Braunnüller: teori og metode; Ernst Håkon Jahr: norsk og sprogkontakt; Allan Karker: dansk og sprogrøgt; Hans-Peter Naumann: germansk, urnordisk og

oldnordisk; Ulf Teleman: svensk, sociolingvistik og teksttypologi. Det er dog klart at geografiske, nationale og kronologiske hensyn gør det umuligt at drage skarpe grænser.

Den nordiske sproghistorie er planlagt som et værk i 2 bind på tilsammen hen ved 2000 sider. Indholdet disponeres i 227 artikler, fordelt på 21 kapitler. Efter en indledning i kapitel I behandles forskningshistorien i kapitel II-V og den nordiske sproghistorie som del af social- og kulturhistorien i kapitel VI. Værkets centrale del bliver kapitel VII-XVI, der analyserer sproget dels synkronisk, dels diakronisk inden for visse perioder. Kapitel VII behandler således nordisk som en del af germansk, kapitel VIII den urnordiske periode indtil 7. årh., kapitel IX vikingetiden indtil 1100, kapitel X-XII den ældre middelalder indtil midten af det 14. årh., kapitel XIII senmiddelalderen og reformationstiden indtil midten af det 16. årh., kapitel XIV tiden efter reformationen indtil 1800, kapitel XV det 19. årh. og kapitel XVI det 20. årh. I de sidste fem kapitler XVII-XXI behandles visse særlige aspekter af sproghistorien: typologi; social lagdeling; sprog og fagsprog; sprogrøgt og sprogplanlægning; og endelig sprogkontakter.

Ved denne anatomi kommer jo ikke stort mere end den sædvanlige benrad til syne. En forestilling om kødet på knoglerne kan måske fremkaldes af nogle stikord til kapitel X-XII om den ældre middelalder. I disse tre kapitler indgår 30 artikler, nr. 91-120. Indholdet er: 91 Forholdet mellem almen historie og sprogets historie, 92 Periodens definition, 93 Runeskrift og bogstavskrift, 94-97 Håndskrifternes historie, 98-101 Bogstavskriftens udvikling, 102 Metrikken, 103 Oversigt over de nordiske enkeltprog, 104-105 Lydsystemer, 106-107 Formsystemer, 108 Syntaks, 109 Ordforråd, 110 Personnavne, 111 Stednavne, 112-113 Teksttyper, 114 Oversættelser og interferens fra oversættelse, 115 Dialekter og skriftsprog, 116 Kulturen i sproghistoriens lys, 117-119 Sprogkontakter, 120 Nordisk sprog uden for det nutidige Norden.

Redaktionen har i sinde at anmode i alt 161 forfattere om at skrive de 227 artikler. Nogle vil altså blive bedt om at skrive mere end ét bidrag; det gælder også nogle af de danske. Men redaktionen kan jo ikke på forhånd vide om de pågældende er villige til at skrive, og med henblik på den situation er der for næsten alle artikler noteret et eller flere alternative forfattere, men jeg nævner ingen navne. Om størrelsen af forfatterhonorar tør jeg ikke engang gisne; den skribent der mistvivler om at indlægge sig hæder vil forhåbentlig trods alt ofre sig for sagen.

Den første indbydelse til de påtænkte forfattere vil forlaget udsende i løbet af januar 1997. Der regnes med at leveringsfristen for artikler til 1. bind bliver medio 1999 og ca. år senere for artikler til bind 2.

For os danske er det nærliggende at sammenligne dette HSK-projekt med Peter Skautrups *Det danske sprogs historie* og med de forestillinger vi hver især måtte have gjort os om en afløser af dette storværk. Vi kan allerede nu fastslå at HSK-projektet ikke blot ved sin videre geografiske ramme, men i hele sit indre anlæg adskiller sig så stærkt fra Skautrups sproghistorie at det umuligt kan overtage dens plads.

Men der er jo trang til en afløser. *Det danske sprogs historie* udkom i årene 1944-68 (registerbindet 1970), og det er nu mere end fyrré år siden at Skautrup med sit 3. bind fra 1953 førte sin skildring frem til 1870. Det er uimodsigeligt at fremstillingen på en række punkter er forældet. Uden at gå i detaljer skal jeg blot eksempelvis minde om Paul Diderichsens rammen-de kritik af Skautrups syn på det gammeldanske lovsprog (*Dansk prosahistorie* I,1, 1968:93-94) og Kristian Halds urovækkende indvendinger mod hans harmoniske lydudviklings-model (Nogle hovedtræk af det danske sprogs udvikling i middelalderen. *The Frontiers of Human Knowledge*. Uppsala 1978:141-151). Men det er ingen vanære for et så vidtfavnende arbejde. Inden for de nævnte fyrré år har historikerne taget fortiden op til revision i ikke mindre end tre bindstærke Danmarkshistorier, og tvært imod at kaste en skygge over Skautrups minde vil eftertiden befæste hans position i forskningshistorien idet den under udarbejdelsen af en ny dansk sproghistorie uundgåeligt må forholde sig til netop hans personligt prægede værk.

I de sidste hundrede år har de store Danmarkshistorier med undtagelse af Erik Arups, der gik i stå ved 1624 - været kollektive værker, udarbejdet af en gruppe forfattere der skrev hver sit afsnit af historien som led i en fælles plan. Efter min mening må en ny stor dansk sproghistorie lægges an på samme måde. Et mønster kan man finde i *The Cambridge History of the English Language* under redaktion af Richard M. Hogg. Den er planlagt til 6 bind, hvoraf de to første, der udkom i 1992, dækker tiden indtil 1476 på tilsammen 1300 sider.

Retter vi så igen blikket mod det fællesnordiske, må vi nødvendigvis sænke fanen for Einar Haugens *The Scandinavian Languages: An Introduction to their History* fra 1976, som imidlertid trods al fortjeneste vidner om at opgaven næppe kan løses tilfredsstillende af et enkelt menneske. Det aktuelle alternativ bliver nu HSK-projektet *The Nordic Languages*, der ligesom

alle andre værker i serien bekender sig som en håndbog. For læserne lige så vel som for skribenterne vil håndbogens typiske enhed sandsynligvis være artiklen, der altid ledsages af en selektiv, men udførlig speciel bibliografi. Og mens man som læser kan fængsles af de sammenhængende skildringer hos Skautrup eller i den omtalte engelske sproghistorie, er det nok de færreste, om overhovedet nogen, der vil læse en HSK-håndbog fra perm til perm. Den kommende håndbog i de nordiske sprogs historie er ganske vist ikke indrettet som et leksikon, men den vil sikkert i praksis gøre tjeneste som et sådant, eller vel rettere sagt som en encyklopædi.

For alle håndbøgerne i HSK gælder som princip at de ikke blot skal sammenfatte allerede kendte forskningsresultater, men også an vise nye problemstillinger og udpege lakuner i forskningen. Heraf følger at forfatterne i nogle tilfælde - og det gælder også i den nordiske sproghistorie - må give sig i kast med selvstændig primærforskning i både gammelkendt og nyt materiale. Et andet bærende princip er forfatterens frie valg af metode.

I sit koncept har den nordiske sproghistorie i HSK således en ikke ringe lighed med et værk som *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. Men når det gælder sikringen af den faglige kvalitet, kan erfaringerne fra udarbejdelsen af dette leksikon nok give anledning til en vis bekymring. Det viste sig dengang at kun et fåtal af de medvirkende forfattere beherskede deres emne i dets fulde nordiske omfang, og det blev derfor nødvendigt at lade hvert eneste manuskript granske og om fornødent supplere af kyndige fagfæller i de andre nordiske lande. Om en tilsvarende ordning kan etableres for den nordiske sproghistorie i HSK er endnu uvist; den er naturligvis ikke gratis.

Hvad endelig sprogformen angår, er der en slående forskel mellem sproghistorien og middelalderleksikonet. Modellen i *Kulturhistorisk Leksikon* er jo at alle artikler er skrevet på enten dansk, norsk eller svensk som en naturlig konsekvens af det nordiske sprogfællesskab. Denne model er da også blevet bragt i forslag for håndbogen i HSK, idet man ræsonnerede at ikke-nordiske nordister har en sekundær, fagbestemt andel i dette sprogfællesskab; som eventuelle medarbejdere ville de til gengæld have lov til at skrive deres bidrag på tysk eller engelsk. Men forlaget og serieredaktionen sagde nej. Og når også tysk endte med at blive forkastet, var det af hensyn til de yngre lingvister i Norden som angiveligt ikke orker at læse andet udenlandsk end engelsk.

Den nordiske sproghistorie i HSK vil altså fremtræde udelukkende i engelsk sprogdragt. Når forfattere indbydes til at medvirke, vil de blive bedt om så vidt muligt at levere deres

bidrag på engelsk. Produktet vil så ved forlagets foranstaltning blive hvidvasket - eller i påkommende tilfælde oversat af en erfaren lingvist der har engelsk som modersmål.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

OM C. F. DICHMAN OG HANS *FORSØG TIL EN DANSK SPROGLÆRE*

Af Erik Vive Larsen (Aarhus Universitet)

Carl Frederik Dichman er født i Bergen 1763 og død 1806 i København. Dichman er gået over i historien som Oehlenschlägers historielærer ved Efterslægtsselskabets Skole. Fra 1796 til sin død - "Huslige sorger og vel også følgerne af en svag karakter drev den rigt begavede mand i døden for egen hånd allerede i 43-års alderen" (Marius Kristensen, DBL) - var han lærer ved Søkadet-Akademiet i "Filosofien og de skønne Videnskaber". I denne egenskab skrev han i 1800 *Forsøg til en dansk Sproglære* (i det følgende benævnt FS). Hvad de arme søkadedter har ment om bogen, ved jeg desværre ikke, men de har antageligvis våndet sig slemt, for den er absolut ikke let tilgængelig. Jeg skal her ikke vurdere bogens pædagogiske fortrin eller mangler, men udelukkende se på den som et interessant grammatikhistorisk dokument. Den er blevet til i en periode hvor grammatikken/sprogbeskrivelsen var inde i en meget omskiftelig fase. Nationalsprogsgrammatikken var stadigvæk inde i en besværlig løsrivelsesproces fra den klassiske latintradition og samtidig spillede den rationalistiske forestilling om en universal- eller almengrammatik fortsat en væsentlig rolle for tidens sprogfolkere

Dichman fremhæver energisk at hans system er nyt, selvudtænkt og uafhængigt af tidligere grammatikere. "Jeg dristede mig til at nære den Tanke, at det maaske ikke ville være ugjortligt at give Grammatiken en aldeles ny Form overensstemmende med Fornuftens Fordringer og Lærlingens Tarv [...] Jeg begyndte. For at kunne lære andre, stræbte jeg at glemme, hvad jeg havde lært selv. Grammatikerne lagde jeg paa Hylden, og studerede Sproget. Dets Genius, sagde jeg til mig selv, lede dig! og hitter du, ved hans Haand ud af Labyrinten, saa knurre, hvo vil!" (FS:v)

Af de mange ideer som sprogets genius indgav Dichman, vil jeg nærmere komme ind på to: 1) hans kategoriseringsprincipper for ordklasser og 2) hans pointering af kontekstens betydning ved sprogbeskrivelsen.

Det er dog nødvendigt for forståelsen af sammenhængen at forudskikke et par ord om Dichmans sætningsopfattelse. "En Ordføyning kaldes en Sætning", siger han, "naar den samlet fremdanner et Heelt, hvoraf en Deel tænkes at kunne have, en Deel derimod at kunne være

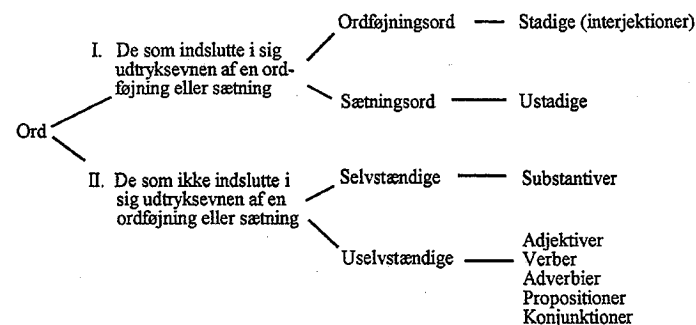
Beskaffenhed." (FS:1). Dette minder jo stærkt om en god gammel subjekt-prædikatanalyse, men Dichman gør det mere spidsfindigt. Han fortsætter: "En Sætning indslutter i sin Udtryksevne trede Hoveddele, nemlig: a) Subjektet, b) Prædikatet og c) Tidsbegrebet." (FS:3).

Subjektet er et begreb eller flere enkelte begreber opfattet som en helhed, som ligger til grund for den meddelendes fremstilling, således at det kan tænkes at have positive eller negative beskaffenheder. *Prædikatet* er de begreber som kan være positive eller negative beskaffenheder ved subjektet. *Tidsbegrebet* udskiller Dichman som udtrykt i hjælpeverber (Auxiliarier kalder han dem). Sætningens øvrige led benævner han *supplementsbegreber*, deres formål er at udfylde beskaffenhedsbegrebernes udtryksevne.

Man ser altså her Dichmans afhængighed af gammel rationalistisk sprogtenkning tilbage fra Port-Royal-tiden sidst i 1600-tallet. En sætning som "Karl skriver" er ækvivalent med "Karl er skrivende", og bag hans udtryk "at have beskaffenhed" og "at være beskaffenhed" gemmer sig klart de klassiske begreber "substans" og "accidens".

Denne opfattelse af sætningens struktur danner nu basis for Dichmans sindrige ordklassifikation. I skematisk form kan den illustreres som følger:

Dichmans ordkategorier

Dichman tilstræber altså en slags todelingssystematik, dog ikke gennemført. Før jeg kommer ind på kategoriseringsprincipperne, må jeg kort skitsere nogle af Dichmans fundamentale principper i grammatikken.

Begrebet *udtryksevne* defineres som følger: "Ordets Udtryksevne bestaaer i Samlingen af de forskellige Begreber, hvilke *Almeenoverensstemmelsen* (det er: Enhver der forstaar Sproget) i ethvert forskjelligt Forhold forbinder dermed." (FS:34).

En *ordklasse* "grunder sig i Overensstemmelsen mellem Beskaffenheder, hvilke flere Ord have tilfælles med hinanden." (FS:35). Begrebet beskaffenhed har som nævnt noget at gøre med distribution. Subjekter - og dermed som vi skal se *substantiver* - har beskaffenhed, mens prædikater er beskaffenhed. *Menneske* og *Rose* er i samme klasse, fordi begge har som beskaffenhed at kunne modtage prædikat, mens *beskytter* i henholdsvis "Karl er hendes Beskytter" og "Karl beskytter hende" hører til forskellige klasser.

Dette fører til Dichmans *kontekstbegreb*. "Det gaar ikke an", siger han, "at opkaste om et isoleert Ord det Spørsmal: til hvilken Ordklasse hører det? - men et deslige Spørsmal kan kuns anbringes, forsaavidt Ordet tænkes at være bunden til en bestemt Kontext. Det er: til en vis Forbindelse med andre Ord, til et vist Minesprog, en vis Art af Deklamation eller til visse uverbale Tegn." (FS:35).

Dichman indfører altså et meget bredt kontekstbegreb, der i principper omfatter hele den konkrete talesituation inklusive den talendes gestus og mimik. Jeg skal senere vise, hvordan kontekstbegrebet fungerer for fuld udblæsning ved Dichmans beskrivelse af de såkaldte *sætningsord*.

Men tilbage til klassifikationsskemaet. Gruppe I i skemaet omfatter ord der fungerer som repræsentanter for ordføjninger, dvs. ikke-sætningsformede ordforbindelser. Som eksempel på ordføjningsord nævner Dichman "som" i konteksten "Men da han, som en kyndig Mand, indsaar, at....", "Thi i dette Forhold indslutter "som" i sig den hele Ordføjning: "da han var". Som et andet eksempel anføres *proprier* anvendt som appellativer: "Neutoner ere sjeldne". Det er "store matematiske Hoveder". (FS:129).

Sætningsordene deles i stadige og ustadige. Den første gruppe omfatter ord der altid er sætningsord, primært interjektioner. Den ustadige gruppe omfatter verber, substantiver og adjektiver der i visse former (imperativ, vokativ) og kontekster fungerer som sætningsækvivalenter. Som eksempler på ustadige sætningsord kan jeg anføre et par af Dichmans små muntre scenarier:

"Wilhelm til Peter: "Ikke saa nedslagen! - Mod! Endnu er dog ikke alt Haab forsvunden". Det er: du bør dog fatte Mod." (FS:129)

"Opvarter: "Hatten faar De ikke førend paa Søndag; men Støvlerne, sagde han, skulde nok blive færdige til i Morgen."
 Herren: "Godt! Børst mig nu den blaa Kjøle af. Den blev saa hæsliq tilpuddret paa Komediën i Gaar Aftes"
 Opløsningen bliver her: "det er vel", eller: "jeg er tilfreds med Udførelsen af dit Ærinde." (FS: 129)

Som eksempel på at de ustadige sætningsord også kan optræde normalt i skemaets gruppe II anfører Dichman (FS:131):

"Karl: (i opfordrende Tone til Wilhelm) "hurtig! af sted!" Her ere Ordene Sætningsord; thi de lade sig omsætte saaledes: "du skal ile, du skal unddrage dig min Nærværelse." Men derimod ere de samme Ord Adverbier, naar det hedder: han gik hurtig, eller: han ilede afsted."

Skemaets gruppe II definerer Dichman også positivt: "Ordene, betragtede som de, der i deres Udtryksevne indslutte Meddelelsen af et enkelt enten Subjekts- eller Prædikatsbegreb" (FS:33).

Som eksempel på selvstændige ord (dvs. ord som i terminologien kan have beskaffenhed) af denne kategori kan anføres Dichmans kategorisering af substantiver.

Substantiver defineres som følger: "Et Ord kaldes et Substantiv, hvorsomhelst og forsaavidt det meddeler et Begreb, der tænkes som *selvstændigt*, og altsaa med Beqvemhed til at modtage Prædikat." (FS 36). Definitionen indebærer altså en mærkelig blanding af logik og funktion. Selvstændigheden er en følge af Dichmans beskaffenhedsbegreb og dermed atter som før nævnt forbundet med det klassiske substansbegreb. At substantivet kan modtage prædikat er derimod en syntaktisk/funktionel beskrivelse. Bemærk her endvidere at de andre ordklasser modsat substantiver betegnes som *uselvstændige*.

Tankegangen fører til en radikal omorganisering af traditionens ordklasser. Dichman opstiller således følgende undergrupper af substantiver (FS:39-44):

1. Affektionssubstantiver

fx ædelmodighed, godhed, magt, højde, længde

2. Abstraktionssubstantiver

fx støj, begyndelse, stik, flugt, bedrageri

3. Adjektiviske substantiver

fx det Store og Skjønne; den halvdøde Syge; den ulykkelige Forførte; den videlystne Rejsende

4. Materielle substantiver

fx dette "slaaer" er slet skrevet

5. Pronomiske substantiver

herunder fx personalier, relativer, demonstrative, indefinite

Dichman når altså frem til en lidt mærkelig funktionel kategorisering - et ord er et substantiv, hvis det fungerer som et substantiv. Dvs. et ords identitet er ikke baseret på dets tilhørsforhold til en bestemt gruppe, men på dets placering som det jeg med Paul Diderichsen vil kalde "syntaktisk" genstand.

På samme måde som den *selvstændige* gruppe beskrives de *uselvstændige* klasser. Dichmans klassifikationsprincipper fører også her til kategorier, der går aldeles på tværs af traditionens ordklasser. Pladsen tillader ikke en detaljeret gennemgang, men nogle eksempler rækker. Verber og adjektiver placeres som det ses i samme klasse af uselvstændige beskaffenhedsord, dvs. en overordnet nominal-kategori af substantiver og adjektiver opgives. Verber og adjektiver adskilles derimod med den distinktive faktor +/+ konjugation. Dichman skriver:

"Overeenstemmelsen mellem Adjektivet og det konjugerede Beskaffenhedsord bestaaer deri: at de begge meddele ved et selvstændigt Begreb en uselvstændig Beskaffenhed. *Skjelnemærket* derimod mellem begge ligger deri: at Adjektivet meddeler, i ethvert Bøjningsforhold, enten aldeles intet, eller dog i det mindste et bestemt Tidsbegreb. Det er: et Tidsbegreb, indskrænket til en vis Punkt, udenfor hvilken deres Udtryksevne ingensinde mægter at skride. Men derimod ere de konjugerede Beskaffenhedsord ikke indskrænkede til at maatte, i ethvert Bøjningsforhold, meddele Tiden enten som nærværende, eller som forbigangen allene, eller som tilkommende allene; men deres Udtryksevne strækker sig saa vidt, at de (omendskjønt de vedblive at være de samme Ord) dog kunne, i et Forhold udtrykke Tiden som nærværende, i et andet derimod som forbigangen eller tilkommende." (FS:60).

Adjektivklassen deles i verbale og uverbale adjektiver, således at participier og supinumsformer kategoriseres som verbale adjektiver. Og svarende til gruppen *pronomiske substantiver* opstiller Dichman en gruppe af *pronomiske adjektiver*. I overensstemmelse med Dichmans funktionsprincipper kan samme ord også her placeres i forskellige grupper efter konteksten. Dichmans

eksempel er "her ligge tvende Æbler, dette er sødt, hint er surt" hvor "dette" og "hint" er pronomiske substantiver, og "dette Æble er sødt, hint Æble er surt" hvor ordene er pronomiske adjektiver.

Jeg vil til slut nævne Dichmans specielle hjertebørn - sætningsordene - dvs. "de ord som indslutte i sig udtryksevnen af en sætning." Som det fremgår af klassifikationsskemaet drejer det sig dels om interjektioner og dels om ord, der i andre kontekster hører til andre klasser. Sætningsordenes semantik kan Dichman kun beskrive ved at udnytte sit kontekstbegreb maksimalt. Altså griber han til den udvej at eksemplificere med hele små noveller - som en passant for en moderne læser virker temmelig komiske, men som de arme søkadetter sikkert har annammet med dyb moralsk alvor.

Nogle eksempler kopieret fra FS kan give et indtryk af den lidt mælædt 1700-tals flavour, der er over Dichmans eksempelmateriale og iøvrigt hele hans fremstillingsform generelt.

A

3die Exemp. Man tage følgende Dialog i Beretning: Personerne ere:

1) Wilhelm, en haardt hjertet, men mindre end velhavende Søn.

2) Lovise, en ung og ved egen Brøder fararimet Moder, som paa sin Alverdom har taget sin Tilflugt til Sannen, i hvidt Huus hun opholder sig. Og endelig:

3) Herman, en af Wilhelm's Ungdoms-Venner, som ikke er uvidende om hans og Moderens Historie. Lovise skifter grædende paa et af Vornens Tey. Herman sidder og betragter hende med Armens over Rode. Wilhelm træder ind, kaster et mækt Vilk til hende, og siger:

Wilhelm: Atter Taarer! Hvad kommer der ud af den evige Klæben?

Lovise: Formener man mig her ogsaa Det til at græde?

Wilhelm: Man behøvede ikke at genere sig her, naar man betids havde sørget for at kunne have sin Frihed andensteds.

Herman: (Rystende paa Hovedet, med et advarende Vilk) Wilhelm!

Wilhelm: Jeg siger gjerne Sandhed.

Lovise: Og saa da, naar den gennemfører en Moders Hjerte?

Wilhelm: O! man kender den, for hvem dette Hjerte engang slog varmere end for mig.

Herman: (Blussende og med forstærket Stemme) Wilhelm!

Wilhelm: Hvorfor skræmte hendes Utræf min Far der i Graven? Hvorfor bortødslede hendes Flanelis hans Formite? Hvorfor vorte hans Søn frem som den yngste Plante? — Hendes silbige Anger — ha! giver den mig mine tabte Forhaandninger tilbage? Jeg staaer med Vælskeren i Haand; og hvad — med min Moders naabige Tilbælske — hvad lærte man mig, hvormed jeg erhverver det Brød, jeg stjaaler fra mine Børn, for at putte hende det i Munden?

Lovise: O! Saaledes at mishandle af sit eget Værn!

Herman: Og det neppe enfødsbrød fra Graven! (Strang og straffende, i dampet og langsomt fremglidende Tone) Wilhelm! Wilhelm! (til Moderen, i det han rejser sig). — Mæt mig deres Arin Grue! Deres Søn har lært sig for en Verde, som han er uærdig til at bære. — Maaſtee ved jeg et Tilflugtssted, hvor Fremmede skulle blæse ved at haane den Angergivnes Taarer.

Det tredobbelte Wilhelm lader sig maaſtee her opløse saaledes: Paa det første Sted: "Eftaen dog din Moder!" Paa det andet: "Eftaen dig, at du bringer Elsket fra hendes Ojendfæl!" Og paa det tredje: "der gives en Gud til og Gjengjæld!"

B

3die Exempel. Sa.

Stiger et kindrende Sa fra Sofies bellemte Dyst; saa tolker det maaſtee allene Veemodens smerteblandede Indtryk, fremlokket ved Forestillingen om hendes Skjæbne. Men naar den Forbittrede, høvede den knyttede Næse og anskuede sin Modstander med sunklende Øye, udsåder et paa Læberne fast hende Sa, paa hvilket følger Lidenskabens forsummende Tavshed: saa meddeler han, foruden sin Forbittrelse, tillige en Trudsel, henvendt til den, der modtager Meddelelsen. Oplæses altsaa Sætningsordet, saa fremsaarer af Skolefær den Tanke: "jeg er af Forbittrelse rasende", men af Trudselen decimeret den: "Hevnen skal ramme dig!"

C

1ste Exemp. En fattig Enke. En Gnier.

Enken: (Omringet af 3 smaae Børn) "Mæt dog min Arme en hjælpsom Haand! tænk paa mine smaae Umyndige! fast dog et Øye til min Sammet!"

Gnieren: "Nej vist ikke! siger jeg. I faaer ikke een Skilling. Medens I havde noget, skulde alt gaae saa stort til. Da skulde I have sparet. Nu kan I have det saa godt."

Enken: "Alf."

Hos der læser eller hører dette isoleert-staaende AF, falder ingeninde paa, at Enken har ved Ordet villet betegne nogen enkelt Ting (som Vordet, Stof, Senge); og ej heller noget enkelt Begreb (som god, Drenge); men han er strax rede til at antage, at Ordet AF skal paa dette Sted betegne en Samling af flere Begreber, der kunne fremdanne en rimelig Ordbrug; og altsaa tænker han sig, at der hos den Meddelende maa gives en Forestilling omtrent af følgende Slags: "jeg føler, at det er tungt, saaledes at afvises", eller: "jeg stæder med Mishag, at jeg ikke har fortjent disse Bekjendelser".

Til sidst: Hvorfor nu beskæftige sig med en ellers gemt og glemt grammatiker. For det første fordi jeg opdagede, at to af mine lærde forgængere, Peter Skautrup og Paul Diderichsen, begge omtaler Dichman med stor veneration. Skautrup skriver: "Af de talrige senere grammatikere, næsten alle mere eller mindre afhængige af Baden, kan kun nævnes enkelte, som rager frem af hoben. Originale synspunkter udvikles af Dichman i "Forsøg til en dansk Sproglære" (DSH III:91). Paul Diderichsen bruger ikke mindre end fem sider på ham i den store artikel om "Pronominerne *sig* og *sin*" fra 1939. I Norge har Bernt Fossetøl og ikke mindst Frøydis Hertzberg også bragt den gamle søkadetlærer frem til hæder og værdighed igen.

Dichman er interessant fordi han er et fremragende eksempel på dansk grammatik i en overgangsfase. Den overleverede latinpåvirkede grammatik virkede ikke længere hensigtsmæssig. Grammatikkerne måtte se på sproget med friske øjne og finde sprogets principper ved iagttagelse i konkret sprogmateriale. Samtidig havde den rationalistiske sprogteknik fra Port-Royal skolen sidst i 1600-tallet antageligvis fortsat stor indflydelse i slutningen af 1700-tallet.

Dichman forsøger ihærdigt at forene empirisme og rationalisme i sin danske sproglære. Jeg vil gerne have ham frem i lyset som den tredje grammatikker fra 1700-tallets anden halvdel, der fortjener at mindes, ved siden af geniet Høysgaard og den vindtørre, men indflydelsesrige Jacob Baden.

Litteratur

- Diderichsen, Paul. 1939. Om Pronominerne 'sig' og 'sin'. *Acta Philologica Scandinavica* 13.
 Fossetøl, Bernt. 1987. *Norske grammatikker på 1800-tallet*. Oslo: Novus.
 Hertzberg, Frøydis. 1990. - og denne Videnskab har man kaldet Grammatiken: tre studier i skolegrammatikkens historie. Oslo: Universitetet i Oslo.
 Kristensen, Marius. Carl Frederik Dichman. *Dansk Biografisk Leksikon*.
 Skautrup, Peter. 1953. *Det danske sprogs historie* III. København: Gyldendal.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
 6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
 Århus 1997

OVERSÆTTELSE AF SYNTAKTISKE KONSTRUKTIONER FRA DANSK TIL NEDERLANDSK

Af Audrey de Leeuw (Aalborg Universitet)

Indledning

Denne artikel handler om oversættelse af syntaktiske konstruktioner fra originalsproget, dansk, til oversættelsessproget, i dette tilfælde nederlandsk.

Emnet er del af et større projekt, TransLinfo-projektet, som er påbegyndt af Hans Götzsche, og på hvilket jeg samarbejder med ham. I TransLinfo-projektet laver vi komparativ syntaktisk analyse af forskellige nord-, vest- og sydeuropæiske sprog.

Til dette formål bruger vi en historisk tekst, en H.C. Andersen-tekst, som er oversat til ca. 20 forskellige sprog. Analyse materialet i min fremstilling her er denne H.C. Andersen-tekst - "Historien om en Moder" - fra 1848 (den kritiske udgave), og dens nederlandske oversættelse fra før 1875, og analysen er altså et eksempel på en historisk, syntaktisk undersøgelse.

Syntakteorien som min analyse er baseret på er Götzsches EFA (Epi-Formal Analysis in Syntax), som han gør rede for i Götzsche 1994. Også betegnelserne for de syntaktiske kategorier¹ kommer derfra.²

Når man ser på en tekst og dens oversættelse, er det ofte sådan at syntaktiske konstruktioner på originalsproget ikke oversættes til overensstemmende konstruktioner på oversættelses-

¹ Götzsches syntaktiske kategorier:

s	subjekt	p	prædikativ	a	adverbialled
fs	formelt subjekt	sp	subjektsprædikativ	qa	sætningsadverbialled
cs	konjunktionelt subjekt	op	objektsprædikativ	na	negativt adverbialled
ns	negativt subjekt	cp	komparativ prædikativ	va	kombinatorisk adverbialled
v	finit verballed	np	negativ prædikativ	ra	relationelt adverbialled
iv	infinit verbal	c	konjunktionalled	pa	frit adverbialled
o	objekt	sc	underordnende konjunktionalled		
do	dativobjekt	oc	objektskonjunktionalled		
no	negativt objekt	ac	adverbielt konjunktionalled		

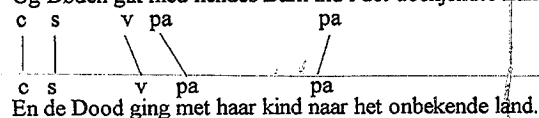
² Yderlige oplysninger om de teoretiske baggrunde for min analyse kan findes i Götzsche 1994.

sproget. Ved oversættelse fra dansk til nederlandsk forekommer, både syntaktisk overensstemmelse og syntaktisk forandring, og forskellene varierer meget, fx fra pladsbytte af kun to led til oversættelse uden syntaktiske ligheder overhovedet. Nogle forandringer er syntaktisk obligatoriske, mens andre er syntaktisk fakultative, men måske stilistisk bestemte. Jeg vil ikke se på forandringer - fx stilistiske forandringer - inden for konstituenterne.

Syntaktisk overensstemmelse

Et eksempel på syntaktisk overensstemmende konstruktioner, dvs. at konstruktionen på dansk og konstruktionen på nederlandsk har samme, overensstemmende, syntaktisk struktur, er (1).

- (1) Og Døden gik med hendes Barn ind i det ubekjendte Land.

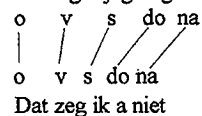

Der forekommer modsvarende led og de står på modsvarende pladser i begge konstruktioner.

(1) er et godt eksempel på konstruktioner med hovedsætningsstruktur, idet konstruktionen begynder med et subjekt (konjunktionen er ikke taget i betragtning her), fulgt af det finite verballed, med efterfølgende adverbialled, hvor stedsadverbialledet står længst fra det finite verballed.

Også i (2) findes syntaktisk overensstemmende konstruktioner med en hovedsætningsstruktur.

- (2) Det siger jeg Dig ikke

Syntaktisk overensstemmelse forekommer, men syntaktisk forandring er mere almindeligt, og det er det jeg vil tale om i det følgende.

Syntaktisk forandring

Jeg vil kun se på nogle få eksempler på syntaktisk forandring; der findes mange flere end der er plads til at behandle her.

Identiske konstruktioner på dansk kan oversættes til forskellige konstruktioner på nederlandsk, uden ændring af meningen, som det ses i (3) og (4a).

- (3) der trak saa dybt Veiret
cs v pa o
cs pa o v
det zoo diep adem haalde

- (4a) det trak saa sagte Veiret
s v pa o
s v pa
Het kindje ademde moeijelijk

I bisætningskonstruktionerne i (3) oversættes verballedet og objektet *trak Veiret* til verballedet og objektet *adem-halen* ("ånde-hente"), mens det oversættes til et usammensat verbum *ademen* (ånde) i (4a), dvs. at konstruktionen af verballedet og objektet konvergeres³ til ét verballed. 'Ademen' og 'adem-halen' er synonyme, og begge konstruktioner er meget almindelige i nederlandsk.

(4a) kunne således godt oversættes til en syntaktisk overensstemmende konstruktion, som i (4b).

- (4b) det trak saa sagte Veiret
s v pa o
s v pa vo
Het kindje haalde moeijelijk adem

Som det kan ses i (3) er *adem* og *halen* to ord, som udgør objektet og verballedet. På moderne nederlandsk hedder det *ademhalen*, dvs. at det nu er ét deleligt sammensat verbum. Det vil sige at der i (3) i moderne nederlandsk ikke ville kunne findes et objekt, mens der stadig ville være et objekt i (4b) i moderne nederlandsk.

Delelige sammensatte verber er sammensatte verber, bestående af et præfiks - i dette tilfælde et substantiv-præfiks - og et verbum. Når verbet deles - og det skal det i en hovedsæt-

³ Begrebet "konvergeres" låner jeg af Platzack 1983. Det betyder at (mindst) to konstituer i originalen forenes til en konstituent i oversættelsen.

ningsstruktur i præsens - så skal præfikset stå så langt til højre som muligt i sætningen. I (4b) bliver præfikset hvad man kan kalde sætningens kombinatoriske objekt; oftest bliver præfikset af delelige sammensatte verber - ved deling - til kombinatoriske adverbialled, da præfikset almindeligvis er en præposition.

Et kombinatorisk objekt (vo) er et objekt der indgår i en fast kombination med verballedet, på samme måde som kombinatoriske adverbialled (va) indgår faste forbindelser med verballed.⁴

Det sidste jeg vil sige noget om mht. disse eksempler er det finitte verballeds plads som sidste led i konstruktionen i (3). (3) er en attributiv bisætning, og den har en bisætningsstruktur. I nederlandsk bisætningsstruktur skal subjektet helst stå som første led, og derefter kommer alle andre led, med verballed til sidst, efter adverbialledene og objektet. I dansk er det finitte verballeds plads i en bisætningsstruktur altid foran objektet; adverbialled kan stå både foran og bagefter det finitte verballed.

I det næste eksempel (5) konvergeres to led til et: Det negative adverbialled (na) og objektet (o) bliver til et negativt objekt (no).

- (5) i tre Nætter og Dage havde hun ikke lukket sit Øie
 pa v s na iv o
 pa v s no iv
 sedert drie dagen en drie nachten had zij geen oog geloken

Det infinitte verballed flyttes til pladsen bagest i sætningen, og det negative adverbialled *ikke* er, som sætningsled, strøget. Det sidstnævnte problem vil jeg først kigge på.

Ikke, der umiddelbart oversættes med *niet*, er ikke rigtigt strøget, men findes på en måde igen i det negative objekt *geen oog*. *Ikke* og *sit Øie* konvergeres, dvs. forenes, til det negative objekt *geen oog*.

Geen (ingen, intet) kan kun bruges til negation af et substantiv, som bruges i en generaliserende betydning. Med generaliserende betydning menes der, at der i en konstruktion uden

negation står enten en ubestemt artikel eller ingen artikel foran substantivet. (I nederlandsk står både den bestemte og den ubestemte artikel foran substantiverne.) *Niet* bruges til negationen af ord af alle ordklasser, undtagen substantiver i en generaliserende betydning.

Ikke i (5) er et negativt adverbialled, som benægter konstruktionen *i tre Nætter og Dage havde hun lukket sit Øie*. *Ikke* benægter primært verballedet og dermed hele konstruktionen, det siger noget om dens sandhedsværdi. *Geen* derimod, er primært negationen af substantivet *oog*. Der findes ikke et negativt adverbialled i den nederlandske konstruktion i (5), og alligevel betyder begge konstruktioner det samme. At der ikke findes et negativt adverbialled i (5), vil ikke sige, at det ikke findes overhovedet, hvilket kunne ses i eksempel (2). I (2) er både det danske *ikke* og det nederlandske *niet* negative adverbialled.

Det er muligt at oversætte (5) til en lignende konstruktion: *sedert drie dagen (...) had zij hare oog niet geloken*. Konstruktionen er syntaktisk i orden, men er usædvanlig.

Det infinitte verballed må altid stå på konstruktionens sidste plads. *Geloken* skal stå bagest. I dansk kommer det infinitte verballed altid før objektet, (hvorefter der så evt. kan komme adverbialled).

Knuderelationer

Der findes nogle kombinationer af bestemte led som oversættes til kombinationer af bestemte andre led. Der skabes 'knuderelationer', dvs. at to led i dansk bliver til to andre led i nederlandsk, fx (6) og (7): Det finitte verballed og objektet bliver til det finitte verballed og det infinitte verballed.

- (6) og Moderen satte sig paa Stolen tæt ved ham
 c s v o pa pa
 c s v pa pa iv
 en de moeder ging op een ouden stoel naast hem zitten

- (7) saa lagde hun sig ned
 pa v s o ra
 pa v s iv
 Toen ging zij liggen

⁴ Se Götzsche 1992 og Götzsche 1994.

Ud fra syntaktiske kriterier er *lægge* og *sætte* transitive verber, som kan have objekt. Som subkategori er de uægte refleksive verber, der forbindes med enten et almindeligt objekt eller et refleksivt pronomen. De nederlandske verber *leggen* og *zetten* er oprindelig også uægte refleksive verber, idet de også skal have et objekt, der enten kan være et almindeligt objekt eller et refleksivt pronomen. Men brugen af *leggen* og *zetten* med et refleksivt pronomen er meget usædvanlig i nederlandsk, (og betydningen er ikke den samme som i dansk). (*Zich (neer)leggen* lever lidt videre i *zich vlijen*, som har en mere teatralisk konnotation.)

Lægge sig og *sætte sig* oversættes med resp. *gaan liggen* og *gaan zitten*. *Liggen* og *zitten* er intransitive verber, og de kan ikke have objekt. *Gaan* fungerer som et inkoaktivt verbum, dvs. at det angiver påbegyndelsen af en handling. Og det gør det også her: *gaan liggen*, nemlig at én lige om lidt vil ligge, er i gang med at lægge sig; og *gaan zitten*, nemlig at én om et øjeblik vil sidde, er i gang med at sætte sig. Fordi det kun er kombinationen *ging-zitten*, der modsvarer kombinationen *satte-sig*, og kombinationen *ging-liggen*, der modsvarer kombinationen *lagde-sig*, vil jeg lave en forbindelse, en knude, mellem kombinationerne.

(I (7) er der strøget et sætningsled, nemlig det relationelle adverbialled *ned*. Denne strygning har at gøre med forskellen mellem verberne *lægge* og *liggen*, ved at der ved bevægelsesverbet *lægge* kan angives en retning, nemlig 'ned'.)

Konjunktionelt objekt

I nederlandsk findes et syntaktisk led, som vi har kaldt konjunktionelt objekt, som ikke findes i dansk. Det opfører sig i sætningen på samme måde som et konjunktionelt subjekt, med den forskel at det har objektsfunktionen i bisætningen. Det må ikke udelades.

I (8) forandres et abverbialt konjunktionallid (ac) ved oversættelsen til et konjunktionelt objekt (co).

- (8) eller skal jeg gaee med det derind, hvor Du ikke veed?
 c v s iv pa pa ac s na v
 c v s pa pa₁ iv pa₂ co s na v
 of zal ik er mede naar de plaats gaan, die gij niet kent?

I hele tekstmaterialet har jeg ikke kunnet finde et eneste eksempel på syntaktisk overensstemmelse mellem konstruktioner med en bisætningsstruktur, hvor der i begge konstruktioner var

et adverbialled til stede, der stod på a-pladsen. Enten var det finitte verballed divergeret, dvs. kløvet, til et finit og et infinit verbal, eller der optrådte en funktionsjustering⁵ som fx i (8).

I (8) ses to konstruktioner med bisætningsstruktur, som begge har a-pladsen udfyldt, nemlig med et negativt adverbialled. Konstruktionerne er ikke strukturelt identiske, da *hvor* og *die* ikke har samme syntaktiske funktion. *Die gij niet kent* er en attributiv bisætning, som indledes med det relative pronomen *die*, der fungerer som konjunktionelt objekt i bisætningen. *Die* er ikke et objektivt konjunktionallid, som det danske *som* ville være i fx *det sted, som du ikke ved*. *Die* fungerer primært som objekt i den nederlandske bisætningskonstruktion. Og fordi *die* også indleder bisætningen, og på den måde virker som konjunktionallid, vil vi kalde det konjunktionelt objekt.

Korrelatet for *die* er *de plaats*. På 'primitivt' nederlandsk kan man skrive *of zal ik er mede naar de plaats die gij niet kent, gaan*, dvs. at det infinitte verballed kommer til at stå til sidst, "på sin plads". I nederlandsk syntaks skal det infinitte verballed nemlig altid, undtagen ved infinitivfraser og sammenligninger, stå som sidste led i en konstruktion. Denne sidstnævnte, alternative konstruktion er ikke ugrammatisk, men den er heller ikke acceptabel; en sådan konstruktion er ikke anvendelig i nederlandsk. Desuden er den mindre tydelig. Den kræver en "stilforbedring"⁶, som medfører konstruktionen i (8). Derved deles leddet *naar de plaats die gij niet kent* i to. Betydningen af konstruktionen i (8) og den alternative konstruktion er dog den samme.

I den danske konstruktion henviser *hvor* til *derind*. Indholdsmæssigt henviser *hvor* og *die* altså til det samme, nemlig stedet, som er et adverbialled i begge konstruktioner. Det nederlandske adverbialled deles, mens det danske beholdes intakt. Det skyldes, at det danske infinitte verballed *gaee* står foran adverbialledene, mens det nederlandske infinitte verballed *gaan* står efter dem, men her flyttes til pladsen foran bisætningen pga. ovennævnte 'stilforbedring'.

En "ordret" nederlandsk oversættelse af *derind, hvor Du ikke veed* kunne være **daarin, waar(over) gij niets weet*. Det er ikke korrekt nederlandsk. *Waarover* er her et adverbialt konjunktionallid, men der kan stadig ikke være tale om strukturel identitet, da verbet *weten*

⁵ Begrebet "funktionsjustering" låner jeg også af Platzack 1983. Det betyder at en konstituent får en anden syntaktisk funktion i oversættelsen end den den havde i originalen.

⁶ Se Fontein / Pescher - ter Meer, s. 240.

Også i (9) findes et konjunktionelt objekt.

(9) og dine Øine ere de to klareste, jeg har seet
 c s v sp s v iv
 c s v sp co s pa iv v
 en uwe oogen zijn de twee helderste, die ik ooit gezien heb

I ledsætningen findes der derimod en tilføjelse, som er obligatorisk, nemlig det konjunktionelle objekt *die*.

Die er et relativt pronomen, der henviser til de klareste øjne, og fungerer som konjunktionelt objekt i bisætningen (ligesom i det foregående eksempel), mens det danske *som* (der er objektivt konjunktionalled) udelades. Der kunne have stået "de to klareste, som jeg har set". *Die* derimod må ikke udelades i nederlandsk, ligesom man i dansk heller ikke kan udelade *der*, når det fungerer som bisætningens konjunktionelle subjekt. Tilføjelsen af *die* er syntaktisk obligatorisk.

Det samme gælder i øvrigt forskellen mellem muligheden for at udelade den underordnende konjunkional *at* på dansk, og den obligatoriske brug af det modsvarende *dat* på nederlandsk. Men det vil jeg ikke videre komme ind på her.

Oversættelse uden syntaktiske ligheder overhovedet

Da jeg først så på konstruktionen “det kan jeg lide”, troede jeg, at *kunne lide* var en typisk dansk konstruktion, som altid ville give en obligatorisk ændring i en oversættelse.

(10) det kan jeg lide
 o v s iv
 } |
 s v do
 Zij bevallen mij

I eksempel (10) indebærer ændringen ikke kun konvergens fra det finitte og det infinitte verballed til et finit verballed, men også funktionsjustering fra objekt til subjekt, og fra subjekt til dativ- (eller indirekte) objekt. *Det* (som henviser til et substantiv i singularis, "Haar") er objektet i den danske konstruktion, men *zij* (som henviser til et substantiv i pluralis, "haren") er subjektet i den nederlandske konstruktion. Den nederlandske konstruktion kan jävnføres med det danske "det behager mig". *Bevallen* i betydningen "behage" har dativobjekt.

Jeg synes, at oversættelsen i (10) er korrekt. Der er mange andre muligheder, men (10) passer godt i konteksten. En bemærkning som *jeg kan ikke li' kartofler* ville fx oversættes med *ik lust geen aardappels*. Men da så jeg på konstruktionen en gang til, og jeg slog op i ordbogen ved *lijden* ("lide", som i "at lide af smerter"), og fandt:

“iemand niet mogen lijden hem niet sympathiek vinden”
(nogen ikke måtte lide ham ikke sympatisk finde/synes)
“iets niet kunnen lijden iets niet kunnen verdragen, verduren, dulden”
(noget ikke kunne lide noget ikke kunne fordrage, tåle, lide)

Det er altså en måde at oversætte *kunne lide* ordret til nederlandsk. Men jeg mener ikke, at en sådan oversættelse kan bruges her, da det er usædvanligt at bruge dette udtryk i nederlandsk. Desuden bruges konstruktionerne *kunnen lijden* og *mogen lijden* mest i kombination med det negative adverbialled *niet*.

Afslutning

Nogle tilfælde af syntaktisk forandring ved oversættelse fra dansk til nederlandsk er (forholdsvis) regelmæssige, som fx knuderrelationerne mellem "sætte sig" og "gaan zitten", og den obligatoriske brug af det konjunktionelle objekt i nederlandsk. En sådan regelmæssig syntaktisk forandring vil sandsynligvis kunne formaliseres uden alt for store problemer. Andre slags syntaktiske forandringer er mere uregelmæssige, som det fx kunne ses ved oversættelsen af den danske konstruktion "det kan jeg lide".

Når man vil se på relationer mellem syntaktiske konstruktioner ved oversættelse fra dansk til nederlandsk opstår der nogle problemer i den syntaktiske beskrivelse. De syntaktiske kategorier anvendt af Götzsche (1994) er for begrænsede, og skal udvides med i hvert fald to kategorier, nemlig konjunktionelt objekt (co) og kombinatorisk objekt (vo), for at kunne lave en komparativ syntaktisk analyse af dansk og nederlandsk.

Litteratur

- Diderichsen, Paul. 1946, 3. udgave 1966. *Elementær Dansk Grammatik*. København: Gyldendal.
- Fontein, A.M. / A. Pescher - ter Meer. 1994. *Nederlandse Grammatica voor Anderstalige*. Utrecht: Nederlands centrum buitenlanders.
- Geerts, G. et al. (red.) 1984. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: WoltersNoordhoff.
- Götzsche, Hans. 1992. Syntaxen i några 1800-talsöversättningar till svenska från danska. *Svenskans beskrivning 19*. Lund University Press.
- Götzsche, Hans. 1994. *Devotional Syntactic Structures - A contrastive Linguistic study in the Syntax of Danish and Swedish*. Göteborgs universitet, Institutionen för svenska språket.
- Hansen, Erik. 1977. *Dæmonernes Port - støttemateriale til undervisningen i nydansk grammatik*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Kramers woordenboek Nederlands. 1987, 19. udgave. Amsterdam: Elsevier/Meulenhoff Educatief.
- Leeuw, Audrey de. 1994. *Om syntaktiske forskelle mellem en dansk tekst og dens nederlandske oversættelse: "Historien om en Moder" og "De geschiedenis eener moeder"*.
- Platzack, Christer. 1993. Sex översättningar till svenska av Lewis Carrolls' Alice in Wonderland. G. Engwall & R. af Geijerstam (red.) *Från språk till språk*. Lund: Studentlitteratur.

Tekstmaterialet

- Andersen, Hans Christian. Historien om en Moder, i *H.C. Andersens Eventyr II: 1843-55*, kritisk udgave ved Erik Dal, Det danske sprog- og litteraturselskab (H.C. Andersens Nye Eventyr 1844-48, eventyr optagne i Eventyr 1850 samt Historier 1852-55, ved Erik Dal, Hans Reitzels Forlag, København 1964).
- Jong, C. de. De geschiedenis eener moeder, i Hans Christian Andersen *Historien om en Moder i femten sprog*, C.A. Reitzel, Kjøbenhavn 1875, fra Verzamelde Vertellingen en Sproken van H.C. Andersen, oversat fra den 9. tyske udgave.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

SCHWA-BORTFALL OCH R-VOKALISERING KONTRA SKRIFTINDUCERAD RESTITUTION. MORFOLOGISKA OCH FONOLOGISKA KONSEKVENSER I DANSKT STANDARDSPRÅK

Av Christer Lindqvist (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg)

Schwa-bortfall och r-vokalisering är för danskans del i första hand en fonetisk förändring med vissa fonematiska konsekvenser. Som en följd av detta har också delar av verbssystemets morfologi påverkats. Till skillnad från språk som endast existerar i rent muntlig form, så möjliggör den konservativa (och delvis restituerade) skriftbilden att mer eller mindre beständiga uttalsrestitutioner kan äga rum. I det följande görs ett försök att sätta olika stadier av schwa-bortfall och r-vokalisering i ett systematiskt förhållande till både talspråkliga och skriftspråkliga strukturer.

R-vokaliseringens fonematiska konsekvenser

[ʁ] är en uvular frikativ konsonant med stämton (jfr Fischer-Jørgensen 1974:73-76). I vokalik omgivning för detta ofta till olika typer av assimilation (jfr Brink/Lund 1974:§ 36; Brøndum-Nielsen 1957:§ 399; Janikowski 1984). I modernt språkbruk uttalas t ex *sider* inte som [ʁi:ðøʁ] utan snarare som [ʁi:ðø]. De båda ljuden i den svagtoniga ändelsen har assimilerat till en öppen vokal [ø]. Detta är ganska naturligt, eftersom [ʁ] i det närmaste kan ses som en mycket öppen vokal med uvulart artikulationsställe. Dock resulterar inte [ø] plus [ʁ] i en lång vokal – hand i hand med assimilationen går en vokalförkortning. Detta betyder att pluralen [ʁi:ðø] uttalas nästan likadant som singularen [ʁi:ðø]. Dock finns det en viss skillnad i den trycksvaga slutvokalens kvalitet: [ø] i *sider* är en öppen mellanvokal, medan [ø] i *side* är starkare centrerad. Inom ramarna för en taxonomisk fonemteori bildar [ʁi:ðø] och [ʁi:ðø] ett minimalpar: Den fonetiska oppositionen [ø - ø] korresponderar med den morfologiska oppositionen singular/plural, varför [ø] och [ø] kan ses som realisationer av två olika (svagtons)fonem. Jämfört med många danskars dagliga språkbruk är emellertid uttalet [ʁi:ðø] redan att betrakta som något föråldrat. I ledigt talspråk har [ø] apokoperats, dock utan att antalet stavelser reducerats:

[si:ðð]. I detta fall är det [ð - ə] som konstituerar en minimal fonetisk opposition. Vill man ställa upp ett inventarium av stavelsebärande svagtonsfonem, så måste [ð] och [ə] tillordnas två olika fonem. Därutöver gäller för modern danska att den starktoniga vokalen ofta är kort: [si:(:)ðð - 'si:(:)ðə]. Ett och samma ord kan sålunda uttalas på en hel del olika sätt. Vilken grad av uttalsreduktion som äger rum har inte bara med talhastighet och talsituation att göra, också ideolektiska och sociolektiska förhållanden spelar en viss roll.

Även bland verben kan assimilationen [əʁ] > [ə] påträffas som t ex i presensformen <kalder> = ['kalə]. Verbstammar som slutar på *r* uppvisar ytterligare en komplikation. I t ex <høre> = ['hø:ə] har stammens [ʁ] assimilerat med infinitivändelsen [ə] till ett öppet [ə]-ljud. Dessutom gäller att om verbstammens starktoniga vokal är ett [ɑ:] eller [ɔ:] så får också ändelsen (genom progressiv assimilation) denna vokalkvalitet; jfr <fare> = ['fɑ:ɑ] och <såre> = ['sɔ:ɔ].

R-vokaliseringens morfologiska konsekvenser

Inom verbmorfologin finns grammatiska oppositioner som korresponderar minimalt med [ə - ə] i utljud. Detta gäller för t ex infinitiven <lysne> = ['lysne] och presensformen <lyser> = ['lysne]: en vokal [ə] för infinitivändelsen och en annan [ə] för presensändelsen. Det skrivna språkets morfologi är däremot annorlunda strukturerad än det talades. Grafemet <e> som infinitivändelse motsvaras av vokalen [ə], medan presensändelsen <er> har två grafem som motsvaras av en enda vokal [ə]. Skriven och talad verbmorfologi divergerar sålunda. Tar man dessutom hänsyn till att jämte ['lysne] också uttalet ['lys'n] är mycket vanligt, stämmer talade och skrivna strukturer ännu mindre överens. I <lysne> skiljer sig sålunda de båda vokalgrafemen <y> och <e> åt i ett viktigt avseende. Medan <y> motsvaras av segmentet [y] har <e> inget dylikt fonetiskt korrelat. Infinitivändelsen <e> i <lysne> är dock inte helt utan uttalsmässigt korrelat. Detta visar sig om man tar hänsyn till stavelsestrukturen i <lysne> och ['lys'n]. I och med att <e> är ett vokalgrafem kan <lysne> delas vid radslut, dvs <lys-ne>. Det grafemiska ordet <lysne> har således två "skrivstavelser". En sådan segmentering vore inte möjlig med ett hypotetiskt skrivsätt *<lysn> (dvs utan "stumt" grafem). Även om grafemet <e> i <lysne> = ['lys'n] inte motsvaras av ett fonetiskt segment så korresponderar det med en svagtonig stavelse. Oberoende av [ə]-bortfall har sålunda <y> och <e> i <lysne> den gemensamma egenskapen att de avbildar uttalets stavelsestruktur.

Ovan konstaterades det att verbstammar på *r* assimilerar med den följande infinitivändelsen [ə] till ett öppet [ə]-ljud som t ex i <høre> = ['hø:ə]. En liknande assimilation föreligger också hos presensformen, som därför blir homofon med infinitiven: <høre - hører> = ['hø:ə - 'hø:ə]. Samma sak gäller för t ex <fare - farer> = ['fɑ:ɑ - 'fɑ:ɑ] och <såre - sårer> = ['sɔ:ɔ - 'sɔ:ɔ]. Medan det skrivna språket uppvisar en morfologisk skillnad mellan en infinitivändelse <e> och en annan presensändelse <er>, så motsvaras detta i talat språk av en synkretism. Också här divergerar skriven och talad verbmorfologi.

I ordparet *tage/tager* förhåller det sig delvis annorlunda. Det skrivna språket uppvisar också här de regulära verbändelserna <e/er>. Talspråket däremot kännetecknas synkroniskt sett av "svag suppletion": *tage* med främre vokal och *tager* med mellanvokal, dvs <tage - tager> = ['tə? - 'tə?]. Här föreligger alltså ytterligare en typ av divergens mellan skriven och talad morfologi.

Det är nu frestande att påstå att modern riksdanska har ett antal typologiskt skilda verbsystem: ett enhetligt flexiviskt i skriftspråket gentemot flera olika i talspråket. Alternativt kan man hävda att det överallt föreligger fonologiska djupstrukturer som stämmer väl överens med skriftspråkets verbmorfologi. De reduktioner som hittills diskuterats skulle då bara vara rent ytstrukturella fenomen. Ingen av dessa ståndpunkter tar dock hänsyn till att det talade standardspråket står i en ständig växelverkan med skriftspråkets strukturer och därför skiljer sig radikalt från språk som endast existerar i talad form. Det gäller nu att precisera detta påstående.

Stil och medium i språklig kommunikation

När man diskuterar skillnader mellan talat och skrivet språk måste två olika dimensioner hållas isär:

- (1) Språklig kommunikation sker antingen i muntlig eller i skriftlig form, varmed uteslutande uttrycksmediet avses. Denna dimension är sålunda rent binär.
- (2) Den andra åtskillnaden som måste göras mellan tal- och skriftspråk är inte binär utan skalär och åsyftar den typ av stil som den språkliga kommunikationen präglas av. Också medialt muntligt språk kan användas i kommunikation som är starkt präglad av en skriftspråklig stil; t ex när man läser upp en lagtext, predikar eller håller ett högtidligt tal. Typiskt för dessa textsorter är att de medialt muntliga språkstrukturen i hög grad hämtas från skriftspråket. Det talade språket är med andra ord präglad av en skriftspråklig stil. Också det omvända förhållan-

det förekommer, dvs att en starkt talspråklig stil representeras i det skrivna mediet. Typiska exempel på det är apostroffer som <bli'r, gi'r, ta'r, sku', såd'n, se'fö'li'> (mer om detta i Lindqvist 1996:kapitel 4.9.2). Polariteten mellan skriftspråklig och talspråklig stil kan sålunda ses som en gradualitet mellan kommunikativ distans och kommunikativ närhet. Fig. 1 sammanfattar detta (jfr Koch/Oesterreicher 1985; 1994).

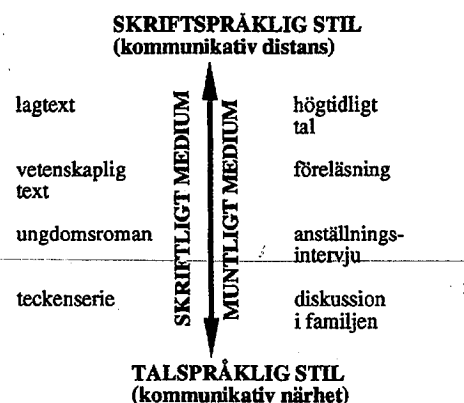

Fig. 1: Förhållandet mellan språkligt medium och kommunikativ stil

Olika grader av schwa-bortfall och r-vokalisering som en funktion av den kommunikativa stilen

Modellen i fig. 1 ska nu knytas samman med de uttalsvarianter och morfologiska förändringar som r-vokaliseringen leder till. Tidigare hade konstaterats att infinitiven ['hø:ɐ] i ledigt talspråk är homofon med motsvarande presensform ['hø:ɐ]. Dock är det möjligt att uttalsmässigt skilja på infinitiv och presens. För att uppnå detta används ett läseuttal, dvs man utgår från det skrivna ordet och förbinder varje grafem med sitt regulära fonetiska korrelat. Resultatet av en sådan uttalsstrategi är mycket skriftnära och föråldrade former som ['hø:ɐ - 'hø:ɐɐ]. Uttalsvarianterna ['hø:ɐ - 'hø:ɐɐ] och ['hø:ɐ - 'hø:ɐ] får emellertid inte ses som distinkt åtskilda. Tvärtom existerar ett kontinuum av möjliga reduktionsformer mellan ['hø:ɐ - 'hø:ɐɐ] och ['hø:ɐ - 'hø:ɐ]. Uttalsens bindning till grafemstrukturerna <høre - hører> kan stegas ytterligare, om grafemet <e> förbinds med ett av sina regulära starktonskorrelat. Resultatet är

övertydliga former som *['hø:ɐ - 'hø:ɐɐ] med [e] i svagtonsställning. Å andra sidan finns det i fritt talspråk också reduktionsformer som går betydligt längre än ['hø:ɐ]. Två exempel på det är ['hø:ɐ] och ['hø:(ɔ)]. Höger sida i fig. 2 sammanfattar detta.

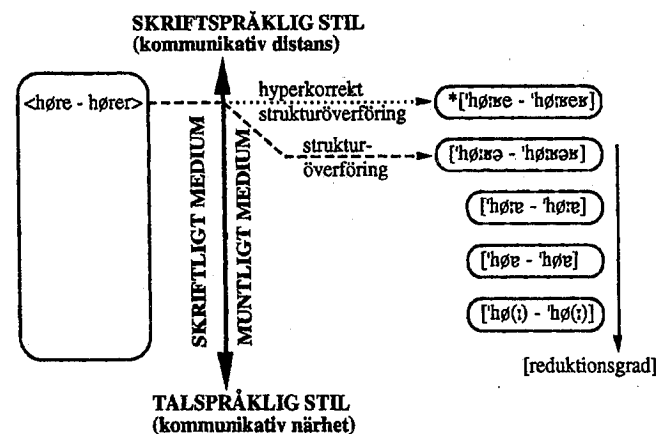

Fig. 2: De entydiga skrivformerna <høre> och <hører> gentemot motsvarande två artikulatoriska kontinuum *['hø:ɐ] ↔ ['hø:(ɔ)] resp. *['hø:ɐɐ] ↔ ['hø:(ɔ)]

Fig. 2 visar en graverande skillnad mellan det skrivna och det muntliga mediet. Den högra sidans kontinuum med sina olika uttalsvarianter korresponderar med vänster sidans entydiga skrivformer <høre - hører>. Därtill kommer att en strukturell identitet mellan skriven och talad morfologi endast inträffar i de fall när skriftspråkliga strukturer överförs till det muntliga mediet (överst till höger i fig. 2). Ju längre ner man förflyttar sig på höger sida i fig. 2 desto friare från de skrivna strukturerna är de muntliga formerna.

Ett uttal med [øɐ] som presensändelse existerar som sagt enbart vid rent läseuttal eller som mycket högtidlig spåkform (vilken oft är starkt skriftinspirerad). Detta kan jämföras med de många franska verbändelser som inte ens vid ett maximalt tydligt och skriftnära uttal överförs till det muntliga mediet: verbformerna i *tu parles* och *elles parlent* uttalas alltid ['bɑ:ɛ]. Detta visar att dagens danska i ett avseende står på tröskeln till en ortografisk situation som redan existerar i franskan. Ur denna synvinkel är det frestande att uppställa en motsvarande prognos för framtidens danska. Om de morfologiska strukturerna i talat språk helt kommer att tappa

kontakten med sina skrivna korrelat är dock en fråga som gäller huruvida en tradition kan etableras där högtidligt talspråk inte bara följer skriftspråkets ordföljd och ordval utan också avbildar dess grafemiska strukturer på ett så regelbundet sätt som möjligt. Om detta också är önskvärt är naturligtvis en helt annan fråga.

Använder man modellen i fig. 2 för de andra verbformer som diskuterats tidigare visar det sig att talad danska inte bara har ett kontinuum av olika uttalsvarianter, utan att detta också har fört till en uppsplätning i olika verbklasser. Fig. 3 visar detta.

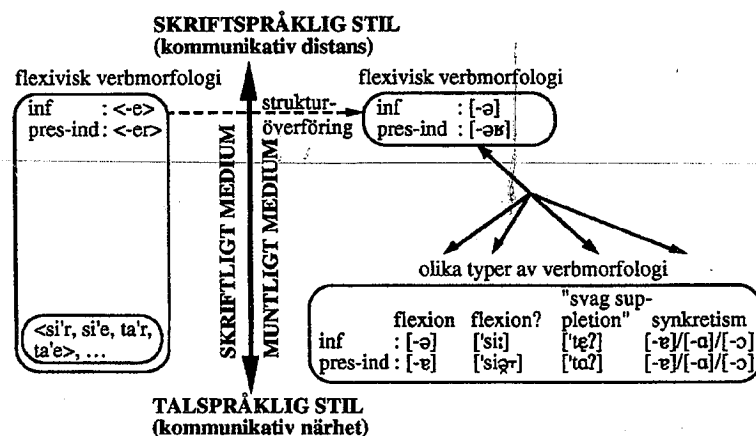

Fig. 3: Infinitiv- och presensflexion som en funktion av medium och kommunikativ stil

Höger sida i fig. 3 uppvisar ett typologiskt kontinuum av varierande verbmorfologi. Den ena ändpunkten i detta kontinuum utgörs av en enhetlig verbmorfologi som är strukturellt identisk med motsvarande skrivna former men som bara realiseras vid ett disciplinerat läseuttal (överst till höger). Den andra ändpunkten nås i och med att skriftspråkets påverkan på uttalet reduceras gradvis. Vid rent talspråklig stil föreligger ett antal olika verbklasser som strukturellt stämmer dåligt överens med motsvarande skrivna korrelat (nederst till höger). Här har man att göra med ett uttal som frigjort sig helt och hållet från skriftspråkets strukturer varför det också är tveksamt om det är meningsfullt att relatera skrivna och talade uttryck till varandra i form av grafem-fonem-korrespondenser. Läggs däremot ett "vårdat" uttal till grund för en fonemanalys

så är resultatet visserligen medialt sett muntligt; dock härrör många av dess egenskaper från en överföring av de grafemiska strukturerna till de muntliga. Det betyder att även om en grafem-fonem-korrespondens som <er> =/ər/ konfronterar två olika uttrycksmedier, så är den strukturellt sett en tautologi utan någon större teoretisk relevans. Detta resulterar i följande paradox: Grafem-fonem-korrespondenser är relevanta bara om ett talat ord och dess skrivna korrelat kan ses som två medialt skilda existensformer som tillhör samma språk, vilket endast är möjligt om det talade ordet inte har frigjort sig helt från sitt skrivna korrelats grafemiska strukturer. Men ju mer uttalet determineras av det skrivna korrelats grafemiska struktur, desto mer tautologiska är grafem-fonem-korrespondenserna (jfr Lindqvist 1996:kapitel 4.10.3).

"Talspråkliga" skriftformer som <si'r, si'e, ta'r, ta'e, ...> befinner sig inte i samma teoretiska dilemma. De är visserligen medialt sett skriftliga men uppvisar talspråkliga strukturer och används också endast i denna funktion; dvs de täcker bara upp det nedre vänstra hörnet i fig. 3. Just denna egenskap signaliserar apostrofen i <si'r, ...>. Endast i ett fåtal fall som <har> har apostrofen bortfallit varför den grafemiska kortformen måste täcka upp hela skalan mellan kommunikativ distans och kommunikativ närhet.

Hur många stavelsebärande svagtonsfonem har modern danska?

Modellen i fig. 2 har stora konsekvenser för en fonemisk beskrivning av danskt uttal. Från vilka uttalsvarianter ska man utgå när man bildar minimalpar? Strängt taget kan man genomföra en fonemanalys för varje punkt på det uttalskontinuum som sträcker sig från ['hø:ʁə - 'hø:ʁəʁ] till ['hø - 'hø]. Genomför man detta visar det sig att man får en serie med ett ändligt antal olika fonemstrukturer. I avsnitt 1 konstaterades det att ett starkt skriftbundet uttal av *side/sider* (dvs ['si:ðə - 'si:ðəʁ]) implicerar existensen av endast ett gemensamt stavelsebärande svagtonsfonem /ə/. Sänker man graden av skriftspråklig influens på uttalsstrukturerna något (dvs ['si:ðə - 'si:ðəʁ]) får man två olika stavelsebärande svagtonsfonem /ə/ och /ə/. Reducerar man graden av skriftspråklig influens på uttalsstrukturerna ytterligare (dvs ['si:ðə - 'si:ðəʁ]) resulterar detta i ett konsonantiskt stavelsebärande svagtonsfonem /ð/ och ett vokalistiskt /ə/. Ordpar som <veje - vejer> = ['vai: - vai:ə], <larme - larve> = ['la:ɾ - la:ɾə], <hele - hede> = ['he: - 'he:ə], <gade - gane> = ['gæ:ð - 'gæ:ɾ] visar att ett stort antal konsonantiska stavelsebärande svagtonsfonem tillkommit i ledigt talspråk. Fig. 4 sammanfattar detta (jfr fig. 2).

SKRIFTSPRÅKLIG STIL (kommunikativ distans)

SKRIFTLIGT MEDIUM
MUNTligt MEDIUM

(/ə/)

(/ə/, /e/)

(/ə/), /e/, /ø/, /i/, /m/, /n/, /h/, /k/, /g/, /f/, /p/

TALSPRÅKLIG STIL (kommunikativ närhet)

Fig. 4: Antalet stavelsebärande svagtonsfonem i danskt standardspråk

Resultatet i fig. 4 kan också betraktas inom ramarna för en generativ fonologisk teori. Dock får man inte ge sig tillfreds med att bara konstatera att ett antal nya transformationsregler tillkommit. [ə]-synkope, [ə]-apokope och *r*-vokalisering är i dagens danska förändringar som i många paradigmer är konsekvent genomförda, dvs det har inte uppstått någon morfo-fonetisk växling mellan ordformer med och utan [ə]. Just detta vore nödvändigt för att en fonologisk djupstruktur med [ə] skulle kunna upprätthållas. Ur denna synkvinkel måste sålunda en ny fonologisk djupstruktur utan [ə] i många fall antas. Det finns emellertid ett argument mot detta resonemang. Man måste nämligen fråga sig huruvida en dylik djupstrukturell förändring motverkas av skriftspråkliga strukturer med <e> i den "skrivstavelse" vars korrelat är en svagtonig stavelse. Vilken betydelse har denna omständighet för språkinläringen i skolan? Förändras vår fonologiska kompetens i och med att vi lär oss att läsa och skriva? Eller för detta till att en sekundär fonologisk kompetens utvecklas som framför allt täcker upp de uttalsregister som är präglade av skriftspråkliga strukturer (jfr Faber 1992; Günther 1986; Lüdtker 1969)?

Skriftinducerade restitutioner

Modellen i fig. 1-4 kan också användas för att visa hur restitutioner och hyperkorrekturen vinner inträde i ledigt talspråk. Ett exempel på detta är uttalet av *tvivl*, som tidigare helt ljudlagsenligt uttalades [tvi?l], dvs med *v*-bortfall mellan vokal och *l*. Eftersom skriftspråket

är konservativt (eller restituerats), så skrivs idag <tvivl>. Genom ett skriftnära uttal vid vilket alla grafem förbands med sina regulära ljudvärden uppstod ett restituerat, maximalt tydligt uttal [tvi?l], som därefter har frigjort sig från sitt skriftbundna ursprung och idag blivit en del av vardagsspråket (jfr också Weinreich/Labov/Herzog (1968:177-181) och Labov (1980), som diskuterar liknande språkförändringars sociala ursprung). Detta sammanfattas i fig. 5.

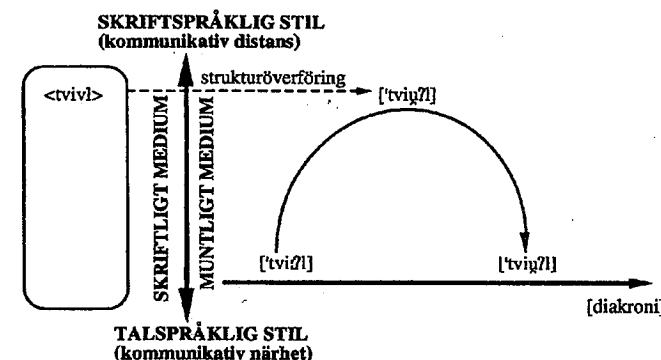

Fig. 5: Skriftinducerad restitution av uttalet [tvi?l]

Andra ord har inte hunnit lika långt i denna restitutionsprocess. Detta gäller för t ex *hoved* med uttalet [ho:ø]. Enbart i högtidlig, dvs skriftnära stil uppträder en överföring av de grafemiska strukturerna till det muntliga mediet: [ho:vø]. Forndanskt *dufæ* [-v-] > *due* har också tappat sitt postvokaliska *v*. Jämför man forndanskt *twiuæ* [-iv-], *hovæth*, *dufæ* med uttalet av dessa ords motsvarigheter i dagens danska, gör sig följande tendens gällande: Sannolikheten att *v* restitueras är mindre ju mera likt ett *u* den vokal är som forndanskt *v* står efter. I *tvivl* (med *i*) är *v*-restitutionen redan fullbordad och i *hoved* (med *o*) finns åtminstone i skriftnära uttal en tendens till restitution. Vad däremot *due* (med *u*) beträffar saknas den grafemiska förutsättningen för en skriftinducerad *v*-restitution.

Också grafemkombinationen <ld> med det regulära fonetiska korrelatet [l] har i vissa positioner utsatts för ett skriftnära uttal. Detta gäller framför allt när <ld> står framför ett vokalgrafem som representerar en icke försvagad vokal i trycksvag stavelse. Följande exempel

visar detta explicit. De båda forndanska orden *weldig* och *welde* uttalades med [ld] innan en assimilation till [l] inträdde, men endast i <veldig> = ['vældr] har en skriftinducerad restitution [l] > [ld] ägt rum (jfr <vælde> = ['væle, 'væll]).

Som en konsekvens av att forndanskans <ld> = [ld] och <ll> = [l:] föll samman till <ld, ll> = [l] uppstod en ortografisk ambivalens med resultatet att en del ord i dag stavas med <ld> trots att uttalet med [l] går tillbaka på forndanskt [l:]. Dett gäller bl a för *fyldig* som härrör från en suffixbildning till forndanskans *fyllæ*. Först efter sammanfallet [ld, l:] > [l] fick *fyldig* och *fyld* sin nuvarande stavning med <ld>. På samma sätt som <veldig> = ['vældr] har också det fonetiska korrelatet till <fyldig> vederfarits en skriftinducerad uttalsförändring som dock inte kan kallas en restitution i ordets egentliga bemärkelse. Fig. 6 visar hur det ljudhistoriskt "felaktiga" uttalet av ['fyldr] med [ld] har etablerats.

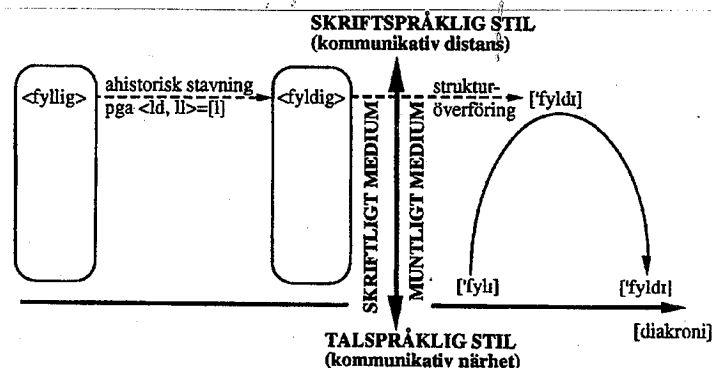

Fig. 6: Skriftinducerad uppkomst av det ljudhistoriskt "felaktiga" uttalet ['fyldr]

En liknande utveckling som hos *fyldig* registrerar Skautrup (1953:197) för *bold* (< forndanskt *bolli*) som enligt honom i en del sammanhang kan ha det skriftnära uttalet ['bolʔd]. I Brink et al. (1991) förs också detta uttal upp, dock med kommentaren att det används endast av ett fåtal. De allra flesta säger ljudhistoriskt "korrekt" ['bolʔ]. Här har alltså det ljudhistoriskt "felaktiga" uttalat inte slagit igenom.

Just exempel som *fyldig*, vars uttal ['fyldr] med [ld] i dag hör hemma i ledigt talspråk, visar hur starkt determinerat ett standardspråks fonologi kan vara av skriftinducerade förändringar. Jämför man fig. 3 med fig. 6 framgår tydligt att det i princip är samma mekanismer som å ena sidan möjliggör en reproduktion av skriftspråkets morfologiska struktur i det muntliga mediet och som å andra sidan ger upphov till restitutioner och ljudhistoriskt "felaktiga" uttal.

Litteratur

- Brink, Lars et al. 1991. *Den store danske udtaleordbog*. Köpenhamn: Munksgaard.
- Brink, Lars/Lund, Jørn. 1974. *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolektterne i København*. Odense: Gyldendal.
- Brøndum-Nielsen, Johannes. 1957. *Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling. II Konsonantisme*. Köpenhamn: J.H. Schultz Forlag.
- Faber, Alice. 1992. Phonemic segmentation as epiphenomenon: Evidence from the history of alphabetic writing. Pamela Downing/Susan D. Lima/Michael Noonan (red.) *The linguistics of literacy*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins publishing Company:111-134.
- Fischer-Jørgensen, Eli. 1974. *Almen fonetik*. Köpenhamn: Akademisk Forlag.
- Günther, Hartmut. 1986. Was the alphabet discovered or invented? On the alleged common processes in speech and writing. Gerhard Augst (red.) *New trends in graphemics and orthography*. Berlin/New York: Walter de Gruyter:248-261.
- Janikowski, Krysztof. 1984. Phonologisch-morphologische Wechselbeziehungen am Beispiel des Dänischen. K. Ringgaard/Viggo Sørensen (red.) *The Nordic Languages and Modern Linguistics 5. Proceedings of The Fifth International Conference of Nordic Languages and Modern Linguistics in Århus 27/6-1/7 1983*. Århus: Nordisk Institut, Århus Universitet:277-282.
- Koch, Peter/Oesterreicher, Wulf. 1985. Sprache der Nähe - Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch*. Årg 36:15-43.
- Koch, Peter/Oesterreicher, Wulf. 1994. Funktionale Aspekte der Schriftkultur. Hartmut Günther/Otto Ludwig (red.) *Schrift und Schriftlichkeit*. Berlin/New York: Walter de Gruyter:587-604.
- Labov, William. 1980. The Social Origins of Sound Change. I William Labov (red.) *Locating Language in Time and Space*. New York: Academic Press:251-265.
- Lindqvist, Christer. 1996. *Zum Aufbau und Wandel der modernen standardsprachlichen Orthographien in Skandinavien*. [Manuskript] Freiburg.
- Lütke, Helmut. 1969. Die Alphabetschrift und das Problem der Lautsegmentierung. *Phonetica*. Årg. 20:147-176.
- Skautrup, Peter. 1954. *Det danske sprogs historie III*. Köpenhamn: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Weinreich, Uriel/Labov, William/Herzog, Marvin I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. W.P. Lehmann/Yakov Malkiel (red.) *Directions for Historical Linguistics. A Symposium*. Austin/London: University of Texas Press:95-195.

FORM OG FUNKTION I DANSK SOM FREMMED- OG ANDETSPROG

Af Karen Lund (Københavns Universitet)

I min ph.d.-afhandling *Lærer alle dansk på samme måde? En længdeundersøgelse af voksnes tilegnelse af dansk som andetsprog* (under udgivelse) påviser jeg hvorledes samspillet mellem form og sematisk, pragmatisk funktion får afgørende konsekvenser for tilegnelsen af et nyt sprog. Jo mere klar, gennemskuelig den semantiske og/eller pragmatiske funktion er, desto lettere vil læreren tilegne sig en given struktur; og modsat: Jo mere kompleks og uigennemskuelig en semantisk eller pragmatisk funktion er, desto flere vanskeligheder vil der være med tilegnelsen. Jeg skal i det følgende kort præsentere mine resultater for inversions- og negations-tilegnelse. På baggrund af de konklusioner jeg kan drage, vil jeg hernæst opstille en hypotese for tilegnelsen af et andetsprog samt komme ind på hvilke konsekvenser de har for de internationalt set dominerende tilegnelsesteorier der forudsiger at tilegnelsen er styret af en autonomt fungerende proces der resulterer i universelle strukturelle sekvenser.

Jeg har således to anliggender jeg skal forfølge: dels et tilegnelsesteoretisk og dels et sprogteoretisk. Endelig til slut vil jeg komme ind på de metodiske og for så vidt også metodologiske problemstillinger der åbenbares qua mine analyser.

Strukturalismens greb om andetsprogstilegnelsen

Ser vi på de dominerende tilegnelsesteorier fra 50'erne og op til i dag, ligger fokus ofte på tilegnelsen af rent strukturelle kategorier:

Det gælder fra Behavioristerne over Universalisterne, der fjerner sig endnu mere fra genstanden i deres søgen efter en underliggende sproguafhængig universalstruktur, til de mere deskriptivt orienterede Identitetshypotetikere og sekvensforskere. Også dele af 90ernes kognitive awarenessforskning bliver i traditionen (som det bl.a. fremgår af Hulstijn & Schmidt 1994; Schmidt 1990, 1994a).

Med 90ernes kognitive forskning i såvel Europa som USA sker der efterhånden en fornyelse i synet på de processer der styrer andetsprogstilegnelsen. Men det er bemærkelsesværdigt at store dele af 90'er-forskningen lader teorierne om de naturlige tilegnelsessekvenser stå uantastede - og dermed såvel det autonome tilegnelsessyn som det strukturelle sprogsyn disse teorier hviler på.

Et centralt sted hvor der generelt ikke er sket nogen fornyelse er i synet på selve den genstand hvorom hele tilegnelsen drejer sig, nemlig sproget:

Forskningen i andetsprogstilegnelse arbejder med et sprogsyn - et analyseredskab - der gør det meget vanskeligt for de forskellige "skoler" at snakke sammen, for man har på sin vis delt sproget mellem sig. Hvis man er strukturalist og sekvensteoretiker, studerer man syntaks- og morfologitilegnelse. Hvis man er interesseret i hvordan tilegnelsen af semantiske funktioner foregår, studerer man leksis. Hvis man studerer pragmatiktilegnelse, har man fokus på socio-kulturelle faktorerers indflydelse på sprogbrugen. De forskellige forskningsretninger kan hver for sig hævde at selvom det selvfølgelig er interessant hvad de andre finder frem til, så har det på den anden side ikke noget at gøre med det de selv foretager sig, og derfor er det principielt uden indflydelse på deres egne forskningsresultater.

Et funktionelt sprogsyn

Over for det strukturelle sprogsyn står en sprogvidenskabelig grundholdning der tager udgangspunkt i at det egentlige formål med sproget er at blive brugt til kommunikation og interaktion - "Language is the instrument of social interaction between human beings used with the primary aim of establishing communicative relations between speakers and addressees" (Dik 1978:1). Vi anvender sproget til at kode og afkode indhold med, vi informerer, udtrykker holdninger etc.; vi sproghandler og skaber sociale rum vha. sproget. Sproget er et redskab til betydningssoverførsel og interaktion. Men derfor kunne det selvfølgelig meget vel være at tilegnelsen var styret af en autonom anordning der i første omgang sørger for en universel strukturtilegnelse, og at semantik og pragmatik kom på senere - først struktur så betydning og sprogbrug. Jeg vil demonstrere at dette ikke er en farbar vej, hvis vi ønsker at teori bygge og forudsige tilegnelse.

Inversionstilegnelse

For tilegnelsen af inversion og negation gælder det at der i den internationale forskning er påvist udviklingssekvenser som anses for universelle for alle lærnere uanset fx deres sproglige baggrund. Hastigheden hvormed syntaksen tilegnes, kan variere, men vejen ad hvilken anses for universel.

Hvordan forløber tilegnelsen af inversion da iflg. sekvensteoriene?

For tysk L(anguage) 2 forudsiger teorien (jf. fig. 1) at enhver lærer starter med kanonisk ordstilling. På næste udviklingstrin (trin 2) er læreren i stand til at placere fx adverbialer på førstepladsen, men først på 4. trin i udviklingen kan læreren manipulere internt på den syntaktiske streng - dvs. bryde med den kanoniske SVO-ordfølge og dermed opnå overensstemmelse med målsprogets FVSO-ordstilling. Som det sidste bliver læreren i stand til at manipulere på ledsætningsplan.

En lignende udvikling er påvist for bl.a. engelsk og svensk L2.

INVERSIONSTILEGNELSE (tysk L2):

1. Canonical Word Order (SVO)

die kinder spielen mit ball

2. Adverb Preposing (ADV)

*Warum du nicht deutsche sprechen?
da kinder spielen*

3. Verb Separation (SEP)

alle kinder muss die pause machen

4. Inversion (INV)

*gehst du noch in der schule?
warum hast du auch eine nase?
dann hat sie wieder die knoch gebringt*

5. Verb Final (V-END)

er sagt, dass er nach hause kommt

Clahsen, Meisel & Pienemann 1983
Pienemann 1985:59; 1993:7

Fig. 1: Forudsigelser for inversionstilegnelse for tysk L2 baseret på et strukturelt sprogsyn

Forklaringen på at inversion tilegnes så forholdsvis sent, er dels den strukturelle kompleksitet, dels en manglende perciperbarhed i og med elementer inde i den syntaktiske streng er vanskelige at percipere end elementer yderst i strengen (Clahsen 1984, Pienemann 1993).

Der er to forhold som er væsentlige at notere sig: For det første tilegnes inversion sent, og for det andet differentieres der i sekvensteoriernes analyser ikke mellem tilegnelsen af inversion i hhv. spørgsmål og fremsættende udsagn.

Hvis vi anlægger et funktionelt sprogsyn og således foretager separate analyser af hvordan tilegnelsen forløber i spørgsmål og i fremsættende udsagn, viser data (dansk L2) imidlertid noget ganske andet. Fra et tidligt tidspunkt i tilegnelsen anvender fire ud af fem lærnere (to hollændere, en amerikaner og en portugiser) udelukkende korrekt inverterede hv-spørgsmål i varierede verbale kontekster med varierede hv-pronominer, mens de i samme tidsrum kun foretager ganske få fremrykninger/tilføjelser af adverbialer på førstepladsen i de fremsættende udsagn. Når der er adverbialer på førstepladsen i de fremsættende udsagn, efterfølges de i stort set alle forekomster af uinverteret ligefrem ordstilling - altså kanonisk ordstilling, jf. fig. 1 trin 2. Først senere tilegner de to hollandske lærnere sig inversion i de fremsættende udsagn, mens den engelsk- og den portugisisktalende lærer slet ikke påbegynder inversionsanvendelse i deklarativer inden for undersøgelsestidsrummet. På baggrund af en funktionelt baseret analyse når jeg således frem til ganske andre resultater end de dominerende sekvensteorier forudsiger, som vi ser i fig. 2.

INVERSIONSTILEGNELSE (dansk L2):

1. Kanonisk ordstilling (?)
SVO/NP-VP-NP

2. Inversion i spørgsmål
(hv-pron) -Vfin -S-(Vfin)
Arbejder du kun her på det projekt
Hvorfor skal vi lave den her?

3. Adverb Preposing + kanonisk ordstilling i deklarativer
X - S - Vfin - (Vfin)
Og manden måske han arbejder ikke
Nu du skal i skole

4. Inversion i deklarativer
Så går vi hjem
I efterårsferie har jeg været i Frankrig

Lund 1996a, Lund under udgivelse

Fig. 2: Inversionstilegnelse for dansk L2 baseret på en funktionel analyse

Jeg kan således konkludere følgende:

1. Inversion i spørgsmål og inversion i deklarativer tilegnes ikke samtidig.
2. Inversion i spørgsmål tilegnes tidligt til trods for den manglende perciperbarhed.
3. Inversion i spørgsmål tilegnes langt tidligere end inversion i deklarativer.
4. Til trods for at de hollandske lærnere er bekendte med obligatorisk inversion i såvel spørgsmål som deklarativer tilegner de sig udelukkende inversion i spørgsmål i de tidligste stadier af tilegnelsen.
5. De lærnere som ikke kender til inversion i deklarativer fra L1, tilegner sig inversion i deklarativer endnu senere end de lærnere som er bekendte med inversion fra L1.

Jeg kan således konkludere at den naturlige inversionstilegnelsessekvens (jf. fig. 1) nok alligevel ikke er ganske universel, og som det helt centrale må jeg konkludere at det forklaringsgrundlag sekvensteorien hviler på, ikke holder: For det første kan manglende perciperbarhed og strukturel kompleksitet ikke forklare tilegnelsen, eftersom alene tilegnelsen

af inversion i deklarativkonteksten følger denne hypotese, mens hv-spørgsmål tilegnes tidligt. For det andet kræver denne tilegnelsesdiskrepans mellem inversion i hhv. spørgsmål og deklarativer andre forklaringer end en autonom strukturbearbejdende tilegnelsesordenning kan byde på.

Kan vi finde nogen psykologisk set kohærente forklaringer på denne klare forskel i tilegnelsen af en og samme struktur? Hvorfor tilegnes inversionen ikke samtidig eller inden for samme periode i de to kontekster? Og hvorfor tilegnes inversion i spørgsmål før samme struktur i deklarativer?

En funktionelt baseret forklaring

Ser vi på den semantiske og pragmatiske rolle inversion spiller i de to kontekster viser der sig en interessant forskel. I ja/nej-spørgsmål spiller inversion en helt afgørende rolle som middel til differentiering mellem spørgsmål og deklarativer:

Kan Peter komme i morgen	≠ Peter kan komme i morgen
spørgsmål	deklarativ

I hv-spørgsmål indgår inversion sammen med det spørgende pronomen som differentieringsindikatorer. I deklarativen derimod har inversion kun ringe - om overhovedet nogen - semantisk, pragmatisk funktion:

*I går Lise kom hjem	= I går kom Lise hjem
deklarativ	deklarativ

For målsprogsbrugeren er der ingen semantisk, pragmatisk forskel på de to udsagn.

Inversion i spørgsmål har således en let gennemskuelig semantisk, pragmatisk funktion, mens inversion i deklarativer stort set udelukkende lader sig forstå ud fra rent strukturelle forklaringer. Lærerne vil relativt tidligt i tilegnelsen have kommunikativt behov for at differentiere mellem to så væsensforskellige kommunikative funktioner som spørgsmål og fremsættende udsagn, og lærerne vil pga. den klare semantiske, pragmatiske forskel uden store abstraktionsomkostninger etablere en sammenknytning mellem en funktion - spørgsmålet - og

et udtryk - (HV)VS, som forskellig fra en anden funktion - det fremsættende udsagn - og et andet udtryk - SV.

(HV) - V - S	*	(X) - S - V
Spørgsmål		Deklarativer

For deklarativinversionen skal læreren derimod danne hypoteser der stort set alene er grammatisk baserede, og dermed finde frem til et regelsæt der befinder sig på et højere abstraktionsniveau. Lørnernes første spørgsmål til det nye sprog er ikke: Hvornår laver man inversion på dansk? Nej de spørger: Hvordan spørger jeg, og hvordan informerer jeg på dansk? Lørnerne tager afsæt i et semantisk og/eller pragmatisk indhold som de søger et udtryk eller et system for. Det de søger, er at få sammenknyttet det nye sprogs udtryk med semantiske og pragmatisk indhold og vice versa.

Hvilken rolle spiller bekendthed i forhold til semantisk, pragmatisk funktionalitet?

Med hensyn til forholdet mellem bekendthed og semantisk, pragmatisk funktion kan jeg konkludere følgende interessante systematik:

- I den kontekst hvor inversion har en central semantisk, pragmatisk funktion, spiller bekendthedsfaktoren tilsyneladende en mindre rolle for tilegnelsen: Uanset om lærerne er bekendte med inversion eller ej fra L1, så tilegnes strukturen tidligt. Der kan ikke konstateres udviklingsforskelle på det punkt mellem de hollandske lærere og den amerikanske, som ganske vist er bekendt med do/aux-inversion, men ikke med inversion ved finit hovedverbal, og den portugisiske informant, der er vant til mulanafor samt ikke-obligatorisk inversion.

- I den kontekst hvor inversion har en svært gennemskuelig funktion (om nogen), spiller bekendthed tilsyneladende heller ikke nogen afgørende rolle i den tidligste tilegnelse: Hverken hollændere, som har obligatorisk inversion i deklarativer i L1, eller de øvrige, for hvem inversion ikke er obligatorisk, anvender inversion i deklarativer i den tidligste tilegnelse. Funktionalitetsforhold spiller ud fra dette en mere afgørende rolle for tilegnelsestakten end bekendthedsforhold - i den klare kontekst hæmmer ubekendthed ikke; i den svært gennemskuelige kontekst hjælper bekendthed ikke. Hollændernes udviklingstakt sammenlignet med de øvriges tyder imidlertid på at bekendtheden trods alt har indflydelse på hvor hurtigt tilegnelsen

af inversion i deklarativ går, eftersom de to hollændere tilegner denne kontekst hurtigere end de øvrige lærere, som end ikke begynder at anvende inversion i deklarativer inden for undersøgelsesperioden.

På baggrund af ovenstående kan jeg således opstille følgende hypoteser for andetsprogtilegnelsen:

Semantiske og pragmatiske funktioner spiller en afgørende rolle for tilegnelsen. En struktur (inversion) der funktionelt set er redundant i én kontekst (i.e. deklarativkonteksten) vil være vanskeligere at tilegne end når samme struktur indgår i en kontekst hvor den spiller en central semantisk, pragmatisk rolle (i.e. interrogativkonteksten).

Semantisk, pragmatisk funktionalitet spiller en mere central rolle for tilegnelsen end bekendthedsfaktorer: Manglende strukturel identitet mellem L1 og L2 vil ikke hæmme tilegnelsen af inversion i den semantisk, pragmatisk let gennemskuelige kontekst, og identisk strukturel organisering i L1 og L2 vil ikke afhjælpe den manglende semantiske, pragmatiske gennemskuelighed i den tidligste tilegnelse. På sigt vil bekendthed fra L1 dog gøre tilegnelsen af en svært gennemskuelig kontekst lettere end hvis samme er ubekendt fra L1.

Negationstilegnelse

For negationstilegnelsen kan jeg vise at den også langt mere fyldestgørende lader sig forklare vha. en funktionel tilgang.

Ifølge sekvensteoriene (jf. fig. 3) gennemløber enhver lærer uanset sproglig og anden baggrund en række udviklingstrin hvor de starter med at placere negationen eksternt. Herefter placeres negationen før det finitte verbal, og herefter endelig efter det finitte verbal som i målsprogene (påvist for bl.a. engelsk, tysk, svensk og dansk L2). Den første kontekst hvor lærerne placerer negation ud fra målsprogsnormen - altså efter det finitte verbal, er aux-kontekster (trin 3). For negationssekvensen som for inversion gælder det at denne udvikling af den internationale forskning anses for påvist og universel.

Stage	Sample utterance
1. External	No this one/No you playing here
2. Internal, pre-verbal	Juana no/don't have job
3. Aux+neg	I can't play the guitar
4. Analysed don't	She doesn't drink alcohol

(Larsen-Freeman and Long 1991:94)

Fig. 3: Udviklingssekvens for negationstilegnelse - engelsk L2

Med belæg fra egne data og efter analyser af en lang række af de negationsstudier der påviser negationssekvensen, kan jeg imidlertid påvise at der er alt for mange undtagelser fra denne udviklingssekvens til at vi overhovedet kan tale om universel udvikling. For det første ser det ud til at det primært er L1- og L2-børn der har en fase med ekstern negation. For det andet er der mange belæg for at såvel L1 som det input lærerne møder i L2, kan spille en afgørende rolle for forløbet. Et interessant belæg er tysktalendes placering af negationen efter det finite hovedverbal: John go not to school (Wode 1984); her er dels tale om et klart brud med negationssekvensen; dels eksisterer formen ikke i engelsk, og endelig er der meget bedre forklaringer at hente i tysk L1. Som et tredje punkt har stort set ingen undersøgelser budt på belæg der viser en placering før finite aux'er hos lærere med postverbal negation i L1. I de undersøgelser jeg har reanalyseret, anses dette stadium for passeret når første dataindsamling finder sted. Hvor mange afvigelser og variabler kan en universel sekvens tåle før vi må stille spørgsmålstegn ved dens universalitet?

Endelig finder jeg et voldsomt problem med at opstille psykologvistisk set sammenhængende forklaringer når vi på samme udviklingstrin kan finde følgende:

jeg ikke svømmer	neg før Vfin	≠ L2
jeg kan ikke svømme	neg efter Vfin	= L2
hvis jeg ikke svømmer	neg før Vfin	= L2
hvis jeg kan ikke svømme	neg efter Vfin	≠ L2

Det er påvist for svensk L2 (Hyltenstam 1977) og for tysk L2 hvad angår hovedsætningsplacering (bl.a. Meisel 1983). Hvordan kan vi forklare at læreren først tilegner sig negationsplaceringen i den strukturelt set mest komplekse kontekst: aux-konteksten? Og hvorfor er det omvendt i ledsætningen?

Ud fra en strukturel analyse hvor vi ser på negationens placering i forhold til det finite verbal, ser billedet lidt kaotisk ud. Hvad er det for en hypotese læreren bygger på? Eller er der slet og ret tale om et uforklarligt kaos?

Ser vi på de samme træk ud fra en semantisk synsvinkel, åbner der sig imidlertid en nydelig systematik fri for paradokser og kaos:

Hovedsætn.:	jeg	ikke svømmer	IL
Hovedsætn.:	jeg kan	ikke svømme	L2- norm
Ledsætning:	hvis jeg kan	ikke svømme	IL
Ledsætning:	hvis jeg	ikke svømmer	L2-norm

Læreren hypoteser for negationen drejer sig øjensynlig slet ikke om negationens placering i forhold til det finite verbal. Negationen indtager én fast placering før det semantisk bærende indholdsverbum hvad enten dette verbum er finit eller infinit.

Læreren hypotese har intet med finithed at gøre selvom det et par steder kunne se sådan ud, for så længe den samme lærer på samme tidspunkt i udviklingen placerer negationen efter finite aux'er men før finite hovedverbaler, kan han eller hun ikke siges at have tilegnet sig de grammatiske finithedskriterier for negationsplacering.

Den funktion lærerne senest når i deres tilegnelse, er den der kræver at det grammatiske finithedssystem er gennemskuet. I stedet baserer lærerne deres hypoteser på semantiske kriterier, altså placering i forbindelse med det semantisk indholdstunge og propositionsbærende hovedverbal. Det indebærer som demonstreret i data at placeringen efter det finite hovedverbal i hovedsætningen og placeringen før det finite aux i ledsætningen er det lærerne senest når. I de andre kontekster er der nemlig overensstemmelse mellem lærerens semantisk baserede hypotese og L2s strukturelle norm. Det forklarer også hvorfor vi i data ikke finder belæg for præverbal negation i aux-kontekster hos lærere med postverbal negation i L1.

Semantiske og pragmatiske funktioner som drivkraften bag tilegnelsen

For negations- som for inversionstilegnelse ser vi således funktionsbaserede lærerhypoteser - og hypoteser ud fra hvilke læreren søger at sammenføre én semantisk eller pragmatisk funktion med én form (bl.a. R.W. Andersen 1884):

1. (HV)VS i spørgsmål - (X)SV i deklarativer
2. (aux) + neg + hovedverbum(fin/infin)

Der er tale om kognitivt økonomiske, systemmæssigt enkle lærerhypoteser baseret på semantiske og/eller pragmatiske forhold.

Mine undersøgelser viser således at semantiske og pragmatiske intentioner er en drivkraft - men ikke blot bag brugen af sproget - også bag tilegnelsen af sproget. Her ligger omdrejningspunktet og grundlaget for et tilegnelsesparadigme der bryder med universalisternes og sekvensteoriernes autonome tilegnelsesteori.

Jeg kan på baggrund heraf opstille følgende hypoteser for andetsprogstilegnelsen:

1. Sproglige udtryk der i den givne kontekst har en ren grammatisk funktion eller en svært gennemskuelig semantisk og/eller pragmatisk funktion, er per se vanskelige at tilegne.
2. Sproglige udtryk som i den givne kontekst er bærere af en kompleks pragmatisk funktion, er per se vanskelige at tilegne.
3. Læreren vil i starten af tilegnelsen søge de dele af sproget der tydeligst bærer et propositionelt indhold og en primær illokutionær funktion igennem.

Det fører til en hypotese om følgende vanskelighedskontinuum:

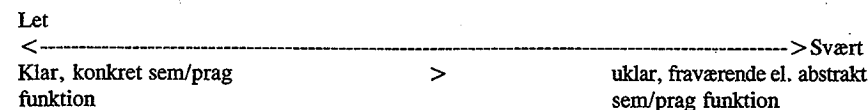

Fig. 4: Vanskelighedskontinuum for andetsprogstilegnelse baseret på et funktionelt sprogsyn.

Konklusion

I modsætning til de strukturbaserede universalteorier ser jeg således tilegnelsen af et nyt sprog som et resultat af et samspil mellem en række faktorer. Hverken den tidlige eller den sene tilegnelse er styret af en autonom strukturbearbejdende anordning der assimilerer input i universelle sekvenser. Det er min konklusion at universaliteten i tilegnelsen ligger et andet sted og på et andet plan end disse teorier går ud fra. Universalitet i tilegnelsen skal ses som et resultat af samspillet mellem input, den viden og kunnen læreren allerede er i besiddelse af, og en række funktions- og systemsøgende processer der hjælper læreren igennem de nødvendige induktions-, deduktions- og abduktionsprocesser. Universelle træk i den tidlige tilegnelse skal endelig ses i lyset af en kognitiv aflastnings- og forenklingsstrategi der renoncerer på såvel komplekse indhold som komplekse udtryk. Komplexitet og dermed tilegnelsesvanskeligheder er derfor at forstå som såvel betydningsmæssig kompleksitet - hvor abstrakt er indholdssiden - og udtrykskompleksitet - hvor grammatikaliseret er udtryksiden, og hvor vanskeligt er det for læreren at funktions- eller indholdstilskrive det sproglige udtryk - det vil sige finde frem til de semantiske og/eller pragmatiske funktioner i et sprogligt udtryk eller system.

Med begrundelse i svage problemløsningsressourcer argumenterer Chomsky fx for en stærk autonomt fungerende universalgrammatik, men han lader os iøvrigt uden forklaring på hvilke processer der skal klare de mange meget ressourcekrævende dele af sproget, som inden for den teoriramme henhører under periferigrammatikken. Jeg konkluderer derimod stærke universelle problemløsningsstrategier der er rettet mod såvel sprogets udtrykside som sprogets multifunktionelle indholdside.

Teoretiske begrænsninger i sekvensteorierne

Som det er fremgået af analyserne, står det krystalklart hvor afgørende en rolle de metodiske redskaber vi benytter os af i vores dataanalyser, kan komme til at spille.

Sekvensteoretikernes eksplicitte målsætning er ud fra data at beskrive lærersprogsudvikling og på den baggrund forsøge at opstille tilegnelseforudsigelser. Den del af data og dermed af udviklingen de kan beskrive, begrænser sig imidlertid til den strukturelle eftersom deres analyseapparat er strukturelt. Sekvensteoretikerne afskærer sig på den måde fra at opdage om andre faktorer kan spille ind og vise sig afgørende for tilegnelsesprocessen. De sorte svaner - her fx de sproglige udtryks semantiske og pragmatiske funktioner - er udelukket fra at komme korrigerende ind. Metoden lukker så at sige af for nye erkendelser, og der sker en hypostasering af det analyseapparat, den metode, der anvendes, til den tilegnelsesteori der opstilles. De metoder vi anvender i vores analyser, indvirker således direkte på hvor langt vi kan nå i vores teoridannelser. Analyseapparatet sætter grænsen for hvad vi kan opdage i data. Det understreger hvor vigtigt det er at eksperimentere og søge nye metodiske tilgange.

Vi ser imidlertid også en farlig bevægelse den anden vej - således at teorierne afgør de metodiske valg. Sekvensteorierne bygger mere eller mindre eksplicit på det grundsyn at tilegnelsen foregår via en autonom bearbejdningsanordning, og at denne anordning alene bearbejder sprogets struktur; den befrier sig ikke med sprogets semantik, og da slet ikke med pragmatikken. Det er funktioner der tilskrives andre anordninger som ingen indflydelse har på den universelle anordning. Sekvensteoretikerne fraskriver sig ganske vist Chomsky, men ikke desto mindre ligger der i deres basisteorier præsupponeret en eller anden form for autonomt fungerende tilegnelsesanordning. Det fører for sekvensteoretikerne til en uhensigtsmæssig afgrænsning af det genstandsfelt de sætter sig for at beskrive, og en udelukkelse af faktorer som måtte vise sig at være afgørende for en teoribygning. For det første foreskriver teorien at det genstandsområde der er interessant at forholde sig til er lærernes strukturelle udvikling. For det andet bevirker det teoretiske udgangspunkt at fokus for forskningen bliver at finde frem til systematiske beskrivelser af lærersproget som et naturligt sprog i sig selv. Herved afskærer de sig fra at opdage dels hvorledes semantiske og pragmatiske funktioner spiller afgørende ind på tilegnelsesprocessen, dels hvorledes andre faktorer som fx modersmål og målsprogsinput forrykker deres konklusioner. Teorierne vælger således sine genstandsområder og afsnører derved fra en start involveringen af andre genstandsområder som måtte give andre svar.

Litteratur

- Andersen, Roger W. 1984. The one to one principle of interlanguage construction. *Language Learning*. 34/4:77-95.
- Claesen, Harald. 1984. The acquisition of German word order: A test case for cognitive approaches to L2 development. Andersen 1984:219-242.
- Claesen, Harald, Jürgen Meisel & Manfred Pienemann. 1983. *Deutsch als Zweitsprache: Der Spracherwerb Ausländischer Arbeiter*. Tübingen: Narr.
- Dik, Simon. 1978. *Functional Grammar*. Amsterdam: North-Holland.
- Hulstijn, Jan H. & Richard Schmidt (red.). 1994. *Consciousness in Second Language Learning*. AILA Review 11. Amsterdam: John F. Matter.
- Hyltenstam, Kenneth. 1977. Implicational patterns in interlanguage syntax variation. *Language Learning* 27,2:383-411.
- Larsen-Freeman, Diane, & Michael Long. 1991. *An Introduction to Second Language Acquisition Research*. London: Longman.
- Lund, Karen. 1993. Hvor naturlige er de naturlige udviklingssekvenser? En negationsundersøgelse. A. Golden & A. Hvenekilde (red.). *Nordens Språk som Andrespråk*. Oslo: Oslo Universitet:83-97.
- Lund, Karen. 1996a. Communicative function and language specific structure in second language acquisition: A discussion of natural sequences of acquisition. E.Engberg-Pedersen, L. Falster Jakobsen, M. Fortescue, P. Harder & L. Heltoft (red.). *Content, Expression, and Structure: Studies in Danish Functional Grammar*. Amsterdam: John Benjamins:385-420.
- Lund, Karen. 1996b. Rosa - en langsom lærer. Hvordan ser den langsomme lærers sprog ud og hvorfor? Skovholm og Vedel (red.). *Hvorfor er det så svært at lære dansk? En antologi om langsom indlæring af dansk som andetsprog*. Specialpædagogisk forlag.
- Lund, Karen. *Lærer alle dansk på samme måde? En længdeundersøgelse af voksnes tilegnelse af dansk som andetsprog*. Special-Pædagogisk forlag. Under udgivelse.
- Meisel, Jürgen. 1983. Strategies of second language acquisition: More than one kind of simplification. R. W. Andersen (ed.). *Pidginization and Creolization as Language Acquisition*. Rowley, Mass: Newbury House:120-157.
- Pienemann, Manfred. 1985. Learnability and syllabus construction. K. Hyltenstam & M. Pienemann (red.). *Modelling and Assessing Second Language Acquisition*. Clevedon: Multilingual Matters 18:23-75.
- Pienemann, Manfred. 1993. *Psycholinguistic Mechanisms in Second Language Acquisition*. Ms. Sydney University.
- Schmidt, Richard. 1990. The role of Consciousness in second language learning. *Applied Linguistics*, 11:129-158.
- Schmidt, Richard. 1994. *Researching the role of attention and awareness in second language learning*. Stenc. Københavns Universitet.
- Wode, Henning. 1984. Some theoretical implications of L2 acquisition research and grammar of interlanguages. A. Davis. C. Cripe & A. Howatt (red.). *Interlanguage. Proceedings of the Seminar in Honour of Pit Corder*. Edinburgh: Edinburgh University Press:162-184.

CITATER I UNGDOMSSPROG

Af Rikke Buch Nielsen og Marianne Rathje (Aarhus Universitet)

Indledning

Det er en gængs opfattelse, at unges sprog er sjusket og til tider uforståeligt. Omvendt kan unges sprog også opfattes som værende udtryk for denne aldersgruppes kreativitet og evne til at skabe nyt. Et af de aspekter, der i ungdomssprogsforskningen regnes for at være specifikt for netop unges sprog, er anvendelsen af "citater". Dette aspekt af ungdomssproget har vi valgt at fokusere på. Vi har undersøgt, om citater er et træk, der specielt anvendes af unge, og om der er en speciel måde, hvorpå netop de unge anvender citater.

Hvad er et citat?

Den følgende sekvens illustrerer, hvad et citat er. Sekvensen indeholder fire eksempler på citater (citater skrives i citationstegn):

men mm- altså nu vil jeg så sige der h- har så nok været end del pinlige episoder med sånogen som jeg kender og så mig selv P så man så har været sammen med enelleranden "hold KÆFT hvor så han godt ud" for man var bare P hammerstiv P og så kommer man så'n dagen efter så'n så så "du er godt klar over hvordan han så ud" også noget "han kommer herved i morgen" P kommer man bare ned så er det bare så'n "nå P hej"

I vores undersøgelse har vi anvendt et overordnet krav til fremstillinger, der skal kunne defineres som citater:

1. En mundtlig gengivelse af hvad nogen (andre eller én selv) har sagt, tænkt eller følt (eller kunne have sagt, tænkt eller følt)

Det centrale i definitionen er, at fremstillingen er en gengivelse. Men måden, hvorpå der gengives, spiller også en rolle. Derfor har vi yderligere to krav til fremstillingen, hvoraf enten det ene eller det andet krav skal være opfyldt, for at der kan være tale om et citat:

- 2a. Hvis den mundtlige gengivelse består af hele sætninger, skal den foregå i direkte tale
- 2b. Hvis den mundtlige gengivelse består af enkeltord, skal den være udformet som et udbrud eller det skal være en ordret gentagelse, hvor den citeredes identitet fremgår af konteksten

Krav 2b fordrer, at gengivelsen er knyttet til bestemte personer, og dermed frasorteres enkeltord, der anvendes materialiter.

Materiale

For at undersøge unges anvendelse af citater har vi foretaget to interviews. Det første er med en gruppe unge, og det andet er med en gruppe voksne, som vi har brugt som sammenligningsgrundlag.

Gruppen af unge informanter består af tre piger i alderen 13-15 år. Interviewet er foretaget i en ungdomsklub, hvor de alle kommer jævnligt. Vi har bestået os på at få informanterne til at "snakke løs" under en uformel samtale baseret på nogle i forvejen forberedte spørgsmål. Ved interviewet med den voksne informantgruppe har vi tilstræbt, at så mange elementer som muligt er konstante i forhold til den unge informantgruppe, således at sammenligningsgrundlaget er optimalt. Denne gruppe består af tre kvindelige lærere på 33-35 år. Interviewet er foretaget på lærerværelset på den skole, hvor de alle underviser. Spørgsmålenes ordlyd samt forholdene omkring interviewet er tilsvarende interviewet med de unge. Vores rolle som interviewere må siges at være den samme i de to interviews, idet vi ikke har kendt nogen af parterne på forhånd, samt at aldersforskellen mellem informanterne og os er lige stor begge veje, nemlig ti år.

Kvantitativt resultat

Ved en optælling af det samlede antal citater i de to interviews har det vist sig, at de unge i løbet af de ca. 30 minutter interviewet varer, anvender 79 citater. De voksne anvender indenfor

samme tidsrum 35 citater. Hermed kan vi konkludere, at citatanvendelse ud fra vores undersøgelse fortrinsvis er et ungdomssprogligt træk.

Herefter har vi undersøgt, **hvordan** unge anvender citater. Vi har konkluderet, at hvad der er fælles for de to informantgrupper, er generelt for anvendelse af citater, mens de træk, kun de unge informanter anvender, er specifikt ungdomssproglige træk. Det følgende er en gennemgang af, hvad vi ud fra undersøgelsen har fundet frem til er specifikt for unges anvendelse af citater.

Pseudocitat, kombicitat og ekkocitat

Den samlede mængde af forekommende citater har vi inddelt i tre overordnede citattyper: *pseudocitat*, *kombicitat* og *ekkcitat*.

Kotsinas skelner mellem *direkte citat* og *pseudocitat*¹ (Kotsinas 1994:40ff). Det *direkte citat* er en ordret gengivelse af noget, som virkelig er blevet sagt. Modsat er *pseudocitatet* et fiktivt og konstrueret citat, som aldrig har været sagt, eller som gengives overdrevet. Denne skelnen, som Kotsinas foretager, gør Tannen op med (Tannen 1989:98ff). Tannen opererer med begreberne *reported speech*, som dækker det, Kotsinas kalder *direkte citater*, og *constructed dialogue*, som dækker det Kotsinas kalder *pseudocitat*. Tannen mener, at al gengivelse er fiktion og konstruktion. Alle citater er altså ifølge Tannen *pseudocitater*, og der findes ikke citater, som med rette kan kaldes *direkte citater*. Selvom det kan bevises, at noget gengives ordret, er det alligevel konstruktion, i og med at den som gengiver, indsætter citatet i en ny kontekst. Når den talende gengiver noget i en ny kontekst, foretager hun et kreativt valg.

På sin vis kan vi tilslutte os Tannens idé om, at alle citater er konstruktion. Men vi mener, at det er hensigtsmæssigt at vurdere, i hvor høj grad taleren bestræber sig på at holde sig til et forlæg. Derfor har vi skabt de tre overordnede grupper, som citater kan inddeles i: *pseudocitater*, *kombicitater* og *ekkcitater*. Disse grupper skal dog forstås som områder på en skala med glidende overgange. I den ene ende af skalaen er den fuldstændigt frie konstruktion og i den modsatte ende af skalaen har vi den fuldstændigt ordrette gentagelse, hvor det inden for

rammerne af selve interviewet direkte kan verificeres, at der er tale om ordret gentagelse. En sådan ordret gentagelse mener vi ikke kan kaldes talerens kreative valg. Følgende sekvens indeholder et eksempel på et *pseudocitat*:

I: et af vores spørgsmål var om der er forskel på piger når de er sammen og drenge når de er sammen?

Katja: nej det tror jeg er nogenlunde det samme PP det er [uf] vi snakker om

I: det er ikke så'n mere kliker intriger og-

Mia: det er måske nok IKKE det samme vi SNAKKER om

Jeanne: nej hi

Katja: NEEJ OKAY ikke helt men altså [uf] hver sin side af sagen-

Mia: jeg vil da ikke håbe at pigerne de sidder så'n og "hold kæft hun havde et par lækre patter hende der" vel altså

Jeanne: or sejt

Katja: nej det- det- det- det øh-

Mia: det ved jeg ikke om DU gør men øh

Katja: aj det øh P amen så'n samme-

Mia: aj men jeg tror da det er nogenlunde det samme ikkos

Citatet er fuldstændig fri konstruktion. Det er utvivlsomt ikke en gengivelse af noget, som er foregået i virkeligheden. Tværtimod er det netop pointen, at det ikke er noget, som har fundet sted. Informanten inddrager citatet for at underholde, og hvorvidt gengivelsen er troværdig, spiller ingen rolle.

Kombicitatet er "mellemzonen" på den omtalte skala:

Mia: vi har haft en debat op i klassen om alkohol P ogsånoget og der fik vi et spørgsmål både- p- pigerne fik et spørgsmål om hvad vi syntes om drenge der var fulde til fester [uf] P og drengene de fik det samme spørgsmål så kom så den første idiot der sagde "amen så er de så nemme og få fat på" P og så var der så den anden der sagde "det kan sgu godt være hun ser godt ud men når hun så'n kommer gående med bræk i mundvigen så er hun altså ikke ligefrem indbydende at se på"

Disse to citater er *kombicitater*, idet der både er spor af et virkeligt forlæg, og alligevel har informanten tilpasset citaterne det formål, hun har med at inddrage det. Formålet med ovenstående citater er at overbevise om, at drenge ikke ukritisk mener, at piger skal se godt ud. Dette forsøger informanten at overbevise om ved at gengive, hvad en dreng har sagt. Informanten låner på denne måde autoritet. Men for at hun kan virke overbevisende, må hun virke troværdig. Og når troværdigheden er vigtig, bliver det nødvendigt, at citatet virker, som om det

¹ Termen *pseudocitat* har Kotsinas fra Dubois (1989). Dubois definerer dog ikke klart, hvad dette begreb dækker. Dvs. at selve begrebet *pseudocitat* er opfundet af Dubois, men det er defineret af Kotsinas, og det er begrebet i Kotsinas' betydning, der anvendes her.

stammer fra et forlæg. Inddragelsen af citatet i den pågældende nye kontekst er konstruktion og informantens kreative valg, men når troværdigheden er vigtig, er det nødvendigt, at citatet virker, som om det stammer fra et forlæg.

Citater, som er en direkte gentagelse af noget en anden inden for interviewet har sagt, har vi kaldt *ekkocitater*. Selvom disse citater er indsat i en "anden" kontekst end den oprindelige, mener vi ikke, at denne type citater er konstruktion og informantens kreative valg - som Tannen ville mene det.

Katja: det er så'n at hvis man- hvis man lærer en at kende igennem venner også noget så kan man mer- P så kan det bedre accepteres at vedkommende ikke er P en anden Sylvester Stallone eller hvad man nu vil kalde ham ikk

I: nah lige Sylvester Stallone

Katja: ja det er måske heller ikke liige de- P kødbjerg

Jeanne: [fnis] "kødbjerg"

Informanten udviser ikke kreativitet ved at gentage en anden informants ytring. Den pågældende informant (som primært er den, der bruger denne citattype) bekræfter de andre, når de har sagt noget morsomt eller påfaldende ved at *ekkocitere*.

Pseudocitater og *kombicitater* anvendes lige meget og på samme måde af både de unge og de voksne informanter. Disse citatyper må altså siges at være en almindelig måde at anvende citater på. Derimod anvendes *ekkocitater* udelukkende af de unge informanter. Den informant, som primært anvender denne citattype, har samtidig den laveste status i pigegruppen, og det peger på, at der blandt de unge er prestige forbundet med at skabe kreative citater.

Lydordscitat

Lydordscitater er en specifik citattype, som kun forekommer i interviewet med de unge informanter.

Lydord regnes i ungdomssprogsforskningen for at være et ungdomssprogligt træk (bl.a. Nordberg 1984:14). Vi har valgt at inddele lydord efter, hvorvidt der forsøges en efterligning af *noget* eller en efterligning af *nogen*:

NOGET (ting)

fysiske bevægelser

lydefterlignende ord
pchppchphcp

lydsymbolske ord
plask

NOGEN (personer)

følelser/tanker/holdninger

lydefterlignende ord
uuuahh

lydsymbolske ord
suk

konventionaliserede inter-
jektioner
åh

De lydord, som knyttes til personer, og som er en lydlig gengivelse af en følelse, en tanke eller en holdning, kan kaldes for *lydordscitater*. I vores materiale har vi eksempler på *lydefterlignende ord* og mere *konventionaliserede interjektioner*. Nedenstående sekvens indeholder et eksempel på et *lydordscitat*, der har form som et *lydefterlignende ord*:

Mia: jalousi det er jo bare "hold kæft mand hun har scoret ham hvad med miig"

Katja: m ja

Mia: man står der "hwaa"

Sekvensen indeholder et eksempel, der illustrerer en typisk måde, hvorpå de unge anvender *lydordscitater*. Det neutrale ord *jalousi* illustreres med et lydord. Lydordet fungerer som et forsøg på at efterligne den følelse, der opstår i en persons indre, når vedkommende bliver jaloux. *Lydordscitaterne* er en ekspressiv måde at illustrere noget på (Kotsinas 1994:38f).

Citatmarkering

Vi har foretaget en undersøgelse af, hvordan samtlige af materialets citater er markeret. Følgende beskriver, hvad der har vist sig at være specielt ved de unge informanternes citatmarkering. Det skal tilføjes, at vi ved anførende verber kun har medregnet de indledende afgrænsere.

Den traditionelle måde at markere et citat på er ved at anvende et anførende verbum, som eksplicit forklarer, at der citeres, fx *sige*. De unge informanter anvender næsten aldrig denne traditionelle gruppe af anførende verber. De er langt mere implicite i deres markering. Mere end en fjerdedel af materialets citater forekommer i umiddelbar forlængelse af en indledende præsentation af et emne eller en situation, dvs. helt uden brug af anførende verbum. Informanten udelader ofte verbet, fordi hun ønsker, at de enkelte bestanddele i beretningen skal falde hurtigt efter hinanden. Hermed opnås en dramatisk effekt. Udeladelsen af det anførende verbum kan fx forekomme, når informanten blot præsenterer det pågældende emne for derefter at komme med citatet. Her kommer citatet til at fungere som replikker ligesom i en taleboble:

Mia: (...) det er hans MOR som er temmelig streng hans far synes godt han burde gå til fest P men øh PP det må han ikke så han har sånoget med så sover han lige ovre "jeg sover lige ovre ved den ham P så tager jeg lige [uf] bliver ovre ved ham bare rolig" så-

Det er også hyppigt, at informanterne, når der først er sagt et citat, fortsætter med yderligere citater umiddelbart efter. Dette må skyldes en slags "uskrivet konvention" blandt informanterne om, at når man er i gang med en citeret dialog, har man lov til at fortsætte den. Informanterne forventer således, at tilhørerne er bekendt med denne ramme. I materialet er der både tilfælde, hvor flere informanter deltager i den citerede dialog, og hvor det er en enkelt informant, der citerer en dialog:

Mia: du kan simpelthen ikke forestille dig hvor mange gange man kan sidde derhjemme "hold kæft mand hvor var det latterligt" P "sånoget kan man da ikke sige" kommer det så fra ens forældre

Her agerer informanten flere forskellige personer, og det er derfor vigtigt at markere personskiftet og overgangen fra det ene citat til det næste. En enkelt informant kan markere begyndelsen på et nyt citat enten via en kunstpause som optakt til citatet eller ved at ændre stemmen.

En anden metode, de unge informanter ofte bruger i stedet for at anvende et anførende verbum, er at indlede citatet med en interjektion:

Mia: aj men jeg tror da det er nogenlunde det samme ikk os sånoget P man kan da også godt- hvis nu for eksempel så'n hvis man sidder hjemme sammen så'n nogle piger "amen vi kan lige ringe over til ham fordi så kan det være vi lige kan smutte

derover det er egentlig ret kedeligt her ikk" P "amen vi sidder godt nok lige nogle stykker og snakker men kom da bare over"

Interjektionerne *amen* (afledt af *jamen*) i de to citater er tilføjet af informanten, dvs. de er ikke reelt blevet ytret af den citerede. Interjektioner er særtilfælde inden for citatmarkering, fordi de fungerer som optakt inden i selve citatet. Ved at tilføje en interjektion markerer man, at der slås noget nyt an. Der sker en slags skift i stemningen.

Et andet specifikt træk ved unges citatmarkering er, at de unge informanter ofte gengiver deres svar på spørgsmål i dramatiseret form, som om det foregik på en scene. En optælling har vist, at de unge informanter, i højere grad end at anvende de traditionelle anførende verber, anvender en alternativ form for anførende verber, nemlig *stå*, *sidde* og *gå*. Verberne henviser til den citerede persons kropsposition eller kropsbevægelse, og vi har derfor valgt at betegne dem *kropsverber*. Disse verber bevirker, at den beskrevne episode bliver livagtiggjort. Ved at anvende dem giver man tilhøreren mulighed for at forestille sig den pågældende situation. Informanten får fremstillingen til at virke scenisk, idet det illustreres, hvordan den citerede har ageret eller set ud, mens sætningen er blevet sagt:

Mia: man er så uheldig at så er man øh P- man er selv vild med en fyr og så finder man ud af at to sekunder efter "kæft hvor var han egentlig lækker" man står der "aj jeg kan altså også godt lide ham" PP og det kan altså-

Informanten trækker episoden frem til nutiden. Ved at bruge præsens og samtidig anvende kropsverbet *står* iscenesætter hun situationen. Det er nemt at se situationen for sig, når den skildrede persons forlegenhed og følelse af at være fortabt understøttes ved en markering af kropsstillingen.

De unge informanter anvender i forbindelse med citater en række småord, som vi ud fra Kotsinas' definition (Kotsinas 1994:74ff) vil betegne *samtalepartikler*. Kotsinas skriver, at disse ord i talesproget har ændret karakter og funktion i forhold til deres oprindelige betydning. Samtalepartiklerne bruges i stedet til at signalere noget om sætningens indhold. Fx bruges de til at signalere uformel tale, eller til at markere at man er usikker på sandhedsværdien i det sagte. Kotsinas (Kotsinas 1994:82) skriver om partiklen *bare*, at den i forbindelse med citatmarkering kan have en funktion, der svarer til skriftsprogets kolon. Samtalepartiklerne kan således i nogle tilfælde slet og ret fungere som "erstatning" for skriftsprogets tegn. I vores

materiale er der flere samtalepartikler, som har samme kolonfunktion som det ovenfor beskrevne *bare*. Vi vil beskrive de hyppigst forekomne.

Så'n er den samtalepartikel, der som citatmarkør forekommer hyppigst i vores materiale. Samtidig er det også den samtalepartikel, der har den mest tydelige kolonfunktion:

Mia: man sidder *så'n* "åmen øh vi har også *så'n* lige"

Derudover har ordet (overensstemmende med dets oprindelige betydning) også en påpegende funktion. Der henvises til, at det følgende er en illustration eller en eksemplificering. I ovenstående eksempel bruges *så'n* til at pege på, at citatet angiver, hvordan man (verbalt) sidder. De unge informanter anvender (som i ovenstående eksempel) ofte *så'n* i forbindelse med kropsverber, hvor partiklen netop får en funktion af at "pege" på scenen. *Så'n* kan i nogle tilfælde også fungere som modificerende partikel, dvs. markere at man ikke er helt sikker på, at citatet er ordret. Dog ikke i så udbredt grad som nedenstående kategori af samtalepartikler.

Samtalepartiklerne *sånoget* (*med*) og *etellerandet* fungerer, ligesom *så'n*, som kolon, når de befinder sig før et citat. Kendetegnende for dem er desuden, at de altid udtrykker usikkerhed. Informanten er enten ikke helt sikker på, at der citeres ordret, eller også er der tale om et opdigtet citat i forbindelse med en eksemplificering. I nedenstående eksempel bruger informanten citatet til at illustrere, hvordan materielle goder betyder mindre nu end i barndommen. Informanten digter citatet på stedet, derfor bruger hun den modificerende partikel:

Mia: det tror jeg ikke altså det var nok mere i- *så'n* i- P i de mindre klasser P det var sånoget med "ha ha jeg har en skoletaske du ikke har" ogsånoget

På intet tidspunkt optræder den usikkerhedsangivende gruppe af småord sammen med kropsverberne. Det kan for det første ikke lade sig gøre rent grammatisk (*"Jeg står sånoget med.."), og for det andet er det ikke logisk at "pille noget ned", som man har stillet op på en scene.

Samtidig med at partiklen *bare* optræder med kolonfunktion, har ordet også en understregende funktion:

Mia: og jeg gik helt amok på hende stod bare "dumme so" ogsånoget ikk

Her understreger informanten, at hun ikke er i tvivl om, hvad hun sagde og mente i den pågældende situation. *Bare* er den samtalepartikel, der hyppigst optræder i forbindelse med

kropsverberne. Partiklen signalerer, hvordan kropsverbet skal forstås. Det markeres med *bare*, at der gives udtryk for en holdning via citatet.

Citater i kontekst

For at finde ud af, i hvilken kontekst de forskellige citater optræder, har vi taget udgangspunkt i Erik Møllers definition af, hvad han kalder en *mundtlig fortælling* eller en *narrativ*. Møller (Møller 1995:192f) anser følgende træk for at være obligatoriske, for at en begivenhedsfremstilling er en *narrativ*:

1. fortælleren refererer til en fortidig unik begivenhed eller til en flerhed af fortidige begivenheder
2. den fortidige begivenhed (jf. træk 1) skal være foregået i en intenderet virkelighed så fortællingen af publikum opfattes som en socialt accepteret virkelighedsgengivelse
3. fortællingen skal indeholde en *pointe*
4. fortælleren skal være én eller flere tilstedeværende personer og skal være identisk med en eller flere af aktanterne (agent, offer, betragter etc.) som indgår i fortællingen
5. mellem mindst to af fortællingens sætninger skal der være en temporal lås, således at begivenheden (eller dele af begivenheden) fremstilles kronologisk

Yderligere opstiller han en række træk, hvor mindst ét skal være til stede, men hvor han mener, at jo flere der er til stede, jo mere prototypisk er narrativen. Et af disse træk er netop direkte tale.

Vi har undersøgt ungdomsinterviewet for narrativer i de sekvenser, hvor der er citater. Det har vist sig, at der er meget få reelle narrativer i forhold til den rige forekomst af citater. Imidlertid er der mange sekvenser, der nærmer sig narrativer, men som mangler nogle få træk for ifølge Møllers definition at kunne accepteres som en *narrativ*. Vi har iagttaget, at netop de obligatoriske træk 1 og 4, dvs. kravet om en unik fortidig begivenhed og tilstedeværelse af fortælleren, ofte er de træk, der som de eneste er fraværende i mange sekvenser, der indeholder citater. Dette skyldes netop, at informanten forsøger at svare generelt, men alligevel ønsker at dramatisere:

I: skal man bare se godt ud?
(...)

Mia: det er sgu forskelligt det ved jeg ikke

Katja: det er ikke til at regne med

Mia: man kan da også gå ud og finde en af sine venner som står og snakker med en man ved så'n et strygebræt og er ekstremt grim ogsånoget man står bare "hey hvad laver du hallo" [får colaflasken til at sige en lyd og pifter kort og svagt] "vi snakker lige om det på mandag" P så er det sånoget altså- m så var det så'n "amen hun er faktisk sød og vi kommer faktisk sammen" "nå amen det er fint nok må jeg lige lære hende at kende" ikk fordi så PP så er det- det- jeg tror det er meget forskel-ligt

Eksemplet er ikke en narrativ. Informanten giver udtryk for, at der er tale om noget generelt, noget der kan foregå på et hvilket som helst tidspunkt for en hvilken som helst person, dvs. Møllers træk 1 og 4 er ikke opfyldt. Til gengæld er de tre andre obligatoriske træk til stede, dvs. episoden er realistisk, der er en implicit pointe, nemlig at det ikke altid gælder om at se godt ud, og der er tydelige temporale låse (konjunktionen *så* anvendes til at skabe kronologi). Den citatfyldte sekvens minder altså meget om en prototypisk narrativ, men netop fordi der er tale om et eksempel og om et tilfælde der gælder generelt, er det ikke en narrativ.

Dette er et bemærkelsesværdigt eksempel på en informant, som får stillet et generelt spørgsmål og svarer ved at foregive at eksemplificere via et fiktivt eksempel, men som tydeligvis reelt fortæller om noget selvoplevet. Informanten starter med at skildre i indefinit tempus ved at bruge det generelle *er*. Samtidig benytter hun det indefinitte pronomen *man* om hovedagenten. Med dette signalerer informanten, at en sådan episode kan finde sted for en hvilken som helst person på et hvilket som helst tidspunkt. Umiddelbart herefter retter informanten imidlertid sig selv ved at ændre verbet til *var*, hvilket signalerer, at hun i virkeligheden refererer til en konkret fortidig begivenhed. Samtidig skifter hun fra den usikkerhedsangivende samtalepartikel *sånoget* til den mere sikre *så'n*. Dette tyder også på, at der ikke er tale om noget, informanten digter på stedet. Herefter går hun atter tilbage til den ubestemte tidsramme. Dette tyder på, at informanten er opmærksom på vigtigheden af, at hun udtaler sig generelt, som interviewer og hun selv har lagt op til. Hun afslutter med en eksplicit udtrykt formodning, som følger umiddelbart efter eksemplet. Det er således tydeligt, at eksemplet bruges til at understøtte formodningen.

Man kan kalde denne sekvens en "forklædt narrativ", fordi der egentlig er tale om en skildring af en konkret oplevet begivenhed, men den fortælles, som om det ikke var tilfældet. Informanten foregiver at hæve sig op på et teoretisk niveau, og derfor sker det, at hun "kløjes i grammatikken", når hun alligevel ønsker at dramatisere ved at inddrage sine egne oplevelser.

Vi kan konkludere, at når de unge bliver stillet spørgsmål, der går på, hvordan noget opleves generelt, vil de gerne svare ud fra generelle formodninger, men har tendens til at gøre det ved at eksemplificere ud fra noget, de konkret har oplevet. De unge generaliserer på denne måde noget konkret fx via skift i personlige pronominer og tempus.

Dette sidste afsnit understreger, hvad analysen gennemgående har vist. De unge informanter er ekspressive i deres sprog, men samtidig implicite - de illustrerer i stedet for at forklare. Informanterne udtrykker en høj grad af kreativitet, hvilket kommer til udtryk via en stærk tendens til dramatisere.

Litteratur

- Dubois, Betty Lou. 1989. Pseudoquotation in current English communication: "Hey, she didn't really say it". *Language in Society* 18. Cambridge: Cambridge University Press:343-359.
- Eriksson, Mats. 1994. Story-telling as drama. *Young, Nordic Journal of Youth Research* 2:4:47-63.
- Kotsinas, Ulla-Britt. 1994. *Ungdomsspråk*. Stockholm: Hallgren & Fallgren.
- London, Anne-Marie. 1991. "Sori nu att ja här i snagakön talar svenska". Om direkta citat i samtal. Sigurt Fries (red.): *Stilistik och finlandssvenska*. En samling artiklar tillägnade Birger Liljestrand den 25. juni 1991. Umeå: Department of Nordic Languages:112-125.
- Møller, Erik. 1993. *Mundtlig fortælling. Fortællingens struktur og funktion i uformel tale*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Møller, Erik. 1994. "Jeg ved ikke om jeg mente det, men jeg sagde det" - om gengivelse af tale i fortællinger. *Danske Folkemål* 36. København: C.A. Reitzels Forlag:3-71.
- Møller, Erik. 1995. Den prototypiske mundtlige fortælling. Mette Kunøe og Erik Vive Larsen (red.): *5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus:192-201.
- Nordberg, Bengt. 1984. Om ungdomars samtalstil. *Nysvenska Studier* 64. Stockholm:5-27.
- Tannen, Deborah. 1989. *Talking Voices. Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge: Cambridge University press.
- Tannen, Deborah. 1983. "I take out the rock - dok!": How Greek women tell about being molested (and create involvement). *Anthropological Linguistics* 25:1. Indiana: Department of Anthropology, Indiana University:359-374.

VERBET GÅ

- I FORBINDELSER SOM GÅ I SKOLE, GÅ TIL DOKTOR, GÅ PÅ MOSEN

Af Karen Margrethe Pedersen (Københavns Universitet)

Jeg har for nylig redigeret verbet gå til Ømålsordbogen. Det er det største og mest komplicerede ord, jeg nogensinde har redigeret. Mit materiale omfatter ca. 6000 ordsedler, og min redaktion fylder godt 60 ordbogsspalter. (ODS's redaktion fylder næsten det dobbelte).

Her vil jeg kun beskrive en enkelt betydning, den man finder i forbindelser af typen *gå i skole*, *gå til doktor*, *gå på mosen*. Typen er beskrevet af Peter Harder, Lars Heltoft og Ole Nedergaard Thomsen i en artikel om "Danish directional adverbs", og den er beskrevet af Lars Heltoft i en artikel om "Grammatikalisering af semantiske roller i dansk". Begge artikler er fra 1996. Jeg fik først artiklerne, efter at jeg selv havde redigeret typen, og jeg kunne da se, at det var velbegrunderet, at jeg havde udskilt typen som en særbetydning, med eget betydningsnummer. Men jeg kunne også se, at der var uoverensstemmelser mellem beskrivelsen i min redaktion og beskrivelsen i de to artikler.

Det karakteristiske for typen *gå i skole* er if. Harder mfl. (1996), at bevægelsesverbet *gå* er forbundet direkte med præp.-leddet (*i skole*), og at typen skifter betydning, hvis man indfører et stedsadverbium:

han gik i skole	han gik hen i skolen
han gik til doktor	han gik op til doktoren
han gik på mosen	han gik ud på mosen

Eksemplerne i de to søjler betyder ikke det samme: *Han gik i skole* kan kun være for at modtage undervisning, som skoleelev; *han gik til doktor* kan kun være for at konsultere doktoren, som patient; og *han gik på mosen* kan kun være for at arbejde der, som tørvegraver - mens *han gik hen i skolen*, *han gik op til doktoren* og *han gik ud på mosen* kan være i hvilket som helst ærinde. Til udtryksforskellen svarer der altså en indholdsforinkel: I den anden søjle

er der tale om en ren stedsbetydning, og *gå op til doktoren* svarer helt til *gå op til naboen*, *gå op til udsigtstårnet*, og hvad man i øvrigt kan gå op til. I den første søjle er der derimod tale om en (konventionel) social aktivitet eller handling, og jeg har i Ømålsordbogen beskrevet betydningen som "gå et sted hen og udføre eller deltage i en social aktivitet eller handling".

Heltoft (1996) og Harder mfl. (1996) har en lidt snævrere betydningsangivelse. Heltoft skriver, at typen omhandler "humane sociale relationer", og Harder mfl. skriver, at det centrale indhold er "make contact with". Disse definitioner kan siges at dække betydningen af *gå i skole* og *gå til doktor*, men næppe betydningen af *gå på mosen*. Enten har grammatikerne valgt at afgrænse typen snævrere, end jeg gør, eller også har de haft for snævert et materiale. Jeg tror, det er det sidste, der er forklaringen. (Og det er måske ikke usædvanligt: Grammatikere har den grammatiske teori og metode, men mangler et ordentligt materiale - mens ordbogsredaktørerne har et ordentligt materiale, men mangler den grammatiske teori og metode).

Den følgende liste bygger på mit materiale, men er ikke fuldstændig, og den kan betragtes som åben, for typen er produktiv. I vore dage kan man fx *gå til amtsborgmesteren* (jf. Heltoft 1996).

gå i (eller på) skov(en)	som skovarbejder
gå i haven	på havearbejde
gå i marken	på markarbejde
gå i roerne	på roearbejde
gå i stegerset	som kogekone
gå i kirke	som kirkegænger
gå i skole	som elev
gå i byen	på besøg som gæst
gå i brugsen	som kunde
gå i vandet	bade
gå på (eller i) mosen	som tørvegraver
gå på loen	som tærsker
gå på gården	som daglejer

gå på Scheelenborg	som daglejer
gå på landevejen	som vagabond
gå på torvet	som kunde
gå på beværtning	som kunde
gå på prædikestol(en)	som prædikant
gå på lokum	for at forrette sin nødtørft

gå for borde som opvarter, "gå-for-borde-pige"

gå til væveren	som kunde
gå til høker(s)	som kunde
gå til doktor(s)	som patient
gå til præst(en)	som deltager i konfirmationsforberedelse
gå til skole	som skoleelev
gå til kirke	som kirkegænger
gå til kro(s)	som krogæst
gå til alters	som altergæst
gå til bords	som deltager i spisning

Det fremgår af listen, at der er mange fraser, der ligesom *gå på mosen* refererer til en arbejdsaktivitet: *gå i skoven*, *gå i haven*, *gå i marken*, *gå i roerne*, *gå i stegerset*, *gå på loen*, *gå på gården* mfl.

Det fremgår endvidere, at subjektet altid har en veldefineret rolle: som skovarbejder, kirkegænger, skoleelev, kunde osv. - roller, der kan siges at udføre konventionelle sociale aktivitet eller handlinger.

Aktiviteterne er i reglen stedbundne, svarende til, at styrelsen betegner et sted: skoven, mosen, skolen, brugsen, kroen osv. Styrelsen kan dog også betegne en person i hans faglige egenskab: væveren, høkeren, doktoren, præsten osv. Og endelig kan styrelsen være et verbal-substantiv, fx *gå til dans*, *gå til læsning*, *gå på jagt*. Her betegner styrelsen ikke stedet for aktiviteten, men selve aktiviteten. (Jeg har ikke medtaget denne kategori på listen, og jeg vil ikke komme nærmere ind på den).

Subjektet er altid humant. Jeg har ganske vist nogle belæg på *kærne gik i vandet*, men det må opfattes som en spøgelfuld antropomorfisme. En ko kan ikke *gå i vandet*, den kan kun *gå ud i vandet*. Og tilsvarende kan en hund ikke *gå i seng*, den kan kun *gå op i sengen* og lægge sig. Den eneste undtagelse i mit materiale udgøres af hønsene. De har den vigtige sociale opgave at *gå på reden* for at ruge. *Hønen er gået på reden* er fuldt parallel med *præsten er gået på prædikestolen*.

Kommutationsforholdene er ikke helt så enkle, som det ser ud til hos Harder mfl. (1996). Nogle af fraserne har styrelse i nøgen form, dvs. non-referentiell styrelse. Fraser med non-referentiell styrelse kan i reglen ikke tilføjes et stedsadverbium:

gå til doktor	*gå hen til doktor
gå i skole	*gå hen i skole

Men der findes nogle få non-referentielle fraser, der kan:

gå i seng	gå op i seng
gå på lokum	gå ud på lokum
gå til bords	?gå ind til bords

I disse fraser sker der ikke betydningsskift ved tilføjelse af et stedsadverbium: *gå op i seng* og *gå ud på lokum* betegner det samme som *gå i seng* og *gå på lokum*, bortset fra, at der er tilføjet en retnings-angivelse. Der er tale om en social aktivitet i alle tilfælde.

Kommutationsforholdene ser altså således ud:

sted + social aktivitet	ren steds-betydning
gå på mosen	gå ud på mosen
gå til præsten	gå hen til præsten
gå i skole	gå hen i skolen
gå til doktor	gå hen til doktoren

gå på lokum = gå ud på lokum gå ud på lokummet
 gå til bords = gå ind til bords gå ind til bordet

I den første type *gå på mosen* / *gå ud på mosen* er det adverbiet, der er distinktivt element, men i den sidste type *gå ud på lokum* / *gå ud på lokummet* er det referentialiteten. (Det er påfaldende, at de non-referentielle fraser således har en "fast" betydning, uanset kontekst. Det gælder i det mindste for denne specifikke type. Om det også gælder generelt, tør jeg ikke sige.)

Der findes nogle få fraser uden steds-adverbium, som ikke har social aktivitetsbetydning, men ren steds-betydning. Det er leksikaliserede fraser som *gå i læ*, *gå til bys*, *gå til side*. De er ikke kommutable med tilsvarende fraser med stedsadverbium: *gå om i læ*, *gå ind til byen*, *gå ind til siden* - bortset fra retningsangivelsen. Denne type er ikke produktiv.

Mange af præp.-fraserne kan også indgå i forbindelse med et statisk verbum, fx:

dynamisk	statisk	
gå i marken	være i marken	på markarbejde
gå i kirke	være i kirke	som kirkegænger
gå i byen	være i byen	på besøg som gæst
gå på loen	stå på loen	som tærsker
gå på torvet	være på torvet	som kunde
gå til doktor(s)	være til doktor(s)	som patient
gå til kros	være til kros	som krogæst
gå til bords	sidde til bords	som spisende

Her finder man de samme udtryks- og indholds-alternationer som i de dynamiske forbindelser med *gå*:

sted + social aktivitet	ren steds-betydning
være i marken	være ude i marken

være på mosen være ude på mosen
 være til kros *være henne til kroen

Han var i marken betyder at 'han var på markarbejde', dvs. udførte en konventionel social aktivitet, mens *han var ude i marken* har ren stedsbetydning. "Så kan han for eksempel være ude og hente noget", som en af vores meddelere skriver.

I forbindelse med *til* er kommutationsforholdet kompliceret. Man kan muligvis sige *han var henne til kros*, med non-referentiel styrelse (jf. ovf.), men ikke **han var henne til kroen*, med kombination af statisk *henne* og dynamisk *til kroen*. (Derimod kan man sige *han var henne fra kroen*, med kombination af statisk *henne* og dynamisk (?) *fra kroen*. I nogle jyske dialekter kan det tilmed hedde *han var hen fra kroen*, jf. Jul Nielsen 1978).

I artiklen om semantiske roller skriver Lars Heltoft, at det er allativiske led, der kan indgå i typen *gå til lægen*. Han undtager dermed indirekte ablativiske led. Men der findes en række ablativiske fraser, der indgår i paradigme med tilsvarende allativiske fraser:

ablativisk	allativisk
gå af skole	gå i skole
gå af kirke	gå i kirke
gå af marken	gå i marken
gå af prædikestol(en)	gå på prædikestolen
gå af loen	gå på loen
gå fra borde(t)	gå til bords
gå fra skole	gå til skole
gå fra køkkenet	?gå i køkkenet

Betydningen af de ablativiske fraser er 'gå bort fra et sted og ophøre med en konventionel, social aktivitet eller handling'. Det er kun skoleelever der kan *gå af skole*, og kirkegængere der kan *gå af kirke*, osv.

Men kommutationsforholdene er lidt spegede ved de ablativiske fraser. I mange tilfælde kan man ikke indføje et steds-adverbium:

sted + social aktivitet	ren steds-betydning
gå af skole	[gå ud af skolen]
gå af kirke	[gå ud af kirken]
gå af marken	?gå ud af marken
gå af prædikestol(en)	gå ned af prædikestolen
gå af loen	gå ud af loen
gå fra borde(t)	?gå bort fra bordet
gå fra skole	?gå bort fra skolen

I højre søjle har to af fraserne - *gå ud af skolen* og *gå ud af kirken* - ikke steds-betydning, men betyder 'forlade, melde sig ud'. Og en del af de øvrige fraser er tvivlsomme. Højre søjle er altså defekt. Og i venstre søjle finder man næsten kun stivnede, leksikaliserede fraser. (Kun typen *gå fra køkkenet* er muligvis produktiv).

Allativiske og ablativiske fraser er translokale, dvs. de betegner bevægelse fra ét sted til et andet. Men nogle af fraserne med *på* og *i* (fx *gå på mosen*, *gå i haven*) anvendes ikke kun med translokal betydning (allativisk), men også med lokal betydning, om bevægelse på eller inden for et sted.

Det er velkendt, at verbet *gå* både kan indgå i fraser med lokal betydning og i fraser med translokal betydning, og at disse fraser har forskellig aktionsart (hvad der kommer til udtryk i perfektum), jf. fx:

han gik/har gået ude i haven	- lokal bevægelse, imperfektiv betydning
han gik/er gået ud i haven	- translokal bevægelse, perfektiv betydning

Alle fraser i mit materiale - eller næsten alle fraser - kan forekomme i sætninger med translokal, perfektiv betydning, fx (med eksemplerne angivet i perfektum):

translokal, perfektiv betydning

han er gået til kros
han er gået på mosen
han er gået på prædikestolen
han er gået i kirke
han er gået i skoven

Nogle af fraserne med *i* og *på* kan tillige forekomme med lokal, imperfektiv betydning. Det drejer sig om de fraser, hvor *gå* kan parafraseres 'gå og arbejde', fx:

lokal, imperfektiv betydning

nu har han gået i haven i to timer
nu har han gået på mosen hele formiddagen
nu har han gået i marken hele formiddagen

Disse fraser er kommutable med tilsvarende fraser med statisk verbum:

lokal, dynamisk betydning

han har gået i marken i to timer

lokal, statisk betydning

han har været i marken i to timer

hvor den første frase betegner aktivitet, den anden tilstand.

Og fraserne er kommutable med tilsvarende fraser med statisk steds-adverbium:

sted + social aktivitet	ren steds-betydning
han har gået i marken i to timer	han har 'gået ude i marken i to timer
han har gået på mosen hele dagen	han har 'gået ude på mosen hele dagen

De to søjler adskiller sig ikke kun ved +/- steds-adverbium, men også ved +/- tryk på *gå*. Det er bemærkelsesværdigt, at *gå i marken* beholder sit enhedstryk, selv om frasen har lokal betydning. Enhedstrykket må tolkes som udtryk for, at der foreligger en indholdsmæssig, begrebsmæssig enhed. Men der er ikke kommutation mellem :

han har 'gået på mosen hele dagen - med enhedstryk
 *han har 'gået på mosen hele dagen - uden enhedstryk

For den sidste type frase forekommer kun med subjekt, der betegner dyr, fx: *køerne har 'gået på mosen hele dagen*. Betydningen er her 'opholde sig, have sit opholdsted'. Denne betydning er leksikaliseret, hvad der bl.a. fremgår af, at man kan sige *køerne gik i fælden om natten*, selv om de formentlig lå ned det meste af natten. Og *ællingerne gik i dammen*, selv om de overhovedet ikke gik.

Man kan altså sige *kalvene 'går i haven*, hvis man har sat dem på græs i haven, men man kan ikke sige *Peter 'går i haven*. Det hedder enten *Peter 'går ude i haven* med ren steds-betydning eller *Peter 'går i haven* med social aktivitetsbetydning. Dyr kan *'gå i haven*, men ikke *ogå i haven*. Mennesker kan *ogå i haven*, men ikke *'gå i haven*. (Men betydningen 'have sit opholdssted' forekommer med humant subjekt og steds-adverbium, fx *han gik hjemme hos sin fader og moder hele vinteren*).

Frasen *gå på mosen* kan altså både betegne translokal bevægelse og lokal bevægelse. Og i nogle tilfælde kan det ikke afgøres, om det er den translokale eller den lokale betydning, der foreligger. Det gælder de tilfælde, der må tolkes som iterative, fx:

iterativ, translokal / lokal betydning

han gik på mosen i tre måneder

han gik i haven hele sommeren

han gik i skoven om vinteren og på gården om sommeren

Her kan det ikke afgøres, om der foreligger translokal eller lokal betydning. *Han gik på mosen i tre måneder* kan betyde, at 'han gik ud på mosen og arbejdede hver dag i tre måneder', eller at 'han gik ude på mosen og arbejdede hver dag i tre måneder'. Faktisk gør han jo begge dele. Og der er sammenfald på udtrykssiden mellem de 2 betydninger.

Gå på mosen kan altså bruges både om translokal bevægelse: *han er gået på mosen for lidt siden*, om lokal bevægelse: *han har gået på mosen i to timer*, og om det iterative: *han gik på*

mosen i tre måneder, med sammenfald mellem translokal og lokal betydning. Og i alle tilfælde er der enhedstryk.

Det kan tilføjes, at næsten alle fraser i materialet kan bruges iterativt, hvor det iterative opfattes som noget varigt, imperfektivt. Harder mfl. (1996) skriver, at der ofte skelnes mellem "transitional" (perfektiv) betydning og "non-transitional" (imperfektiv) betydning ved hjælp af referentialiteten, fx:

transitional (perfektiv)	non transitional (imperfektiv)
gå til lægen	gå til læge

Men denne skelnen er snarere undtagelsen end reglen if. mit materiale.

Den analyse, jeg har beskrevet ovenfor, har jeg omsat til følgende ordbogsredaktion:

- 11) i udtryk for at opsøge, udføre ell forlade en (konventionel, stedbunden) social aktivitet ell handling.
- 11.1) i udtryk for at gå et sted hen ell gå et sted og udføre ell deltage i en social aktivitet ell handling; i tryktabsforb m præp- led som fx *gå i skole, gå på mosen, gå til kros* (ofte om den sædvanemæssige, gentagne gang, opfattet som en varig aktivitet)
- Ø(alm): ..
- 11.2) i udtryk for at gå bort fra et sted og ophøre med en social, aktivitet ell handling; i tryktabsforb m præp-led som fx *gå af kirke, gå fra borde* Ø(alm): ..

De ablativiske udtryk er redigeret for sig selv under betydning 11.2, mens de allativiske og de lokale er behandlet samlet under 11.1, på grund af sammenfaldet i den iterative anvendelse. Af pladshensyn er der ikke gjort rede for kommutationsforhold og ikke henvist til rene steds-udtryk. Den grammatiske analyse er således delvis skjult i ordbogsartiklen.

Litteratur

- Harder, Peter, Lars Heltoft and Ole Nedergaard Thomsen. 1996. Danish Directional Adverbs. Elisabeth Engberg-Pedersen et al. (red.). *Content, Expression and Structure. Studies in Danish functional grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Heltoft, Lars. 1996. Grammatikalisering af semantiske roller i dansk. Rasmussen, Lone Schack (red.). *Semantiske roller*. Odense: Odense Working Papers in Language and Communication. No. 10.
- Jul Nielsen, Bent. 1978. Om stedsadverbium + fra i jyske dialekter. *Danske Folkemål* bd.21:131-138.
- Scheuer, Jann. 1995. *Tryk på danske verber*. RASK Supplement Vol. 4. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Institut for Dansk Dialektforskning (red.). 1992ff. *Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Bd. 1ff.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

SPROGARTER OG SPROGFORANDRING I 1800-TALLET

Af Inge Lise Pedersen (Københavns Universitet)

"død år naturligt" således indleder Georg Brandes en gramfonplade optaget i 1913. Den er én blandt en række gramfonindspilninger med fremtrædende danskere som Anker Kirkeby tog initiativ til med henblik på at give eftertiden et autentisk kildemateriale til studiet af tiden kort efter århundredskiftet. For os lyder den udtale Georg Brandes anvender ikke særlig naturlig, og selv om han med sine 71 år var en ældre mand i 1913, virker det utroligt at det danske sprog skulle have ændret sig så meget på 80 år. Og så i munden på manden bag det moderne gennembrud. Forklaringen på den fremmedartede og i vore ører unaturlige udtale er at den repræsenterer den højtidelige foredragsstil. I 1913 var den gammeldags - Peter Jern-dorff, Brandes' jævnaldrende, kritiserede den voldsomt allerede før århundredskiftet - men i hele 1800-tallet spiller den en stor (omend i sproghistorien temmelig upåagtet) rolle.

Hvordan skildres 1800-tallets sproghistorie?

I beskrivelsen af rigsmålets historie i perioden 1750-1870 skelner Peter Skautrup mellem

"1. det dannede talesprog, hvis yderfelter er det 'korrekte' talesprog, som søger mod normen, og det dagligdags talesprog, der grammatisk (taget i videste forstand) tillader sig adskillige friheder og småafvigelser fra normen, og 2. det vulgære talesprog, karakteristisk for de efter samfundets almindelige målestok åndeligt og sædvanligvis også socialt laverestående individer. Grænsen er flydende" (Skautrup III 1953:224f.).

Det første underafsnit i kapitlet hedder "Dannet sprog og vulgært sprog". Det er de to tale-sprogssfærer der modstilles og hvis udtale kommenteres. Senere i kapitlet omtales talersprog og prædikensprog, men ikke på udtaleniveauet (bortset fra et par ord om den særlige præstebe-toning med tryk på andetleddet i ord som taksigelse):

"Om talernes sprog lader sig næppe sige noget generelt. Det er helt bestemt af manden og emnet og spænder fra den lyriske og stemningsbårne improvisation til den saglige og stemningsforladte fremlæggelse af fakta, men for det store flertal gælder det dog nok, at man i ikke ringe grad er undergivet indflydelse fra skrift-sproget, hvad der vel

delvis beror på den forudgående nedskrivning af talen eller dens hovedpunkter" (Skautrup III 1953:249).

Skautrup sammenfatter periodens lydige ændringer således:

"Bortset fra et par organiske artikulationsforskydninger og nogle kvantitetsændringer består rigsmålets udvikling i en række restitutioner, hvorved der tilvejebringes fuld overensstemmelse med eller gennemføres en tilnærmelse til skriftbilledet. Denne stræben var imidlertid begrænset til de socialt højerestående og litterært interesserede eller modtagelige befolkningslag, først og fremmest i København. De lavere klasser fulgte ikke med, og deres sprog, som mere eller mindre uberørt bevarede sig til op imod nutiden, blev derfor, efterhånden som skellet blev skarpere mellem de to sprogslag, betragtet som dialektalt eller vulgært, skønt det i virkeligheden repræsenterede det fælles udgangsstadium" (Skautrup III 1953:182).

I *Dansk Rigsmål 1840-1955* bestrides at skriftpåvirkningen har spillet en afgørende rolle i den undersøgte periode, men det afvises ikke at dette kan have været tilfældet før perioden, omend det betones at der efter forfatternes mening ikke er tale om at ændringerne er skriftfremkaldt, men nok fremmet af skriften (Brink & Lund 1975:738). Deres ældste meddelere er Georg Brandes' og Peter Jerndorffs jævnaldrende, som er i slutningen af tyverne i 1870, hvor Skautrups periodeskel ligger.

Brink & Lund taler således i alt væsentlighed om en senere periode end den her behandlede, og jeg vil ikke diskutere deres tolkninger. I stedet vil jeg rette opmærksomheden mere på hvordan samtiden opdeler måderne at tale på, og se nærmere på hvordan ændringerne i samfundslivet skaber nye vilkår for sprogudøvelsen og dermed indvirker på sprogbrugen. Begge dele som en opfølgning af Skautrups bemærkninger i indledningen til *Det danske Sprogs Historie* hvor han nævner at bag den beskrivende sproghistorie der fortæller hvorledes udviklingen i store træk er forløbet, søger man en besvarelse af hvorfor udviklingen fik netop dette forløb. Afhængighedsforholdet mellem sprog og samfund lader sig vel ikke altid udrede klart, men han har lagt vægt på at benytte samfunds- og kulturhistorien til at vise et jævnsides løb eller til at fremdrage de motiver, de "bevægende årsager" der kan skimtes bag livets ytringsformer. Jeg vil i forlængelse heraf spørge hvorfor der sker så mange restitutioner i 1800-tallet og hvordan de bliver anerkendt som hørende til normen.

Samtidens opdeling af sprogarter¹

I indledningen til Badens grammatik læser man følgende:

"I et ethvert ved Skrifter dyrket Tungemaal findes en tredobbelt Udtale. Anderledes taler den gemene Mand Ordene ud, hvilke han ikke har lært af Skrifter, men allene ved den mundtlige Tales Overleverelse. Anderledes er den Velopdragnes Udtale i det borgerlige Liv; og atter anderledes den offentlige Talers" (Baden 1785:1).

Det var ikke Baden der havde fundet på denne opdeling. Vi kan se en tilsvarende opdeling hos Høysgaard der fremstiller "den brügeligste og beste daglige tale som rettesnor", og i den forbindelse skelner mellem offentlig Oration og Prædiken på den ene side og samtaler på den anden (Høysgaard 1747:370). Et andet sted sætter han "daglig tale og adskillige Lånd-sprøge" over for "den rætte læsning og offentlig tale" (smst:385). Og går man endnu længere tilbage finder man at både Peder Syv og Jacob Madsen Århus fremhæver det offentlige sprog som mønster.

Denne klare skelnen mellem offentligt sprog og omgangssprog fortsætter langt op i 1800-tallet. I 1817 udgav Jakob Hornemann Bredsdorff *Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning*, noget nær den ældste offentliggjorte lydskrevne rigsmålstekst. Den rummer dels fortællingen om 'den snile bonepige' som gengives med 'den Udtale...som den culiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag', dels en samtale mellem to på hverdagssproget 'i A's repliker frit for alle Idiotismer, og i B's efter den sædvanlige københavnske Udtale'. Her møder vi endnu en gang tredelingen i de indledende bemærkninger til prøverne, og samtidig indeholder samtalen mellem A og B en diskussion af brugen af det højtidelige fordragssprog. De to herrer er uenige om man bør gøre forskel på offentlig tale og samtale eller ej.

Israel Levin er ikke i tvivl. I fortalen til sin *Haandbog i det danske Sprogs Grammatik* skelner han mellem "Skriftsproget (Bogsproget), eller den Sprogform, der udpræger sig i det offentlige Foredrag" som er grammatikkens hovedgenstand, og "Talesproget (Omgangssproget), eller det Idiøm, hvori dannede Danske meddele sig hinanden i den private Samtale", hvorfra de væsentligste fænomener beskrives i forhold til skriftsproget (Levin 1844:Vf.).

¹ Sprogart er her og i det følgende brugt om varietet.

Og så sent som 1873 skelner Pauline Worm i en artikel om *Skriftsproget og folkemaalene* mellem tre forskellige slags dansk, og giver en række eksempler på hvordan de lyder.

Skriftdansk ² :	Dannet Københavnsk:	Simpelt Københavnsk:
Kan du ikke ryge?	Kan du ikke rye?	Kadunte rye?
De skulle ikke have det	Di skal ikke ha de	Diskante hatte
Vi vide hvad vi ville	Vi ved va vi vil	Vi vé va vi ve
Pigen har været i vandet	Pien har været i vanned	Pien ha vætt (våren) i vanned
Hun ligner sin moder	Hun liner sin mor	Hun liner hinneses mor

(Worm 1873, citeret efter Lund 1996:180)

Hvis vi tager samtiden på ordet, er forskellen mellem offentligt talersprog og omgangssprog central og betydningsfuld langt op i 1800-tallet. Det var to forskellige sprogarter der havde hver deres funktionsområde. Den ene var ikke mere rigtig end den anden, men det var vigtigt at overholde reglerne for hvor og hvornår de kunne bruges. Dette skarpe skel mellem offentligt sprog og omgangssprog svarer ganske til at der kulturelt var fremkommet et skarpt skel mellem offentligt og privat, samfund og familie (for en udførlig skildring heraf i europæisk sammenhæng se Ariés & Duby 1990-92, jf. også Frykman & Löfgren 1979, Kocka 1987). Ændringen af offentlighedsformerne betød at det enkelte individ (dvs. den borgerlige mand) kommunikerede inden for begge sfærer, men de blev holdt skarpt adskilt. Selv den borgerlige bolig var opdelt i en repræsentativ, offentlig del og en privat del. Den offentlige del var den man kostede noget på, den private del var, selv i velaflagte borgerlige hjem, ofte meget spartansk indrettet.

Den offentlige tales udfoldelsesområde

I 1700-tallet havde den offentlige tale kun to udfoldelsesområder: retssalen og kirken. I løbet af 1800-tallet voksede den danske mundtlige offentlighed enormt, og der kom to nye store offentlige sprogbrugsområder til, nemlig uddannelsesinstitutionerne og den politiske offentlighed.

På uddannelsesområdet skete der det at latinskolen blev til en overvejende dansksproget skole. Modersmålet blev indført med latinskoleforordningen i 1775 og det blev skolefag i 1809.

² Denne rubrik betegner ikke skrevet sprog men talt skriftdansk, dvs. dansk med bogstavret udtale.

Få år senere kom almueskoleloven i 1814 hvormed skolevæsenet for alvor blev udbredt til hele befolkningen, og fra midten af århundredet var der med folkehøjskolerne også et tilbud om voksenuddannelse der principielt var for alle, men i praksis mest blev brugt af landboudommen. Den første folkehøjskole begyndte i Rødning 1844, og et formeligt højskoleboom fulgte i årene efter 1864. Endelig begyndte man at forelæse på dansk på Universitetet, og fra 1840'erne var danske forelæsninger det almindelige. Dermed var hele undervisningssektoren blevet dansksproget.

Politisk gik enevælden på hæld. Der blev indført rådgivende provinsialstænder, og de holdt deres første møde 1834. Dermed var den offentlige politiske debat i gang også uden for klubberne i København, og nye kredse deltog i den. Det gjaldt især den jyske stænderforsamling i Viborg, mens østifternes i Roskilde var domineret af de i forvejen toneangivende kredse i København. Fra 1849 foregik den politiske drøftelse i en folkevalgt rigsdag. Denne udvikling betød en politisk mobilisering først af borgerskabet, så bondestanden og sidst arbejderne.

Både i uddannelsesinstitutionerne og i det offentlige politiske liv var det nye grupper som kom til orde. Det var nye kredse der brugte et offentligt sprog: lærere, ofte bondefødt og dialekttalende, og politikere med samme baggrund, hvortil senere også kom arbejderpolitikere. Disse grupper kunne i kraft af deres offentlige virke tilegne sig det offentlige sprog i dets naturlige brugssammenhæng, men havde ikke nødvendigvis samme naturlige adgang til at tilegne sig det såkaldte dannede samtalesprog.

Den danske offentlighed var ikke længere identisk med den kulturelle elite i Guldalderens København inden for voldene. Mens den talmæssigt lille offentlighed tidligere bestod af den befolkningsgruppe der samtidig beherskede det dannede samtalesprog - det var selve den dannede offentlighed - var offentligheden nu vokset betydeligt, og denne nye større offentlighed havde ikke rådighed over et fælles omgangssprog. Den eneste talesprogsnorm de var fælles om, var det offentlige talersprog. Fra en situation med et dannet omgangssprog og et offentligt talersprog, begge behersket af en lille kulturelt normdannende gruppe, hvor alle kendte alle og interagerede direkte, blev en større offentlighed delagtig i normdannelsen.

Fra diglossi til talesprogsvariation

Det var ganske stærke sprogsociale regler der styrede sprogbugen i 1800-tallet. Der var nogle klart definerede domæner, og nogle domænespecifikke normer der var så forskellige at tilstan-

den kan beskrives som diglossi. I hvert fald er de svenske tilstande omkring 1800 beskrevet således af Gun Widmark (1991:175). Men dette sprogsamfund ændrer karakter, og tilstanden problematiseres. Formentlig i sammenhæng med den stigende sociale mobilitet og Københavns voldsomme vækst.

Hvis vi igen skeler til Sverige finder der en diskussion sted om sproget i skolen, mellem de grammatikere der vil give plads til beskrivelse af omgangssprogets sideformer (det er ofte stockholmsken), og en anden gruppe der ser bogsproget (boksvenska), det mere skriftnære talesprog, som det eneste legitime sprog, mens omgangssproget regnes for "mere stockholmsk end svensk" (Boivie 1834, citeret efter Widmark 1991:177). I den svenske diskussion langes der hårdt ud efter folkeskolelærerne. Gustaf Cederschiöld konstaterer fx at der

"finns bland våra bildade landsmän ganska många, som, medan de äro synnerligen väl förtrogna med skriftspråket, blott ofullständigt behärska det bildade talspråket och i sitt hvardagstal konstant begagna sig af enstaka skriftspråksord (tj ex. *icke, ingalunda, nämligen, härstades*), vissa skriftspråksformer (t. ex. vi *äro*, vi *skola*, vi *böra*) eller af periodbyggnad, långa parenteser o. d., som rent af strider mot det lediga talspråkets väsen" (Cederschiöld 1897:232).

Det skyldes, siger Cederschiöld, at de i for ringe udstrækning har haft lejlighed til at iagttage det dannede samtalesprog og selv øve sig i det, og han føjer til at "Så är särskildt förhållandet med en del af vår nu för tiden mycket kritiska och framåtsträfvande folkskollärarekår, hvilken ju ofta utgått från mindre bildade hem" (smst). Denne gruppe, der anvender "boksvenska" i mangel på andet accepteret omgangssprog også uden for offentligheden, har klare tilsvaregheder i Danmark, socialt og rekrutteringsmæssigt.

Det er indtil videre et åbent spørgsmål om en lignende diskussion om sproget i skolen også kan graves frem her. Der var en livlig skolediskussion i anden halvdel af 1800-tallet, bl.a. blev der holdt en række store skolemøder hvor meget forskellige emner blev debatteret, i 1872 fx hvordan lærere skulle forholde sig til dialekttalende elever (Nørr 1994:118). Dette materiale er der mig bekendt ikke nogen sproghistorikere der har analyseret. Det står under alle omstændigheder fast at læsesproget i skolen århundredet ud normalt var en bogstavtro skriftudtale - og i datidens skole var læseudtale vigtig: langt den største del af talen i skolen bestod af

læsning eller gengivelse af udenadlærte passager. I friskolen kom dertil fortælling og på højskolerne foredrag, mens den frie *samtale* formentlig var sjælden i alle skoleformerne.³

Skautrup fortæller i sine erindringer om faderens læseudtale, som var en blanding af bogstavret og dialektalt betinget udtale, og i beskrivelsen af hardsysselemålets ordforråd giver han eksempler på læseudtale som han kendte den fra sin barndoms skole. Ord som *nede, røde, snakkede* blev udtalt med klusil for blødt d, *havde* med diftong og klusil, *rigtignok* med i og to bløde g'er, og skriftens ld og nd udtaltes som palataliseret l og n (Skautrup 1927-29:299ff.). Selv husker jeg min bedstefars udtale af en række ord, især småord, når han læste højt for os børn: *det, de, havde, mig, dig, sig* blev udtalt bogstavret som de stavedes *dæd, de', hawde, og mig, dig, sig* med i og blødt g. Denne tingenes tilstand ligger bag Skautrups påstand om at danskundervisningen ingen betydning fik for børnenes talesprog i almueskolen "højst lærte de sig et tåleligt læsesprog, en bogstavudtale stærkt afhængig af skriftbilledet" (Skautrup III 1953:215). For Skautrup var det klart at denne læseudtale ikke var gangbar som omgangssprog. Det var en ren og skær læseudtale der især kunne træffes i ikke særlig boglige miljøer. Som offentlig stil var den blevet ubrugelig.

Det skete omkring århundredskiftet. I slutningen af attenhundretallet angribes den offentlige stil på flere områder. Det Kongelige Teater opretter en elevskole i 1886 og ansætter Peter Jerndorff som lærer i stemmebrug, sprogbehandling og diktion, og han kritiserer læseudtalen såvel som det tilsvarende deklamationssprog. I livets og naturlighedens navn:

"hvad Sproget angaaer, saa benytter de fleste Mennesker egentlig to forskjellige, et til Talen og et andet, et Læsesprog nærmere Skriftsproget, til Oplæsning. Men skal Læsningen blive til levende Tale, saa er det indlysende, at saa maa ogsaa Talesproget bruges dertil." (Jerndorff 1897:8).

Det kan imidlertid ikke bruges uden videre som det forefindes, for talen er ofte

"sjusket og jasket, som vort bløde Sprog og vor gode danske Magelighed let førte det med sig, og tog Nogen sig paa at optage Dele af sit Læsesprog i Talen, blev Resultatet oftest Unatur." (smst:9).

³ Grundtvigs tanker om en borgerlig højskole præget af vekselvirkning i form af samtale blev i praksis til en skole præget af foredrag og fortælling.

Slutningen af citatet tyder på at forholdene i Danmark ligner de svenske og møder den samme kritik.

Opkomsten af et standardtalesprog

Det offentlige taler-, prædiken- og højtlæsningssprog blev mere almindeligt pga. udvidelsen af den mundtlige danske offentlighed, og udgjorde en mere nærliggende og mere tilgængelig norm for alle de nye middelstandsmedlemmer med baggrund i en dialekt, end det dannede omgangssprog. Det er derfor nærliggende at forklare indlemmelsen af mere bogstavrette udtaler i standardsproget med en anvendelse af den offentlige talerstil også som samtalsprog.

I og med at sprogsamfundet omstruktureres og den domænespecifikke sprogbrug forlades, er der på denne måde en hel række af de mere skriftnære former fra det offentlige sprog der får indpas i standardsproget via en sådan "overanvendelse" af denne talerstil.

Hvis man sammenholder dette forløb med den kvantitative sociolingvistik's resultater, er det nærliggende at beskrive det standardtalesprog der vokser frem i slutningen af 1800-tallet som resultat af middelklassens hyperkorrektion. Arthur Arnholtz udtrykker det ubesmykket og kalder det parvenusprog når man siger "Ved du hvad min steddatter går til købmanden og siger god dag", og Paul Diderichsen reagerer prompte med kategoriseringen ekspeditricedansk på en udtaleform læ'der.

Om det standardsprog der blev etableret omkring 1900 så overvejende kan beskrives ud fra den gamle hovedstadsudtale, dvs. i hvilken grad man kan lægge det offentlige talersprog til grund for standardiseringen skal jeg lade være usagt men blot gøre opmærksom på at både københavnere og ikke københavnere insisterer på at standardsproget, 'rigsmålet', er en neutral overlokal talesprogsnorm. Ingen vil anerkende københavnskens hegemoni.

På baggrund heraf og i betragtning af at baggrunden for sprogudviklingen i 1800-tallet er den store vækst i offentligheden i takt med befolkningens større indflydelse på politiske beslutninger, kan man spørge om det er en demokratisk sprogudvikling. Jeg vil nok snarere gribe til et andet ord der også jævnlig bruges til at karakterisere hvad der sker i 1800-tallet: disciplinering. Det er den voksende disciplinerede middelstands sprog. En middelstand der er travlt optaget af at etablere forskelle, sproglige såvel som andre, til mindre disciplinerede grupper, som man føler sig hævet over. Som når Viggo Fausbøll i forordet til Gadeordbogen taler bekymret om den "utilbørlige overskriden af grænsen" og antager at alle dannede

mennesker "vil være enige om at bandlyse gadesproget fra ethvert godt selskab og overlade det til gadedrenge og de Grundtvigianere, i hvis smag det falder". Fuldstændig som man i samme periode i København etablerede fysisk afstand til underklassen i de nye kvarterer uden for voldene der var socialt segregerede.

Litteratur

- Ariés, Philippe & Georges Duby (red.). 1990-92. *Geschichte des Privaten Lebens*. Frankfurt: S.Fischer.
- Arnholtz, Arthur. 1968. Rigsmålsudtalen sprogvidenskabeligt, terapeutisk og æstetisk set. *Nordisk Tidsskrift for Tale og Stemme* 28.2:53-61.
- Baden, Jacob. 1785. *Forelæsninger over det Danske Sprog eller Resonneret Dansk Grammatik*. København: P.Horrebøw.
- Bredsdorff, Jakob Hornemann. 1817. Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning. Jørgen Glahder (red.). 1933. *J.H.Bredsdorffs Udvalgte Afhandlinger*. København: Levin & Munksgaards Forlag.
- Brink, Lars & Jørn Lund. 1975. *Dansk Rigsmål* bd. 1-2. København: Gyldendal.
- Cederschiöld, Gustaf. 1897. *Om svenskan som skriftspråk*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren. 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Gleerups Förlag.
- Høysgaard, Jens Pedersen. 1747. *Accentuered og Raisonnered Grammatica*. Henrik Bertelsen (red.). 1920. *Danske grammatikere* IV. København: Gyldendal.
- Jerndorff, Peter. 1897. *Om Oplæsning*. København:
- Kocka, Jürgen (red.). 1987. *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kristiansen, V. 1866. *Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt Daglig Tale*. København: H. Hagerups Forlag.
- * Levin, Israel. 1844. *Dansk Lydlære og Dansk Kjønslære*. København: Samfundet til dansk Literaturs Fremme.
- Lund, Jørn. 1996. Guldalderens Lyd. Om diktion og hverdagssprog. Bente Scavenius (red.). *Guldalderens Verden*. København: Gyldendal:177-84.
- Nørr, Erik. 1994. *Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Skautrup, Peter. 1927-29. *Et Hardsysselsmål* bd. 1-2, København: Th. Linds Efterfølger.
- Skautrup, Peter. 1944-70. *Det danske sprogs historie* bd. 1-5. København: Gyldendal.
- Skautrup, Peter. 1979. *Hørt og husket*. Herning: Poul Kristensen.
- Widmark, Gun. 1991. Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. *Språk och Stil*:157-97.

HARDSYSSELORD OG KERNEORD

Af Hanne Ruus (København Universitet)

Hardsysselord i denne artikels titel refererer til Peter Skautrups *Et Hardsysselmåls*. Dette værk påkalder sig interesse ved at være den første fremlæggelse og beskrivelse af en dialekts hele ordforråd. Ordforrådet er fremdraget fra optegnelser af talt sprog fortrinsvis fra 1925. Kerneord i artiklens titel refererer til Hanne Ruus' *Danske Kerneord, Centrale dele af den danske leksikalske norm*, hvor jeg på basis af trykte rigssprogstekstudsniit fra 1970-1974 finder dele af det centrale danske ordforråd. Det centrale ordforråd er fælles for danske sprogbrugere og må antages at være ret stabilt både i tid og rum. En sammenligning af det nutidsdanske kerneordsinventar og Hardsysselordforrådet vil belyse denne stabilitet.

I det følgende præsenterer jeg først Peter Skautrups værk, hans metoder og resultater, dernæst ser jeg på et udsnit af kerneordene i forhold til Hardsysselmålets ordforråd, og til sidst peger jeg på nutidige beskrivelsesteknikker, som vil kunne fremdrage semantiske strukturer i Hardsysselmålet.

Et Hardsysselmåls

I fem små hæfter udgivet 1927, 1928, 1929 (hæfte 1-3 = bd. I), 1930 og 1979 (hæfte 4 og 5 = bd. II) fremlægger Peter Skautrup ordforrådet i sin vestjyske dialekt fra Tvis sogn sydøst for Holstebro, som den taltes i hans barndom og ungdom. Det er i bogstaveligste forstand sit modersmål Skautrup beskriver, da hans hovedmeddeler er hans moder. I indledningen (I:8-9) beretter Skautrup, hvordan han under optegnelserne brugte to forskellige metoder, dels den *eksaminerende*, hvor han gik frem ord for ord bl.a. i Feilbergs *Ordbog over jyske Almuesmål* og spurgte, om dette ord blev brugt i dialekten, dels den *refererende*, hvor han bad sin moder fortælle løs om et emne, mens han selv skrev ned i Dania-lydskrift. Som illustration af Peter Skautrups arbejdsbetingelser spillede jeg på MUDS-mødet en optagelse om bagning indtalt af Margrethe Tjagvad fra nabosognet Aulum, født 1891. Optagelsen (top. nr. 2482) er tilgængelig

på Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning¹. Skautrup bemærker, at han med den refererende metode fik eksempler på ord, som var blevet betegnet som "ikke brugt" ved ordeksaminationen.

Efter at have karakteriseret tidligere undersøgelers princip om kun at bringe ord, der er særegne for den behandlede dialekt, skriver Skautrup om sin undersøgelses genstand:

"Hvad der behandles her, er da ikke blot de sjældne ord, de der er specielle for egnen eller sognet måske, men det er hele det levende ordforråd hos typen, det vil sige den voksne mand og kvinde mellem 30 og 60 år [i 1925]." (*Et Hardsysselmåls* I:11).

Om sit måls skriver Skautrup:

"Denne undersøgelse har som formål - første og eneste - at skildre ordforrådet på de og de områder, gøre rede for ordenes brug, betydning og begrænsning. Jeg har haft som princip at give ordet ikke som glose, men som led i sammenhængende tale. Det forekommer mig at være værdifuldt at få en fyldig fraseologi, der dels giver stof til syntaktisk brug, dels gerne skulde indstille læseren således, at den tankegang og det liv, der rører sig bag ordene, kunde træde tydeligt frem." (*Et Hardsysselmåls* I:15).

Om principperne for fremlæggelsen af materialet skriver Skautrup:

"en saglig ordnet fremstilling af det konkrete ordforråd i dialekten er det da jeg her fremlægger begyndelsen af; resten samt en behandling af abstrakterne håber jeg skal følge senere."² (*Et Hardsysselmåls* I:14-15).

Som illustration af den sagligt ordnede fremstilling gives i fig. 1 to udsnit af indholdsfortegnelsen i *Et Hardsysselmåls*.

B o. 17-52		Kvantitet. 94-99	
1. Boliger	17	228. Mange og få m.m.	94
2. Andre bygninger	17	229. Noget og intet, nogen	
3. De enkelte bygninger i		og ingen	94
gården	20	230. Grad	94
4. Bygningsmåde og		231. Forøgelse og svind	97
bygningsmateriale	22	232. Det hele : en del	97
5. Vinduer og døre	32	233. Fuld og tom	99
6. Tag og tækning	36		
7. Gård og kålgård	40		

Fig. 1. Udsnit af indholdsfortegnelsen til *Et Hardsysselmåls*.

¹ Jeg takker Ove Rasmussen og Inger Schoonderbeek fra Institutet for beredvillig assistance ved fremfindning og afspilning af optagelsen.

² Som nævnt kom femte hæfte, som afslutter behandlingen af det abstrakte ordforråd, først i 1979, idet Skautrups moder døde kort efter, at fjerde hæfte var udkommet i 1930.

overalt have skrevet "bruges ikke", det er dog det eneste jeg nogenlunde kan garantere for." (*Et Hardsysselmål* I:290)

“Derimod vil jeg mene, at man kan karakterisere ordforrådet på høreformannelsens område som overordentlig righoldigt [...] Bonden har et fint øre. Hans høresans er skærpet i den store stilhed. [...] Og man ikke blot hører, man skelner de forskellige lyde fra hinanden og har forskellige fint nuancerede udtryk derfor.” (*Et Hardsysselsmål II:50*)

Dyb, baldrende lyd (nogenlunde ensartet i sit forløb):
bul-ør, buldre. Især om torden. *de ør bulørwon væj-lø¹*.
 3. uroligt vejr med torden og byger.
bomør, bomre. *de bomør ør o dær²*.
dom-ør, dundre. *huu ør ðæ dom-ør³?* — *a trow'r di øgy-rør⁴*. 10
hor-, hurre, suse; om lyd som når noget bevæges hurtigt
 gennem luften; også: nynne; *hon hor-ør øvør æ bæn¹*; nu sj.
rom-ø, rumle; fx. om vogn. — *de rom-lør i mi mavø¹*.
sgrom-ø, skrumle; fx. om lyden af beslåede træsko på
 stenbarm. — *sgrom-ø*, skrummel; dyb larm. 15
snør-, snurre. — *snør¹k*, snørke.
som-, summe; fx. om telefonpæle.
trom-, tromme. *æ væj'n tromør o æ ror-ør⁵*.
 Hul, klukkende lyd:
klu¹k, klukke; om vædske som løber ud af en flaske; 20
 jf. *klu¹g¹fla-øg*, klukkflaske. *æn klu¹k*, et kluk.
kol¹k, kulke, drikke med en dyb, klukkende lyd; oftest
 i ssgr. *køl¹g¹dre¹k*, kulkdrikke.
sgro¹t, skrutte; om gred(gryde), der koger.
 Lyd, som ikke er høj (fin) eller dyb. 3. *øter¹ ø* lyd: 25
æ tær¹ klam-ør ell. *klam¹-ør i æ mon¹*.
æ dær sðor o klam-ør⁶. — *æ blæsd klam-ørør mæ æn vør¹ø⁷*.
 Om den svagere lyd af en dør, der (forsigtigt) lukkes
 op og i: *klemp¹*, klimpe. — *o klemp¹ mæ æ dær¹⁰*.
smal-ør, smaldre; knuse glas o.lgn.; lydforestillingen stærk. 30
 — *so de smal-ørør¹¹*. — *slø i smal-ør¹²*.
ram-ø, ramle; falde (larmende) ned; nu dog vist navn-
 lig forbunden med forestilling om bevægelse.
sgram-ø, skramle (med stole, træsko o.lgn.).
ræl-ør, ræle; om raslende lyd (af vogn i jævn bevægelse; 35
 også om bevægelsen: *ði ræl-ørør ði¹³*).

1) det er buldervornt vejrlig. — 2) det homrer på døren. — 3) hvad er det der dundrer? — jeg tror de (s: artilleriet) skyder. — 4) hun hurrer over barnet. — 5) det rumler i min mave. — 6) regnen trommer på ru-
derne. — 7) tænderne klamrer, klamper i munden. — 8) døren står og
klamrer. — 9) bhesten klamrer med et vindue. — 10) klippe med en
dør. — 11) så det smaldrede. — 12) slå i smalder. — 13) de raldrede af.

1. Boliger. Alle mennesker har en hjemm. Nogle følger dog til: 'on-ta^hen dæm-dæ(r) o fæ) o 'fa'da^go(r). — De unge siger nu helst en hjemm, men hjemm synes dog at have en særlig klang. hu ho 'do di hjemm^{en} haⁿ hoj en sgit hjemm o fæg en søl^a 'b'araw^{el}s. huw'dæ(r) giv do fræ hjemm?', yngre nu alm.: hjemm-fræ = hjemme fra. haⁿ so-l æ hjemm (yngre: hjemm?). Med tanken henvendt på besiddelsen er den videste fællesbetegnelse en æjndom. hu sduer ær æ æjndom? æf(dæf-r e't æt æ æ 'sda:ds/hu^gs (o: stauhsuandsbrug). dæ(r en sgit æjndom!' æ æjndom o quæ nog nær hæjen haⁿ hoj f'is'dæ(r) oer o dryw-æⁿ.

Mindre omfattende er *en sæd*, der ikke kan være en
 gård, men højst et større hus. *haz h kjøjt en sæd* *hær*
*ødsd w.r.*⁹. Efter ejendommens størrelse kaldes den: *æn*
hæragor (talem.: *af-hwa, der da(e)nen hæragor*)¹⁰ = det
 er da ikke hele verden; *æn probræghor* = mindre herre-
 gård, noget større end: *æn jaw'n sæu'r gor*; *æn gor*, hvis
 hartkornsstørrelse nedeffter er ret ubestemt; hvor der er 3
 længer, vil man dog altid kalde den en gård, om den end
 ikke har en halv tønde hartkorn. Er der derimod kun en
 eller 2 længer, vil man kalde det et hus, *æn hujs*. Et større
 hus er *æn buwlsæd*, men ordet lidet brugt. Ringegående
 kalder man et lille hus (uden jord) for *æn hyt* eller *æn*
kenah hyt; den sidste betegnelse oftest kun om *æn ju-wlæs*
hujs. — *æn røg* = en rønne, et faldefærdigt træ.

2. Andre bygninger på land og i by. En lidet interessant ordgruppe i denne forbindelse, fælles som den gennemgående er for alle egne. *o æ 'lan'* = på landet, i modsætning til *i æ 'kjövuds'* = i købstaden. *æ bæj'* er den

1) undtagen dem, der er født på fattiggården. — 2) hvor har du dit hjemmen. — 3) han havde et skidt hjemmen og fik en sølle opdragelse. — 4) hviltid (=hvornår) gik du fra hjemmen. — 5) han solgte hjemmenet. — 6) hvor stor er ejendommen? Åh det er ikke andet end et statshus. — 7) det er en skidt ejendom. — 8) ejendommen er god nok, når ellers han havde forstand på at drive den. — 9) han har købt et sted her øster ude. — 10) åh hvad, det er da ingen herregård.

I fremstillingen kommenterer Skautrup dialektens forhold til rigssproget, både på minus- og på plussiden. Om de anførte brugsbegrænsninger skriver han:

“Rundt omkring i afhandlingen er gjort opmærksom på, at dette ord er nyt, et andet bruges ikke, et tredje kendes ikke. Med hensyn til det sidste udtryk må jeg dog tage reservation. Jeg kan nemlig ikke vide, om en og anden ikke nok kender ordet. Jeg skulde hellere

Fig. 3. Tekstudsnit fra *Et Hardsysselmål* (bd. II:43), der illustrerer dialektens rige udvalg af ord for lydindtryk

Hardsysselord og kerneord

I *Danske Kerneord* finder jeg på basis af kvantitative kriterier frem til 1117 kerneord, som udgør en væsentlig del af nutidsdanskernes fælles ord. Det fælles, centrale ordforråd må antages at være ret stabilt både i tid og rum. Da materialet til Hardsysselordforrådet ligger et godt stykke fra kerneordsmaterialet både i tid - 1920'erne over for 1970'erne - og i geografisk og kulturelt rum - mundtlig vestjysk bondekultur over for skriftlig storbykultur - vil det være interessant at undersøge, i hvilken udstrækning kerneordene indgår i Hardsysselordforrådet. Hvis kerneordene i stor udstrækning indgår i Hardsysselordforrådet, har vi fået bekræftet, at det centrale ordforråd er forholdsvis uafhængigt af tid og rum og dermed er en vigtig faktor i en generel leksikologisk karakteristik af det danske sprog.

Af indledningen til ordregistret i *Et Hardsysselmålt* kan man udlede, at det registrerede ordforråd omfatter ca. 10.000 ord. I fig. 4 gengives et udsnit af registret, fornavne findes opført alfabetisk i hæfte 3 (bd. I:313-320).

hvis, konj. I. 105.6.25	hygge, v I. 78.17, 264.7	høfork, s I. 81.24
hviske, v II. 41.10.11	hyggejærn, s I. 85.3	høg, s I. 131.11.2
hvisle, v I. 128.17	hyp(pe)plag, s I. 293.29	høgulv, s I. 43.29, 52.25
hvisomenstid, konj. I. 228.18	hyggeplov, s I. 78.16	I. høj, s II. 92.17, 93.17
hvist, s II. 61.5	hyrde, s, se hjerne	II. høj, a I. 90.6, 91.28, 179.25,
hviste, v I. 29.8, 295.2,	hyre, v II. 137.27	206.21, 208.15, 263.9,
(hvyeste) II. 61.4.5	[hysteri, s II. 120.10]	II.19.20, 22.12.14.15.19.21.26,
hvoddemsager, s I. 97.4, 269.3	hytte, s I. 17.23, 211.5	95.20
hvor, adv., I. 108.13, 283.25,	hyttefad, s I. 303.5.6	højagtig, a II. 22.17
II. 86.34, 93.9, 97.8, 145.22	hædersplads, s II. 85.12	højbenet, a II. 22.17
hvordan, adv. I. 98.4, 104.3,	hæg, s II. 25.7	[højde, s II. 22.23]
166.14, 170.23, 191.5, 259.9,	hægen, a II. 132.19	høje, v II. 22.23.24
287.2, II. 10.24, 23.21, 29.27,	hægl, s I. 82.7	højelse, s II. 22.23
78.3, 114.27, 129.18, 130.20,	hægløsm, s I. 83.2	I. højere, a (komp.), II. 22.16
135.19	I. hægte, s I. 189.18.28	II. højere, adv. [hø'dør]
hvorfor, adv. II. 129.11	II. hægte, v I. 189.25, 308.16	I. 251.11
hvorfra, adv. II. 90.22	hæjsen, adv., se hedersen	højest, a I. 103.7, II. 22.16
hvorlænge, adv. II. 97.8	hækkeri, s I. 276.9	højfarvet, a II. 12.15
[hvornår, adv. II. 80.20]	hæklénål, s I. 259.27	højhalset, a I. 207.17

Fig. 4. Udsnit af registret i *Et Hardsysselmålt* (bd. II:181)

I *Danske Kerneord* findes i slutningen af bd. I et register over de fundne kerneord. Ved at sammenholde dette register med ordregistret i *Et Hardsysselmålt*, kan man registrere, hvor mange af kerneordene der er Hardsysselord. I fig. 5 anføres alle kerneord, der begynder med *h* med angivelse af, om de forekommer i Hardsysselmålet. Kerneord af en kategori, som ikke

omhandles i *Et Hardsysselmålt* er streget ud, [] angiver, at Skautrup betegner ordet som rigssprog, () angiver, at ordet ikke findes i *Et Hardsysselmålt*, ingen markering angiver, at kerneordet findes i Hardsysselmålet.

h-fork 112	hjelpe vb 81, 161
hakke vb 81, 161, 171	hjørne sb 62, 158
hals sb 62, 179	hold sb 63
halv adj 94, 151	holde vb 81
(halvdel sb) 62, 158	[hos præp] 107
halvtreds num 108, 166	(hospital sb) 63, 168
2. han pron 110, 159, 172	hotel sb 63, 168
handle vb 81	hoved sb 63, 179
hans pers 105, 159, 164	1. hul sb 63
hansen pers 105, 165, 172	humør sb 63, 180
1. have sb 62, 171, 178	1. hun pron 110, 160, 172
2. have vb 81, 151	hund sb 63, 158
hedde vb 81	2. hundred num 108, 166
hel adj 94, 151	[hurtig adj] 95
(3. helle pers) 105, 160, 165	hus sb 63, 157, 168, 177, 183
heller adv 102	[huske vb] 81, 150
hellere adv 102	hvad pron 110
helst adv 102	hvem pron 110
(hemmelighed sb) 62	hver pron 110
hen adv 102	hverdag sb 63, 149, 160
henrik pers 105, 159, 165	hverken adv 102
(hensyn sb) 62	2. hvid adj 95, 159
hente vb 81	hvilken pron 110
her adv 102	hvis konj 111
(herhjemme adv) 102	hvor adv 102
herlig adj 94	hvordan adv 103
herre sb 62, 162	hvorfor adv 103
hertil adv 102	(hyggelig adj) 95
hest sb 62, 158	hækle vb 81, 161, 167
hestekraft sb 62, 163	(1. hænde sb) 63
hinanden pron 110	1. hænge vb RO(-te trans.); tvivlsom 156
historie sb 62, 175	1. høj adj 95, 151, 174
1. hjem sb 62, 181	[højde sb] 63, 167
2. hjem adv 102, 151	2. højre adj 95, 151
hjemme adv 102, 151	høre vb 81, 169
hjemmet-bn 113, 156, 165	håbe vb 81
hjerne sb 62, 179	hånd sb 63, 179
hjul sb 62, 177, 181, 182	hår sb 63, 179
(hjælp sb) 62	hård adj 95, 148, 153

Fig. 5. Kerneord med *h* (*Danske Kerneord* bd. I:211-212). Ord uden markering findes i Hardsysselmålet; () betyder 'findes ikke' i *Et Hardsysselmålt*, [] betyder 'anført som rigssprog' i *Et Hardsysselmålt*

Man ser, at en meget stor del af kerneordene findes i Hardsysselmålet. Ved inddragelse af kerneord med *i*, *j* og *k* omfatter sammenligningsordene godt 16% af de 1117 kerneord. Af denne sjettedel af kerneordene på 180 ord findes de 134 i Hardsysselmålet, dvs. at 75% af

kerneordene er stabile i forhold til de omtalte forskelle i tid - ca. 50 år - og kultur. De 46 kerneord, der ikke genfindes i Hardsysselmålet, kan grupperes som følger:

1) hjemlige ord, hvor dialekten har ord med samme rod, men hvor lydlig og/eller morfologiske forskelle fører til andre opslagsord. Fx svarer kerneordene *huske vb*, *højde sb* og *jeg pron* til Hardsysselordene *hue vb*, *højelse sb* og *a pron*.

2) ord for begreber, som har andre betegnelser i Hardsysselmålet. Fx svarer kerneordene *hos præp*, *hospital sb*, *hurtig adj* til Hardsysselordene *ved præp*, *sygehus sb*, *rask adj*.

3) fremmedord, som betegner begreber, der var marginale i bondekulturen, fx *international adj*, *konkurrere vb* og *kursus sb*.

4) betegnelser for fænomener, som ikke fandtes i bondekulturen fx *køleskab sb*.

5) skriftsprogsord, fx *idet conj*.

Blandt de 46 ord hører flere end de nævnte til i gruppe 1, 2 og 3; i gruppe 4 og 5 findes i materialet kun de to anførte eksempler.

Semantiske strukturer

I Hardsysselmålets sagligt ordnede ordforråd er der mange muligheder for at registrere semantiske strukturer, som kan sammenlignes med semantiske beskrivelser af andre ordforråd. Siden begyndelsen af 1980'erne har forskellige tværfaglige grupperinger arbejdet på at opstille en taksonomi over leksikografiske oplysningstyper, som kan anvendes til at beskrive indholdet i leksikografiske datasamlinger, så de kan sammenlignes og eventuelt udveksle oplysninger indbyrdes. På basis af bl.a. taksonien i DANLEX-gruppens bog om datamatstøttet leksikografi (DANLEX 1987) har en gruppe under Dansk Standard³ udarbejdet et forslag til dansk standard, som er udsendt til høring i efteråret 1996. Nedenfor gengives de semantiske kategorier og subkategorier fra dette forslag. Et vigtigt mål for forslaget til standard er at tilbyde beskrivelsesværktøj, der kan anvendes både af leksikografer, som primært interesserer sig for det almene sprog, og af terminologer, der arbejder med fagligt ordforråd.

³ Gruppen består af Anna Braasch, Ib Elfving, Gert Engel, Hanne Jensen, Claus Bo Jørgensen, Bodil Nistrup Madsen, Margrethe H. Møller, Ole Norling-Christensen, Hanne Ruus.

Kategorier	Subkategorier
□ emneklassificerende oplysninger	
□ oplysninger om semantiske relationer	□ generisk over-/underordningsrelation □ partitiv relation □ successiv relation □ kausal relation □ associativ relation □ antonymi □ metonymi
□ indholdsspecificerende oplysninger	□ leksikalsk parafrase □ analytisk definition □ denotativ definition □ ostensiv definition □ udvidelse af definition □ faglig forklaring □ indholdsspecificerende træk □ overført betydning
□ ækvivalensoplysninger	□ ækvivalensrelation inden for ét sprog □ ækvivalensrelation mellem to eller flere sprog □ ækvivalensbegrænsning

Fig. 6. Semantiske kategorier i forslag til Dansk Standard. *Leksikalske datasamlinger. Indholds- og strukturbeskrivelse. Del 1*

Af de anførte semantiske oplysningstyper er kategorien *emneklassificerende oplysninger* og flere af subkategorierne under *semantiske relationer* og under *indholdsspecificerende oplysninger* inspireret af terminologisk arbejdsmetode⁴. Skautrups saglige ordning i *Et Hardsysselmål* kan anskues som en emneklassifikation, og de landbrugsfaglige områder i Hardsysselmålet vil sikkert med udbytte kunne bearbejdes terminologisk. Skautrup giver de semantiske oplysninger i løbende prosa, man kan imidlertid let finde flere af standardforslagets semantiske relationstyper i Hardsysselmålet. Fra eksemplet i fig. 2 kan man uddrage en generisk over-/underord-

⁴ En ny, dansk lærebog i terminologi er netop udgivet (Nistrup Madsen 1996).

ningsrelation, hvor de forskellige slags ejendomme er kohyponymer. I fig. 7 kan man se, hvordan gruppe 228 og 229 er disponeret antonymisk.

KVANTITET.

228. Mange og få m. m.
mana, mange. *dær æ mana fljær¹*. — *mana for*, *pær²*.
fljæså, flest. — *dæm fljæså*, de fleste. — *dæ wa e'd ræd mana*,
mæn nower wa dæ dæ³. — *e'd so for*, *æn hja:al di:al⁴*. — *nower*
fo "sdæ'gær eller nower 'for sdæ'gær⁵. — *grugli mana⁶*. Talrig
ukendt. — *æn masa men'æsgær⁷*. *æn masa bæ:r*. Mængde br-
uges ikke. — *æn sæ:r hov'an*, *få-la hov'en⁸*. — *hu mana⁹*.
for, få. Ofte benyttes såvel ved mange som få litotiske
udtryk: *e'd swæ:sa mana¹¹*, *o: få*, *e'd so for¹²*, *o: (temmelig)*
mange. Færre, færrest ukendte. »Der var færre i dag
end i går« hedder *dæ wa e'd so mana i dæ som i gu:ær¹³*.
»De færreste aner« hedder *dær dæn men'så på:rd*, *dæ tær-*
gær o: te¹⁴.
Jf. § 144. Meget og lidt.
- 15 229. Noget og intet, nogen og ingen.
nøj, noget. *nøj sæ:r nøj*, noget sært, underligt noget. *nøj*
dæ, noget dæ, *o: lidt*, noget, en smule. *ta' næ'mjær¹⁵*. — *a*
wa nøj kyw' dær¹⁶.
e't, intet. — *slæd e't*, slet intet. — *dæ bløw te e't¹⁷*. — Jf.
20 ovf. p. 18.4. — *er'en,ter'*, ingenting.
nower, nogle, nogen. *æ dæ nower dæ ho sjæd ham¹⁸*. —
ta'næ fljær¹⁹.
er'en, ingen. *æ dæ nower? dær æ er'en dæ swæ:yr²⁰*.

¹⁾ der er mange flere. — ²⁾ mange får, penge. — ³⁾ der var ikke ret
mange, men nogle var der da. — ⁴⁾ ikke så få, en hel del. — ⁵⁾ nogle
få stykker. — ⁶⁾ gruelig mange. — ⁷⁾ en masse mennesker. — ⁸⁾ en
masse brer. — ⁹⁾ en sær hoben, farlig hoben. — ¹⁰⁾ hvor mange. — ¹¹⁾
ikke svært mange. — ¹²⁾ ikke så få. — ¹³⁾ der var ikke så mange i dag
som i går. — ¹⁴⁾ det er den mindste part, der tænker på, at ... —
¹⁵⁾ tag noget mere. — ¹⁶⁾ jeg var noget ked af det. — ¹⁷⁾ det blev til
intet. — ¹⁸⁾ er der nogen, der har set ham. — ¹⁹⁾ tag nogle flere. —
²⁰⁾ er der nogen? der er ingen der svarer.

Fig. 7. Gruppe 228 og 229 fra *Et Hardsysselmål* (bd. II:94)

En fremdragelse af mange semantiske relationer i Hardsysselmålet vil gøre det muligt at sammenligne semantiske strukturer i Hardsysselmålet med tilsvarende strukturer i andre slags dansk fx de semantiske netværker, som kerneordene indgår i (Ruus 1995, bd. I:146-182).

Konklusion

Sammenligningen af Hardsysselordene og kerneordene har for det første vist, at det centrale ordforråd er ret stabilt over tid og rum: Tre fjerdedele af kerneordene er også Hardsysselord,

og den afvigende fjerdedel falder i forudsigelige grupper. For det andet har sammenligningen vist, at Skautrup - hvad angår det centrale ordforråd - har opfyldt sit formål at give hele dialektens ordforråd, ikke kun det specielle og særegne.

De fremdragne semantiske beskrivelsværktøjer lægger op til en mere formaliseret registrering af semantiske oplysningstyper i *Et Hardsysselmål*. En sådan registrering vil gøre det muligt at sammenholde den vestjyske bondekulturs begrebssystemer både med nutidige landbrugsfaglige begrebssystemer og deres benævnelser og med det nutidige almensprogs semantiske strukturer.

Litteratur

- DANLEX-group, The (Ebba Hjorth, Bodil Nistrup Madsen, Ole Norling-Christensen, Jane Rosenkilde Jacobsen, Hanne Ruus). 1987. *Descriptive Tools for Electronic Processing of Dictionary Data*. Studies in Computational Lexicography, Lexicographica, Series Maior, Band 20. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Dansk Standard, Forslag til. 1996. *Leksikalske datasamlinger. Indholds- og strukturbeskrivelse. Del 1: Taksonomi til klassifikation af oplysningstyper*. København.
- Nistrup Madsen, Bodil. 1996. *Terminologi. Bind 1. Principper og metoder. Bind 2. Øvelser og eksempler*. Handelshøjskolen i København.
- Ruus, Hanne. 1995. *Danske Kerneord, Centrale dele af den danske leksikalske norm*, Museum Tusculanum, bind I-II.
- Skautrup, Peter. 1927-1979. *Et Hardsysselmål. Ordforråd*. (= Universitets-Jubilæets Danske Samfund nr. 276, 278, 282, 289 og 473).

EN ORDGEOGRAFISK UNDERSØGELSE MED UDGANGSPUNKT I SALLINGMÅ- LETS ORDFORRÅD

Af Inger Schoonderbeek (Aarhus Universitet)

Introduktion

En æbleskive hedder en *snold*. En betegnelse for dug er *slarp*. En hestebremse hedder en *krog-bremse*. Og stærk regn hedder *slidvand*.

Ordene stammer fra sallingdialekten og træffes ikke i ret mange andre jyske dialekter. Men det er nu ikke ud fra sådanne enkeltgloser, man har konstitueret begrebet sallingmål. Opdelingen af dialekterne i Danmark bygger som bekendt på lydlige og bøjningsmæssige forskelle, hvor jeg kan henvise til Marius Kristensen og Valdemar Bennikes *Kort over de danske folkemål*. En dialekt er normalt kendetegnet ved en række træk, der tilsammen kun findes i ét område, mens trækene enkeltvis også kan træffes i andre dialektområder.

Sallingmålet er således karakteriseret ved a) fællesjyske træk som apokope og ikke-brudt form af 1. persons personlige pronomen; *jeg* hedder [a]. b) En række træk har sallingmålet tilfælles med andre nørrejyske dialekter, som fx diftongering af gammeldansk langt e, fx i *sten* > *stién*, *ben* > *bién*. c) Atter andre træk har sallingdialekten fælles med nogle vestjyske og sønderjyske dialekter, som foranstillet artikel [æ]. d) Fælles med (stort set) kun vestjyske dialekter har sallingmålet vestjysk stød (fx *sto* "p") og kun ét genstandsgenus (fx en bord).

Projektets hensigt

Men hvad med ordforrådet - er det på samme måde karakteristisk og afvigende for dialekterne i de omliggende områder? Dette spørgsmål var udgangspunkt for det projekt, jeg har arbejdet med som stipendiat ved Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Min hensigt med projektet er at belyse følgende:

1. I hvilket omfang har sallingmålet et specifikt dialektalt ordforråd;
2. Findes der, når ordforrådet er fælles med andre jyske dialekters, snævrere forbindelser til nogle af de omliggende områder end til andre;

3. Kan der - for ordforrådet som helhed eller for ordforrådet på særlige begrebsområder - gives en forklaring på snævrere forbindelse til ét naboområde end et andet?

Dette oplæg vil indeholde en foreløbig fremlæggelse af projektet, da ikke alle hensigter fuldtud er undersøgt endnu. Derudover vil jeg fremhæve, at undersøgelsen udelukkende bygger på et empirisk materiale. Teorier med hensyn til morfologiske og semantiske undersøgelser eller undersøgelser på andet plan er ikke inddraget endnu, da hovedhensigten har været at kortlægge et forholdvis stort materiale for at opnå en oversigt over et dialektordforråds geografiske udbredelse.

Udvælgelsesprincipper

For at se nærmere på sallingmålets ordforråd, har jeg taget udgangspunkt i en samling på ca. 5000 arbejdskort, som bliver brugt ved udarbejdelsen af Jysk Ordbog. Kortene bygger på spørgelister, instituttet har udsendt til meddelere i hele Jylland fra ca. 1950, og de belyser i stor udstrækning dialektglosers geografiske udbredelse. Kortene, jeg brugte til undersøgelsen, er fremstillet på grundlag af spørgelister til og med 1978, så meddelere er født før og omkring århundredskiftet og har i vid udstrækning behersket den ældre dialekt.

Man kan måske undre sig over, at jeg ved gennemgang af de 5000 arbejdskort, kun fandt ca. 100 kort med gloser, der var mere eller mindre særegne for sallingmål. Det tyder på, at den allerstørste del af ordforrådet i sallingmålet er fællesjysk (eller i hvert fald fælles-nørrejysk). Dette viste sig allerede ved en første gennemgang af kortene.

Der hæfter sig dog betydelige usikkerhedsfaktorer ved materialeudvælgelsen:

- 1) Hvis det var muligt via JOs arbejdskort at inddrage samtlige karakteristiske "salling-ord" - og ikke blot de 100 nævnte - ville indtrykket af sammenhængen til naboområder måske være noget anderledes, men det er ikke sandsynligt. De gennemsete kort indeholder ord, der er kortlagt i relation til Jysk Ordbogs afsnit A - F. Altså helt vilkårligt i forhold til ordenes større eller mindre geografiske udbredelse.
- 2) For spørgelistebesvarelserne gælder det, at få belæg på et ord i et bestemt område kan skyldes, at der på besvarelestidspunktet ikke var særlig mange meddelere fra netop den egn. Men det er en usikkerhedsfaktor, der kan begrænses ved inddragelse af Jysk Ordbogs øvrige materiale (seddelsamlingen).

- 3) For at danne nogle faste rammer omkring den gruppe ord, jeg skulle undersøge, medtog jeg ikke de kort, hvor der kun var op til tre belæg i Salling. Jeg antog, at så få afhjemlinger kan afspejle tilfældige nedslag, så at der ikke er tale om fællesgods for sprogbrugere i Salling (disse glosser er også kontrolleret ved hjælp af JOs kartotek). Som ikke-dansker måtte jeg også tjekke, om nogle af ordene måske var fællesdanske. I første omgang antog jeg fx, at *gebuksdag* var en særlig sallingglose, men det viste sig, at ordet var kendt i rigsmål, i al fald i ældre tid, og at formen *gebuksdag* blot repræsenterede en særlig Salling-udtale.
- 4) Ad hoc-sammensætninger som fx *stuelime* og *nøslime* blev også udskudt. Derimod medtog jeg sammensætninger som *flyvepølse* og *kalvehus*. Begge ord har også fællesdanske simpleksformer, men *disse* sammensætninger har en anden betydning, end man i første omgang vil mene. *Flyvepølse* betyder en pølse af indvolde og *kalvehus* en kos livmoder.

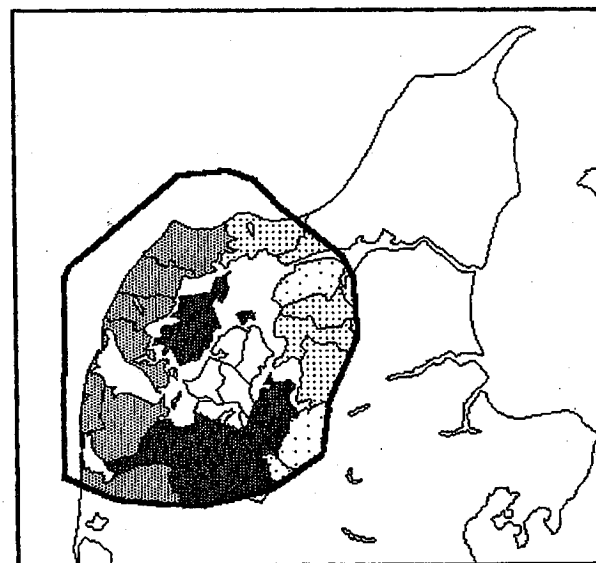
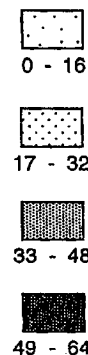
Behandling af materialet

Ved gennemgangen af kortene fokuserede jeg - som nævnt - på dem med glosser, som ved første øjekast syntes at være (ret) særegne for sallingmål. Det var imidlertid ret sjældent, at jeg stødte på glosser, der kun var kendt i sallingmål (som fx *snold* og *slidvand*). Allerede på dette tidspunkt kunne jeg se, at sallingmålets ordforråd i de fleste tilfælde hænger sammen med det dialektale ordforråd fra et eller flere af naboområderne. Det blev derfor hurtigt undersøgelsens hovedopgave at finde ud af, om overensstemmelserne mellem sallingmålet og naboområdernes dialekter vidnede om nærmere relationer til nogle naboområder end til andre.

Efter at have udskudt materiale, hvorved der hæftede forskellige usikkerhedsfaktorer, stod jeg som nævnt med en gruppe på ca. 100 ord, der var forholdsvis tæt afhjemlet fra Salling, og som forekom mere eller mindre spredt i et eller flere naboområder. I et skema, som indeholder hvert af sognene i de berørte naboområder (Salling selv er holdt ude), registrerede jeg nu det enkelte ords evt. afhjemling fra sognene. Jeg inddrog herved også materialet fra JOs seddelkartotek. I de fleste tilfælde ændrede oplysningerne fra kartoteket ikke særlig meget ved den geografiske udbredelse, vist på kortene. Derpå kunne jeg optælle mængden af forekommende "salling-ord" for hvert sogn. For at udjævne usikkerheden omkring, hvor der er optegnelser fra, og hvor ikke, udregnede jeg snit-tal for de enkelte herreder.

Resultatet indtegnede jeg derefter på et herredskort. De forskellige priksignaturer viser forskelle i antallet af "salling-ordenes" forekomst i hvert herred i naboområderne. Priksignatur 1 angiver, at der i herredet forekommer fra 0 - 16 af de ca. 100 salling-ord. Signatur 2, at der forekommer 17 - 32 af ordene, signatur 3, 33 - 48 og signatur 4, 49 - 64. Gruppe 65 -> 80 og 81 -> 96 har der ikke været brug for, da der ikke var noget naboområde, der havde så mange forekomster af "salling-ordene". Man kunne naturligvis have anvendt flere signaturgrader og have lagt signaturgrænserne ved andre glosetal; men de 6 valgte grader af overensstemmelse (med faste intervaller) er mekaniske - og praktisk overskuelige.

forekomst af
sallingglosser:

Den geografiske udbredelse af ca. 100 sallingglosser

Det fremgår tydeligt, at den nordlige del af Fjends, den nordlige del af Hardsyssel og Mors har den største tæthed af prikker. Til trods for at der er usikkerhedsfaktorer ved udvælgelsen af materialet, er der ingen grund til at betvivle, at kortet afspejler en reel tendens. Sammenlignet med kortet over de jyske dialekter kan man se, at sallingmålet også ordforrådsmæssigt snarest er en midtvestjysk dialekt. Ligesom nogle af sallingmålets lydlige kriterier kan træffes i naboområder, kan nogle af de karakteristiske sallingglosser altså også træffes i skiftende

naboområder. Man kunne formentlig lige så godt bruge ordforrådet ved dialektopdelingen: En dialekt anvender et ordforråd, der i sin helhed ikke træffes andre steder, mens enkeltdele af ordforrådet kan træffes i naboområder. (At det så i praksis har været nemmere at overskue lydlig og bøjningsmæssige dialektkriterier, er en anden sag)

Historisk baggrund for ordenes udbredelse

Hvorfor synes der, efter ordforrådet at dømme, at være tættere relation mellem Salling og de tætprikkede områder end de tyndt prikkede? Specielt kan det undre, at der er så mange ordforrådsmæssige overensstemmelser med morsingmålet (der ved den traditionelle dialektinddeling regnes for en nordvestjysk dialekt!). Hvad skyldes mon det? Set ud fra den viste gloseoverensstemmelse (dvs. tætheden af prikker) falder naboområderne i følgende 3 hovedposter:

1. den nordlige del af Fjends og Hardsyssel og Mors;
2. Thy og den nordvestlige del af Hardsyssel;
3. Himmerland og Hanherred.

I det følgende vil jeg først og fremmest behandle de områder, der har den største tæthed af prikker, og forsøge at belyse nogle enkelte sider af deres historiske baggrund, der bl.a. kan have haft indflydelse på samkvemet mellem mennesker og derved større eller mindre sproglig kontakt med Salling.

Salling udgjorde fra ca. 900-tallet sammen med Fjends og Mors et syssel (Valdemars Jordebog 1231: *Salingsysæl*), men denne inddeling af landet har ikke spillet en central rolle i administrativ henseende. Derimod har Viborg, som gammel landstingsby (for Jylland og Fyn) og senere hjemsted for amts- og stiftsadministration, haft stor betydning i området. Handel blev drevet via veje fra Fjends og dele af Hardsyssel, forbi gamle tingsteder og købstaden Skive til Viborg, hvorfra der var kontakt til videre færd sydpå ad Hærvejen. En anden vigtig handelsrute er oksevejen. Fra middelalderens slutning til sidste halvdel af 1800-tallet drev stuedrivere deres kreaturer via Viborg og Holstebro længere sydpå til de store kvægmarkeder i Ribe og Kolding. Der købte tyske handelsmænd dyrene og drev dem videre længere sydpå til Nordtyskland og Holland.

Også fra Mors blev kreaturerne samlet og transporteret sydpå. Dette skete imidlertid nemmest med færger over Sallingsund via Salling til Viborg og videre sydpå ad Hærvejen. Så

længe det kan huskes har der eksisteret færger langs hele Limfjords-kysten, og den over Sallingsund var vigtig for forbindelsen mellem Mors og Salling.

Der har været kontakt mellem beboerne fra de forskellige områder til de nærmest liggende købstæder, ved indkøb af specielle varer (fx stof og kolonial) og salg af dyr på de store kvægmarkeder. Således er sallingboerne sandsynligvis ud over Skive også søgt til Nykøbing på Mors, som i en lang periode var en vigtig købstad, ligesom man kunne tænke sig, at morsingboerne har deltaget i handlen på årsmarkeder i Skive (Bartholomæusmarked). Markeder og torve, som blev holdt i købstæderne, var store begivenheder og tiltrak mange mennesker fra omliggende egne.

Limfjorden har også været en vigtig faktor for samfærdslen mellem Salling og naboområderne. Saltindholdet i Limfjordens vand er forskelligt og dette har bevirket, at der er forskellige slags fisk i de forskellige områder, som kræver fiskeri med forskellige salgs redskaber, som hver har deres særlige betegnelse. Man kunne ved videre undersøgelse forsøge at belyse de forskellige betegnelser inden for Limfjordsfiskeriet og undersøge, om nogle områder kender til bestemte redskaber, som andre ikke gør.

Man kan undre sig over, at der på kortet ikke afspejler sig samme tætte kontakt fra Salling til Thy som til Mors. Vejen over Mors, via Salling til Viborg er mulig. Men for Sydthy var vejen over Agger tange lige så nem. Fra ca. slutningen af 1100-tallet til omkring 1825 har den smalle landtange ved vestkystensiden været tilsandet. Dette har betydet, at der var landfast vej fra Thy over tangen; en vej som førte videre til Holstebro og længere sydpå til Ribe. Derudover har man (især fra Nordthy) haft kontakter nordøstpå via Hanherred til Aalborg, hvorfra handlen igen førte længere sydpå.

Himmerland og Hanherred har den mindste tæthed af prikker. Man kunne fx trække en linje og se, at den stemmer tæt overens med grænsen mellem vestjyske og østjyske dialekter! Handels- og okseveje i Himmerland førte fra Ålborg til Viborg, og ikke via Salling. Ved videre undersøgelse kunne jeg fokusere på den betydning, Limfjorden har haft for kontakten mellem Salling og Himmerland, og på samkvem, betinget af andre faktorer.

Ud fra ovenstående er det vel rimeligt at se en sammenhæng mellem den større tæthed af prikker i Fjends hhv. den nordlige del af Hardsyssel og den betydning handelsveje og samfærdsel til og fra Salling via Viborg har haft.

Hører et specifikt ordforråd med begrænset geografisk udbredelse hjemme i bestemte begrebsområder?

Er der nu nogle gloser inden for et bestemt begrebsområde, der har tendens til at komme fra en bestemt geografisk retning? Det er tydeligt, at ordlisten berører mange sider af et dialekt-samfund. Man ville fx antage, at de gloser, der har at gøre med fiskeri, stammer fra kontakt mellem mennesker i de områder, der beskæftiger sig med Limfjordsfiskeriet. Men jeg har endnu ikke undersøgt gloser inden for et bestemt semantisk område eller med en endelse af en bestemt type, især fordi ordlisten er for heterogen og for lille til det. Der er heller ikke rigtig én semantisk gruppe, der er mere repræsenteret end en anden.

Undersøgelsen af flere arbejdskort, som vil blive udarbejdet for den videre redaktion af Jysk Ordbog, vil (sandsynligvis) vise det samme resultat med hensyn til den geografiske udbredelse af sallingmålets ordforråd. Og specifikke "salling-ord" som *snold*, *slidvand*, *indenskærelse* og *krogbremse* vil der nok være flere af!

Litteratur:

- Martensen-Larsen, Florian. 1978. *Hav, fjord og handel. En studie i handelsveje i Nordjylland i tiden indtil 1850*. Herning: Poul Kristensens Forlag.
- Mathiessen, Hugo. 1930. *Hærvejen. En tusinaarig Vej fra Viborg til Danevirke*. København: Gyldendalske boghandel - Nordisk Forlag:7-30.
- Nielsen, Niels, Peter Skautrup og Povl Engelstoft (red.). 1961. *Trap Danmark. Thisted Amt*. Bind VI,2. København: G.E.C. Gads Forlag:465-468, 475-509, 688-693.
- Nielsen, Niels, Peter Skautrup og Therkel Mathiassen (red.). 1962. *Trap Danmark. Viborg Amt*. Bind VII,1. København: G.E.C. Gads Forlag:34-37, 46-132.
- Nyberg, Magda. 1988. Tyske låneord i sønderjysk. *Dialektstudier V*. Institut for dansk dialektforskning (red.). København: C.A. Reitzels Forlag:1-54.
- Poulsen, Einar, M.E. Gulddal og Niels P. Bjerregaard (red.). 1938. *Hjemstavnsbog for Viborg amt*. Skive: I kommission hos Jungs boghandel.
- Rasmussen, A. Hjorth. 1974. *Skudefart og Limfjordshandel. En oversigt*. Thisted: Museet for Thy og Vester Hanherred, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet (red.). Thisted og Esbjerg.
- Rasmussen, Holger. 1968. *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*. Folkelivs studier 2. København: Nationalmuseet.
- Schade, C. 1811. *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg.

Materiale

Spørgelisterne A til og med BÅ.

Diverse spørgelister (Husdyrspørgelister og Ord- & lydgeografiske spørgelister).

Jysk Ordbogs seddelmateriale.

Ordbøger

Becker-Christensen, Christian og Peter Widell (red.). 1990. *Politikens Nudansk Ordbog*. 14. udgave. København: Politikens Forlag A/S.

Feilberg, H.F. 1886-1914. *Bidrag til en Ordbog over fysiske Almuesmål*. Universitets-Jubilæets danske Samfund (udg.). København: H.H. Thieles Bogtrykkeri.

Juul-Jensen, H. et al. 1919ff. *Ordbog over det danske Sprog*. Det danske sprog- og litteraturselskab (red.). København: Gyldendalske Boghandel - Nordisk Forlag.

FORÆLDEDE ANGLICISMER I DANSK

Af Knud Sørensen (Højbjerg)

Når man beskæftiger sig med engelske lån i dansk og inddrager det diakroniske perspektiv, støder man uvægerligt på en række anglicismer, der fandtes i dansk engang, men som enten er helt forsvundet eller er blevet omdannet. Det er disse forældede lån, der skal behandles her. Men lad mig allerede indledningsvis slå fast, at forældelse er et vanskeligt begreb at arbejde med. Hvem afgør, om et ord eller udtryk er forældet? Ja, det gør den enkelte sprogbruger for sit eget vedkommende, og her spiller alder og graden af belæsthed en rolle. Derfor er der ikke altid enighed mellem forskellige sprogbrugere om, hvorvidt et ord er forældet eller ej. Et noget sikrere kriterium for et ords forældelse har vi i oplysninger i de ordbøger, der registrerer en given tidsalders sprogtilstand, for de er i reglen udarbejdet af et hold af leksikografer, hvis samlede sproglige erfaring kommer ordbogen til gode. For moderne dansks vedkommende tænker jeg her på Nudansk ordbog.

Lad mig illustrere med et par personlige eksempler. I min barndom, da jeg var omkring 10 år - dvs. i slutningen af 30'erne - kendte vi drenge i København adjektivet *nars*, *nejs* 'udmærket' og substantivet *bob(s)* 'penge' (uden at vi i øvrigt vidste, at disse ord stammede fra engelsk). *Najs* er fra *nice*, og *bob(s)* kommer fra det engelske slangudtryk *bob* for 'shilling'. De kan belægges med litterære eksempler. Klods-Hans fra 24.10.1919 har: 'Du Kresjan, jeg har en *nejs* Ide.' Og fra Nis Petersens *Spildt mælk* (1934:46) kan man anføre: 'kunde du tænke dig at laane mig et par *bob*?' Som tilhørende den ældre generation kender jeg disse ord, men jeg har flere gange konstateret, at de unge ikke kender dem, og de er ikke medtaget i Nudansk ordbog. (Hvis man derimod slår op under *najs*, *nejs* i Brüels og Niels Åge Nielsens Fremmedordbog, bliver man henvist til den engelske form *nice*, som jeg nu ikke er stødt på i moderne dansk).

Man er altså på et noget sikrere grundlag, hvis man støtter sig til ordbogsoplysninger end til enkeltpersoners viden, og ordbøger er jo det eneste, man kan ty til for svundne perioders vedkommende. Jeg har gjort udstrakt brug af ODS, men har tit følt savnet af tilstrækkelig historisk dokumentation; det hjælper noget, efterhånden som supplementsbindene udkommer.

Det er almindelig kendt, at den helt store invasion af anglicismer har vi oplevet i de sidste 50 år, og Peter Skautrup har gjort os opmærksom på, at de engelske lån er sparsomme før ca. 1870. Men nogle er der dog, og af dem er der igen nogle, der har haft en begrænset levetid i dansk. Lad os først se på et par eksempler fra det 18. århundrede. I Holbergs *Don Ranudo* (III.6) siger en person: 'Jeg laante 2000de Rosenobler ud til en god Ven i Dag.' Her har vi det engelske *rosenoble*, der betyder 'en engelsk guldmønt med en rose indpræget'; både det engelske og det danske ord er for længst gået i glemmebogen. I 1749 kunne man i Berlingske Tidende læse: 'I gaar var Kongen i Parlamentet, for at give sit Samtykke til nogle aarlige Bills.' Det drejer sig om den engelske konge, og *bill* 'lovforslag' kunne bruges her og senere om lovgivningsforhold i England og Amerika. (I øvrigt er det første og eneste eksempel på ordet *lovforslag*, som gives af ODS, fra Grundloven af 1849). Et andet eksempel på et forældet ord fra denne periode er substantivet *singsang*. Det er sandsynligvis det engelske *singsong*, der ligger til grund for ordet, som er belagt fra 1796 i betydningen 'ensformig, indholdsløs sang; monoton, syngende taleform' (ODS) i et eksempel som 'søvnbringende, aandræbende Singsang'. Selv om ODS har et senere eksempel fra 1903, vil jeg skønne, at ordet er forældet.

Går vi frem til det 19. århundrede, vokser eksemplerne på forældelse. Fx støder vi på ordet *rout* [raʊd], som betyder 'et fint aftenselskab'. For året 1836 kan vi notere eksemplet: 'Den 1ste Januar var Rout hos Prinds Ferdinand. Forinden Souperen gaves der 3 Tableauer.' Dette lån er helt forældet, og det engelske *rout* er på vej til at blive det i denne betydning. - Når man som barn læste Dickens i oversættelse, mødte man ordet *negus* 'en drik, hvis hovedbestanddel er varmt vand og vin, tilsat sukker og forsk. krydderier' (ODS; efter drikkens engelske opfinder, Francis Negus, død 1732). Men ordet er nu lidt ældre i dansk end Dickens. Første citat i ODS er fra J.C. Tode. ca. 1800: 'Efter en Vandring i vaad Luft ... bereder hun ham en Bolle Negus, af den ærværdige Rhinskviin, med ristet Brød, Sukker og Vand.' - Fra begyndelsen af 19. århundrede stammer *livbåd*, kalkeret over *lifeboat* 'redningsbåd', og dette sidste har for længst fortrængt oversættelseslånet.

I nogle tilfælde kan det være lidt vanskeligt at erkende den engelske kilde til en anglicisme, medmindre man har kendskab til den måde, det engelske sprog har udviklet sig på. Lad os se på ordet *indpisker* 'en person, der holder disciplin i et politisk parti'. Det er en gengivelse af, hvad der i det 19. århundrede hed *whipper-in*. Dette ord findes stadig på moderne engelsk, men kun i betydningen 'pikør'; skal man i dag tilbageoversætte *indpisker* til engelsk, bliver det ved

formen *whip*, som i øvrigt også nu kan findes brugt på dansk om engelske forhold. - Ordet *muffedise*, der jo stadig er levende, stammer fra et *muffetee*, der i dag næsten er gået af brug. Spejderbevægelsens *ulveunge* er en oversættelse af *wolf cub*, men dette udtryk er, siden det gav stødet til den danske oversættelse, blevet afløst af *cub* eller *cub scout*. - Udtrykket *sætte en stopper for* er formentlig dannet over det engelske udtryk fra det 19. århundrede *put a stopper on* (*stopper* er egentlig 'glas- el. gummiprop'), der nu er forældet og er blevet erstattet af *put a stop to*. I sådanne tilfælde er det engelske udtryk, der i sin tid dannede grundlag for et lån på dansk, gået af brug eller er blevet ændret, mens lånet optræder i uændret form.

I andre tilfælde kan der spores en tydelig tendens til fordanskning af lånene, en (måske ubevidst) bestræbelse på at indpasse anglicismen så godt som muligt i det danske sprogsystem. Der er stor konkurrence mellem direkte lån og oversættelser (sml. eksempler som *airbag* - *ratpude*, *entertainer* - *underholder*, *egghead* - *æggehoved*), men i nogle tilfælde er det klart oversættelsen, der har sejret. Hvad der tidligere i dette århundrede blev betegnet som en *hearing*, er nu helt fortrængt af *høring*, og tilsvarende forholder det sig med fodboldudtrykket *corner* over for *hjørne*. Endnu i 1933 kunne man støde på formen *attaché-case*, men få år efter (i 1941) dukker den nu brugelige form *attachétaske* op. Lige efter 1945, da De forenede Nationer blev dannet, var det almindeligt at henvise til denne organisation med forkortelserne *UN* eller *UNO*, men nu er forkortelsen *FN* vist enerådende. Jeg kan supplere disse eksempler med et, der vedrører udtalen. For en 40 år siden var udtalen ['panøldisgu'fo'n] den almindelige, men den er nu blevet fortrængt af [pa'ne'ldisgu'fo'n].

Der kan ganske vist anføres modeksempler mod denne fordanskningstendens (som måske er hovedtendensen). I begyndelsen af det 20. århundrede optrådte fodboldudtrykket *bagmand*, men det blev jo (i denne betydning) afløst af *back*. Formen *boykottere*, der vidner om en bestræbelse på at indpasse infinitiven i en almindelig dansk låneordstype (sml. *implementere* og *servicere*), er ikke slået an - det hedder *at boykotte*. - Det sidste eksempel leder tanken hen på to konkurrerende former, der vist begge er blevet forældet eller er godt på vej til at blive det. Engelsk *to humbug* betyder 'narre, lave fup med', og det fremkaldte i begyndelsen af dette århundrede både *at humbugere* og *at humbugge*. I et eksempel fra 1911 (en oversættelse fra engelsk) hedder det: 'jeg lader mig ikke humbugere ud af min lovlige Ejendom', og den konkurrerende form kan belægges med et citat fra 1903: 'et (*saadant*) Tidsskrift ... kan da umuligt lade sig humbugge til den Grad.'

Hvad angår de anglicismer, der engang fandtes, men som nu er gået af brug, er det nærliggende at stille spørgsmålet: Hvorfor skete det? Men det er et spørgsmål, som nok kun delvis kan besvares. Foretager vi en grov opdeling af forældelserne i to grupper, kan vi for det første operere med de forsvundne ord, der blev brugt til at betegne fænomener, som selv i mellemtiden er forsvundet, og for det andet med alle de andre.

Om den første gruppe forekommer det rimeligt at sige, at der ikke er noget mærkeligt i, at et fænomen, som ikke længere eksisterer, heller ikke behøver nogen betegnelse (bortset fra i historiske sammenhænge). Her er et par eksempler på forsvundne fænomener og ord.

En *bit* var ifølge Lov nr. 49 af 1904 en mønt på de dansk-vestindiske øer. Loven siger: 'Regningsenheden i det dansk-vestindiske Møntsystem skal fremtidig være en Franc. En Franc deles i 100 Bit.' Engelsk *bit* er betegnelsen for en lille mønt.

Mon der længere fremstilles smørerstatning på vore breddegrader? Det var imidlertid tilfældet for 100 år siden under betegnelsen *butterine*. Jeg citerer fra Rigsdagstidende 1884/85, s. 491: 'fremmede Smørproducenter ... sælge Butterine i danske Smørfjerdinge og som dansk Smør.'

Til cyklismens barndom, også for ca. 100 år siden, hører fænomenet og ordet *cushion-ring*, fra *cushion-tire*, der betyder 'cykelring af gummi med luftkanal, opfundet i England 1889; overgangsform mellem de massive ringe og luftringe med slange og dæk' (ODSS). Et citat, der beskriver forholdene i 1891, lyder: 'Samme år blev jeg cyklist. Det var det år hvor cushion- og luftringe begyndte at komme frem.'

Vi kan nok omtrent regne ud, hvad en *bugsprætter* er. Dette ord med de makabre associationer skyldes en aldrig fanget engelsk morder, kaldet Jack the *Ripper*, som huserede i London i 1888. I et brev fra Jeppe Aakjær fra 1890 hedder det: "jeg blir aldrig dygtig til at stikke Folk ihjæl (:som soldat); jeg mangler denne "Jack Bugsprætterske" Forsorenhed."

Lad os sluttelig vende tilbage til *humbug*, men denne gang substantivet, der i hvert fald indtil for nylig kunne bruges om 'et "forlorent" halstørklæde (slips) med permanent bunden sløjfe; spec. om et saadant, der udfylder næsten hele udskæringen i vesten' (ODS) i øvrigt en pseudoanglicisme. Ordbogens første eksempel er fra 1884, og jeg har selv fundet et citat fra en erindringsbog, der udkom i 1985: 'Skjorten forlængedes foroven med en løs knækflip og en slags sort slips, bredt, kaldet et "humbug".' (Kjeld Philip. *Dengang i Pilestræde*:39).

I den anden gruppe optrådte der i første halvdel af det 20. århundrede nogle ord, som nu er uddøde, medens de begreber og fænomener, de betegnede, stadig er lyslevende. Der er *ca'canny*, et skotsk engelsk udtryk, der egentlig betyder 'køre forsigtigt', men som i politisk sprogbrug refererer til 'det at arbejde langsomt, forsættigt formindske arbejdsydelsen (især som kampmiddel brugt af arbejdere)'. Her er et eksempel fra Salmonsens: "Ca'canny taler man om, naar Arbejderne forsættelig formindsker deres Arbejdsintensitet for derved at paaføre Arbejdsgiveren et økonomisk Tab." Udtrykket kendes ikke mere i dansk, men fænomenet eksisterer stadig og bliver betegnet på forskellig måde: ved en *arbejd-langsomt aktion*, en *go-slow aktion* eller en *slowdown*.

I første halvdel af århundredet brugte man *cinema*, der nu er vejet for *biograf(teater)*, bortset fra i forbindelserne *cinemascope* og *art-cinema*, hvilket sidste konkurrerer med *kunstbiograf*. Vi har stadig ordet *tramp* i betydningen 'fragtbåd'. Det engelske ord betyder egentlig 'vagabond', og denne, den oprindelige betydning var endnu levende i hvert fald i 20'erne; sml. et citat fra 1921: "Den Velsignelse, det er at strække sig ... forstaar kun en Soldat, en Tramp eller en Opdagelsesrejsende." Der var endvidere udtrykket på *tramp(en)* 'ude at vagabondere', som i Karl Larsens 'En Københavner paa Trampen' (*De, der tog hjemmefra* II, 1912:135).

I radioens barndom brugte man verbet *broadcaste* om at udsende i radioen, konkurrerende med *rundkaste*, der kan være en gengivelse af det engelske udtryk, måske også påvirket af tysk *rundfunken*. I samme periode kunne verbet *sporte* optræde - sml. et citat fra 1922: "I min Tid diskuterede vi, nu spotter de." Noget senere dukker et verbum op, som heller ikke har vist sig levedygtigt, og som jeg vil betegne som en indirekte anglicisme, da ordet ikke modsvares af et engelsk verbum med samme betydning. Det er at *bridge* for 'at spille bridge': "Jeg skal bridge i Aften." (Politiken 1942).

Lad mig slutte med et citat fra Jacob Paludan. Han siger (i *Torden i Syd*, 1932:312): "Skibene blev dazzelemalede - camouflerede. Smukke, lyse Skibe blev spættede som Firben, og Sproget fik et nyt Ord." Ja, spørgsmålet er jo, om sproget fik et nyt ord, for det var nok et ord, som aldrig slog an. Men hvorfor ikke? Og hvorfor blev de andre ord, jeg har nævnt, udskiftet? Det eneste, der kan siges, er vel, at de af en eller anden grund er gået af mode.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

SPROG OG LÆSEPROCES

Af Rita Therkelsen (Roskilde Universitetscenter)

I denne artikel vil jeg skitsere hvilke muligheder jeg kan se at mediationsteorien¹ som analyse-ramme åbner for, i forhold til de beskrivelser af dysleksi og årsager til dysleksi som findes. Generelt kan det siges at fænomenerne og symptomerne er kendte og beskrevet. Det er forklaringsmodellen, analyserammen, der er anderledes.

Jeg taler om det som John Maul (Maul 1990) kalder for de kritiske forudsætninger for læseindlæring - og herunder om de kritiske forudsætninger som udspringer af 1) sprogevn. dvs. talt sprog, og 2) evnen til grafisk afkodning, dvs. afkodning af og nedskrivning af stregen.

Jeg vil argumentere for 1) at der findes en overset gruppe dyslektikere og børn med læsevanskeligheder som har problemer med betydningsanalysen af talt sprog, og 2) at der skal et mere finmasket net til for at diagnosticere de læse- og skrivevanskeligheder som udspringer af problemer der kan henføres til evnen til grafisk afkodning og nedskrivning af stregen.

Den mere finmaskede analyseramme som mediationsteorien kan levere, betyder blandt andet at jeg kan blande mig i den stående kontrovers mellem tilhængere af at læse i ordbilleder og tilhængere af at læse lyde.

Mediationsteorien - den kliniske metode

Mediationsteorien startede i Frankrig, Rennes, i begyndelsen af 60'erne som et samarbejde mellem en neurolog, Olivier Sabouraud, og en lingvist, Jean Gagnepain. Mediationsteorien har nu udviklet sig til en omfattende sammenhængende epistemologi (se Gagnepain 1982 og 1992). I denne artikel har jeg brug for 2 af mediationsteoriens 4 planer, nemlig tegnmodellen og værktøjsmodellen

Jean Gagnepain og Olivier Sabouraud forskede i afasi for at udvikle sprogteori, altså det videnskabelige begrebsapparat. Deres udgangspunkt var overordnet at det er gennem de sproglige sammenbrud man kan finde ud af hvordan den normale sprogevn fungerer, det er

¹ Mediationsteorien er nærmere beskrevet i min ph.d.-afhandling, Therkelsen 1996.

den kliniske metode. Den sprogteori, og dermed tegnmodel, der kom ud af det, kan siges at være en videreudvikling af Hjelmslevs glossematik.

Forskergruppen i Rennes fik efterhånden henvist så mange afatikere der kunne læse og skrive, at de måtte konkludere at man måtte adskille problemer med læsning og skrivning og taleforstyrrelser. Selve det at afkode skriften grafisk og at nedfælde tegnene måtte henføres til en selvstændig determinisme hvor læsning og skrivning blot er en lille del af det man med Vygotsky kunne kalde for menneskets aktivitet, nemlig at det at læse og skrive noget med sprogligt indhold blot er en del af noget generelt - af at læse og skrive verden, af at analysere materialer og producere ting. Som konsekvens af det udformede de værktøjsmodellen, og grundlaget for den er forskning i apraksi, som Gagnepain foretrækker at kalde for atekni.

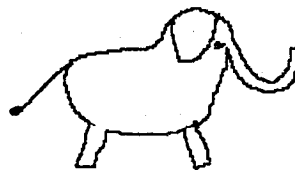
Adskillelse mellem tale og skrift

Inden for mediationsteorien er begrundelsen for at adskille tale og skrift funderet i den kliniske forskning, men man kan også komme derhen gennem almindelige snusfornuftige betragtninger.

Det er en banal konstatering at det at skelne mellem b og d *lydligt* er ikke det samme som at skelne mellem b og d på *skrift*. At skelne mellem b og d på skrift involverer i princippet den samme proces som at skelne mellem vejskiltene der signalerer henholdsvis højresving forbudt og venstresving forbudt. Boblen på bogstaverne b og d vender hver sin vej, og pilene på skiltene vender hver sin vej.

Man kan sagtens skelne mellem skiltene højresving forbudt og venstresving forbudt uden at vide hvad skiltene hedder, og hvad de betyder. Således kan jeg sagtens se forskel på de forskellige kinesiske skrifttegn, afkode dem grafisk - uden i øvrigt at blive klogere af det. Skreven tekst er signal om tegnet.

Der behøver ikke at være sprog involveret i læse- og skriveprocessen: Jeg kan, med plaster for munden og vat i ørerne, gå i zoologisk have og læse en elefant, hvorefter jeg går hjem og skriver den på følgende måde:

Det er en måde at stave til elefant på. En anden konventionel dansk måde er denne her: *elefant*.

Hverken elefanten stavet med snabel, hoved, krop og ben eller elefanten stavet med bogstaver kan instruere om lyden /elefant/. Og her kommer vi til det centrale - at skrift ikke har noget med lyd at gøre i princippet. Læsning og skrivning er den implicite analyse af materialet og den implicite analyse af gestus (værktøjsanalysen) anvendt på produkter, hvis funktion det er at meddele sprogligt indhold.

Dernæst skal det siges om forholdet mellem lyd og skrift at skrifttypen tendentielt kan følge enten a) *et fonografisk princip*, det som alfabetet gør, nemlig at der til lyden /f/ svarer tegnet f, og tegnet hedder [æf], men kunne lige så godt have heddet "den bøjede fork" eller "gyrk", eller b) *et semiografisk princip*, hvor skriftenheden følger betydningen. Den har vi i tallene hvor tegnet 5 udtales [fæm], et princip som kinesisk tendentielt følger, japansk en blanding.

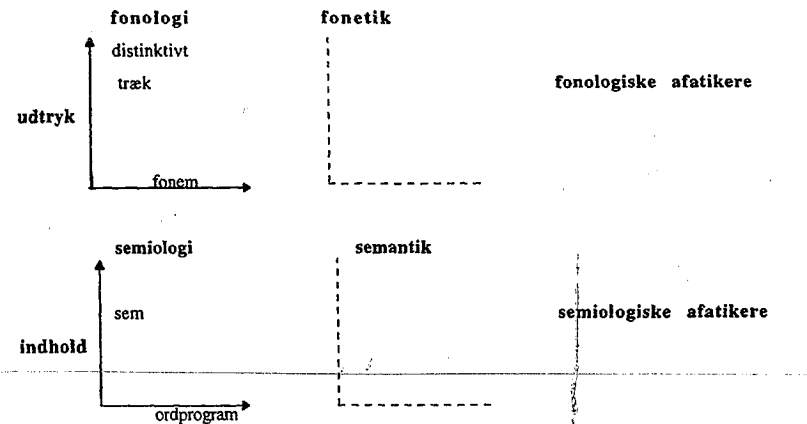
Men begge principper, både fonografiske og det semiografiske princip, er tilstede i alle skrifttyper, bogstaver som typeenheder tendentielt *fonografisk*, ord som typeenheder tendentielt *semiografisk*.

Både at læse lyde og at læse betydning indgår altså i læseprocessen, at matche bogstavtegn til lyde og at matche ordbilleder til betydning. Det er her kontroversen mellem tilhængere af lydering og læsning i ordbilleder opstår. Og jeg mener at valget af metode har betydning for de dyslektikere hvis årsager til dysleksi er sproglig.

Tegnmodellen og værktøjsmodellen

Forskerne i Rennes kom frem til en tegnmodel som til forveksling ligner Hjelmslevs, nemlig at tegnet har 2 sider, *udtryk* og *indhold*, og 4 strater som svarer til disciplinerne *fonetik*, *fonologi*, *semantik* og *semiologi*. Det nye inden for lingvistikken i denne tegnmodel ligger, i parentes bemærket, i en præcisering i hvad semiologien består i, og dernæst i akserne, i biaksialiteten, på illustrationen repræsenteret ved koordinatsystemerne. Roman Jakobson og Pragerskolen havde set biaksialiteten inden for fonologi og semantik, men ikke inden for semiologi.

TEGNET

Det er af betydning her, at forskergruppen i Rennes fandt 4 typer af afasi, som svarer til et tab på en af de fuldt optrukne akser, sådan at de fandt to typer *fonologiske* afatikere. De fonologiske afatikere har mistet evnen til at analysere lydene. Og på indholdssiden fandt de to tilsvarende typer *semiotologiske* afatikere. De semiotologiske afatikere har mistet evnen til at analysere betydning.

Det første vigtige er her at med hensyn til talt sprog kan man miste evnen til at analysere *betydning* på indholdssiden - eller man kan miste evnen til at analysere *lyde* på udtrykssiden.

Det andet vigtige er at afatikere kompenserer for den manglende evne, som ved hjernelæsioner er tab, ved at bruge det de har bevaret, og de overdriver så at sige det bevarede hvorfor der kommer nogle tydelige symptommønstre. Her er vi på akserne.

Desuden kompenserer fonologiske afatikere med den bevarede betydningsanalyse og semiotologiske afatikere kompenserer med den bevarede fonologiske analyse.

Alle typer afatikere henter hjælp fra det pragmatiske, fra situationskendskab, vi taler ikke om kommunikation her.

Det interessante med hensyn til læsning og skrivning er at forskergruppen i Rennes fandt, at afatikerne lavede de samme fejl ved læsning og skrivning som de lavede i talt sprog, så man

kan tale om *afasiens nedslag i læsning og skrivning*, og ikke om deciderede læsevanskeligheder.

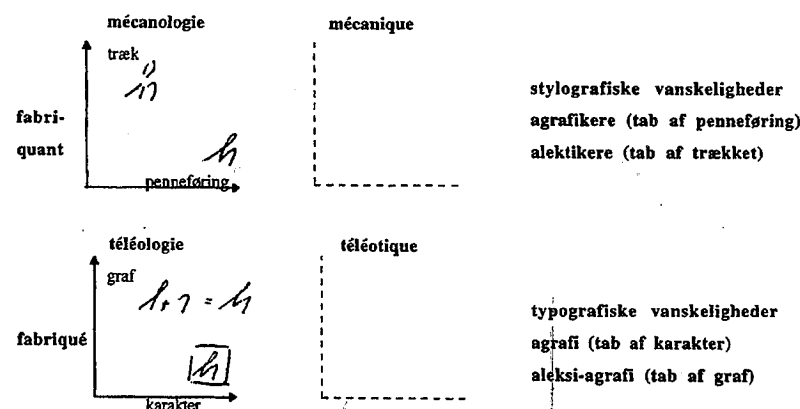
Der er så yderligere den sammenhæng mellem afasi og læsning og skrivning at fonologiske afatikere henter hjælp i skriftens semiografiske princip, dvs. at de læser i ordbilleder, og semiotologiske afatikere henter hjælp i skriftens fonografiske princip - de læser lydene for at forstå betydningen.

problem	mangler	kompenseres med	henter hjælp i
fonologisk analyse	lydanalyse	betydningsanalyse	skriftens semiografiske princip
semiotologisk analyse	betydningsanalyse	lydanalyse	skriftens fonografiske princip

Værktøjsmodellen som den er gengivet nedenfor er udformet med særlig henblik på læsning og skrivning. Her er min reference to centrale artikler, Duval-Gombert 1989 og Duval-Gombert og Guyard 1994. De patienter som har hjulpet med udformningen af modellen, er patienter med hjernelæsioner og som har lidt deciderede tab, dvs. med hensyn til læsning og skrivning taler vi om agraphi og alexi. Det er vigtigt at fastslå, at læsning og skrivning inden for den teoridannelse blot indgår i et større problemkompleks som generelt har med sanseintegration og aktivitet at gøre, og at læse- og skrivevanskeligheder aldrig optræder alene.

Duval og Guyard fandt at man analogt med afatikere kan finde 4 typer af tab med hvert deres symptomkompleks, der er at henføre til et tab på en af de fuldt optrukne akser. De 4 typer tab udviste forskellige skrive- og læsevanskeligheder. Skrive- og læsevanskelighederne har fået en selvstændig benævnelse i forhold til værktøjsmodellen.

VÆRKTØJET

De fandt frem til at der i skrive- og læseprocessen indgår *træk* og *pennføring*, *graf* og *karakter*. *Pennføring* er sikkerheden i bevægelsen når bogstavet skrives. *Træk* er sikkerheden og nøjagtigheden i skriften, at beherske forskellen mellem et nyttigt og et unyttigt træk. *Karakteren* er sikkerheden i kompositionen af et læseligt element, ikke det grafiske element som resultat, men som analyse af en matrice hvor der er solidaritet mellem delene. *Grafen* er sikkerheden i definitionen af de læselige elementer, sådan at der er solidaritet mellem delene.

De kalder samlet de øverste former - *stylografiske* vanskeligheder og de nederste *typografiske* vanskeligheder.

Hos ateknikere finder man det samme mønster af kompensationsstrategier som for afatikere, at ateknikerne kompenserer med det bevarede, fx kompenserer alektikere ved at føre fingeren over bogstaverne når de læser. Og desuden kompenserer ateknikere ved læsning og skrivning med deres bevarede evne til at analysere sprog, dvs. med det talte sprog.

Det skal understreges at ateknikerne har vanskeligheder med analysen af strege og nedskrivningen af bogstaverne, de har ikke vanskeligheder med forståelse af sproglige meddelelser.

Og det er også vigtigt og nyt fra mediationsteorien at netop vanskeligheder som har deres årsag i værktøjsanalysen får en lige så finmasket analyseramme som de vanskeligheder som har deres årsag i analysen af talt sprog.

Forskning i læseprocessen

Forskergruppen i Rennes har arbejdet med mennesker med hjernelæsioner. Det kan også have interesse for dem der arbejder med dysleksi, fordi man kan formode at nogle mennesker fra fødslen er udstyret med svage evner der i natur svarer til tab ved hjernelæsioner. Det går man også generelt ud fra i læseforskningen.

Der er groft sagt 3 forskellige retninger eller skoler inden for dysleksiforskningen: a) en der hovedsageligt placerer årsagen til læsevanskeligheder i sproget, (her er Carsten Elbro en repræsentant); b) en der hovedsageligt placerer årsagen til læsevanskelighederne i det sensoriske, (John Maul og Kjeld Fredens repræsenterer det synspunkt at det skal man også inddrage); c) en der hovedsageligt placerer årsagen i sociale faktorer. Jeg taler her ikke om sociale faktorer, som naturligvis også er der, men kun om sprog og sansemotorik.

Konsekvensen af at bruge mediationsteoretiske briller er at den læseprocesmodel som Dalby et al. 1992² arbejder med, bliver modificeret. Jeg mener at der er to fejlagtige antagelser der ligger til grund for denne læseprocesmodel, og det betyder at Dalby et al. dels ikke får øje på bestemte typer dyslektikere, dels ikke kan forklare hvorfor nogle grupper dyslektikere er dyslektikere. Der er 2 grundlæggende antagelser i Dalby et al. som er forkerte, og de er a) at læsning altid har noget med sprog at gøre, og b) at sprog altid har noget med lydanalyse at gøre. Dalby et al. har følgende model over læseprocessen (Dalby et al.:52):

² Bogen om læsning III, som i øvrigt er et imponerende grundigt værk.

tekst:

"Figuren illustrerer, at læsning (L) bygger på afkodning (A) x forståelse (F). Hvis A eller F er nul (= ikke eksisterer) så er der ingen læsning overhovedet. Og hvis der ikke er 'et lag af motivation' under den pågældende persons læsning, så er der ingen frivillig og selvstændig læsning. På den måde indgår der tre afgørende komponenter i den enkelte persons læsning, ingen af disse komponenter kan undværes."

Jeg vil ikke bestride at det er modellen for den optimale læsning, men skulle man tage hensyn til at nogle af de kritiske forudsætninger kan mangle, skulle man for det første sætte et additionstegn i stedet for et multiplikationstegn, sådan at modellen bliver

$$L = + \text{afkodning} + \text{forståelse} + \text{motivation}$$

Modellen har yderligere en svaghed i den kontekst den står, idet begrebet "afkodning" bruges om to forskellige ting i bogen, nemlig om 1) grafisk afkodning - afkodning af skriften som skrift, dvs. som streger på et stykke papir, og 2) indholdsmæssig afkodning - afkodning af skriftens indhold, den sproglige meddelelse.

Når jeg i den følgende bruger begrebet afkodning, så er det udelukkende i betydningen *grafisk afkodning*.

I Dalby et al.'s model bruges begrebet "forståelse" også om to kvalitativt forskellige ting, nemlig som 1) forståelse af en mundtlig meddelelse globalt. Det svarer til det begrebet afkodning dækker over når afkodning bruges i betydningen b) ovenfor, som indholdsmæssig afkodning, og 2) forståelse som en del af den sproglige analyse, nemlig betydningsanalysen af talt sprog.

Jeg vender tilbage til betydningsanalysen - det er netop her mediationsteorien kommer med nyt inden for afasiforskningen, og dermed inden for lingvistikken, og det er i forbindelse med betydningsanalysen jeg mener der er en overset gruppe dyslektikere hvis problemer man rutinemæssigt siger har noget med *lydanalyse* at gøre, fordi det er et specifikt sprogligt problem.

Jeg vil i det følgende bruge begrebet forståelse i den globale betydning, dvs. forståelse af en meddelelse, hvor pragmatiske faktorer også spiller ind - situationskendskab osv. I stedet for

forståelse i læseprocesmodellen vil jeg derefter sætte evnen til sproganalyse, og formelen bliver derefter

$$L = + \text{grafisk afkodning} + \text{evnen til sproganalyse} + \text{motivation}$$

Hvor antagelsen så er at læsevanskeligheder kan hidrøre fra problemer med den grafiske afkodning - og i så fald er det ikke et sprogligt problem, men en del af et større problemkompleks som har at gøre med at læse og skrive verden, med rytme og sanseintegration. Det er den synsvinkel John Maul har.

Eller læsevanskeligheder kan hidrøre fra problemer med at analysere sproget i dets formelle enheder og relationer - fonemer, korrelation mellem fonemer, ordklasser, syntaktiske relationer.

Uforklarlige tilfælde

I Dalby et al. nævnes flere uforklarlige tilfælde af dysleksi, som i den mediationsteoretiske ramme ikke er overraskende.

Med hensyn til adskillelsen af lyd og skrift, så findes der hyperlektiske børn (Dalby et al. 1992:287), børn der læser godt og meget tidligt, selvlært - men aldrig synes at komme til at læse sproglige meddelelser. De hyperlektiske børn ville så gå på formelen:

$$L = + \text{grafisk afkodning} - \text{evnen til sproganalyse} + \text{motivation}$$

altså fuldstændigt fravær af evnen til sproglig analyse. Dette sætter også i relief at sprogevnene ikke er at artikulere lyde og imitere lyde og bruge dem korrekt i kendte situationer, som aber til en vis grad også kan optrænes i, sprogevnene er analyse af sproget.

Desuden er det også en kilde til undren for Dalby et al. at:

"kan det være overraskende, at børn og unge med gennemgående gode sproglige færdigheder godt kan have vanskeligheder med at lære at læse. Specielt må det give anledning til forundring, at nogle børn udmærket kan forstå talte meddelelser, men have markante vanskeligheder ved at læse tilsvarende skriftlige meddelelser" (Dalby et al.:259)

I den mediationsteoretiske ramme ville man så formode at det var den grafiske afkodning der var problemer med (efter at muligheden for at årsagen var at finde i sociale faktorer var undersøgt).

Der er en stor veldefineret gruppe dyslektikere som kan sammenlignes med de fonologiske afatikere, idet det er fastslået at det er evnen til at analysere - skelne mellem - sproglyd, der er årsagen til læseproblemerne - og sproglig opmærksomhedstræning hjælper der. Men det hjælper ikke alle dyslektikere.

Jeg kan desuden se af en undersøgelse refereret i Dalby et al. (Dalby et al.:242) at der er dyslektikere, hvis symptomer minder om de semiologiske afatikeres. Den gruppe er man ikke opmærksom på, og det er fordi indholdssiden, betydningsanalysen, er fraværende i den sprogmodel, der normalt benyttes.

I John Mauls *Hvorfor æbletræerne ikke vil gro i en have bag et hegn* er der en række eksempler på børn med læse- og skrivevanskeligheder som samtidig har vanskeligheder med rim og rytme og sanseintegration. Der er fx en dreng som i 6. klasse kun kan finde ud af hvilken bus han skal tage når der er to busser, dvs. når der er noget at sammenligne. Det er et symptom som ligner et af de symptomer som en agrafiker med typografiske vanskeligheder har i den mediationsteoretiske ramme.

John Maul arbejder i princippet med en skelnen der svarer til den mediationsteoretiske opdeling mellem to planer, og forskellen mellem hans og min forklaringsmodel er, at jeg skarpt opdeler i en specifik sproglig analyseevne og en specifik evne til værktøjsanalyse. Mangler i den sproglige analyseevne vil så også ses ved analysen af produkter hvis indhold er sproglige meddelelser - man kan ikke indlæse en grammatisk analyse, som man ikke mestrer. Og omvendt vil mangler i evnen til værktøjsanalyse også have indflydelse på sproget, nemlig med hensyn til artikulation, rytme og intonation - man kan ikke udtale en rytmesans og udføre en pausering, som man i sine øvrige aktiviteter ikke mestrer. Og der hvor rytme og intonation fungerer som markører for syntaktisk kodning (tryk, fx), vil mangler i værktøjsanalysen også have konsekvenser for sproget.

Konklusion

Jeg foreslår altså en ramme der deler børn med læsevanskeligheder ind i to grupper, overordnet.

- En gruppe som har læsevanskelighederne på grund af en manglende evne til analyse af sprog - dvs. en gruppe hvis fejl ligner de fejl som afatikere laver. Og
- En gruppe som har læsevanskeligheder på grund af en manglende evne til afkodning af skriften som produkt, dvs. en gruppe, hvis sproglige analyseevne er normal, men som generelt har problemer som ligner de problemer apraktikere har.

Inden for hver af de to overordnede grupper kommer mediationsteorien ind med et finmasket begrebsapparat og et praktisk diagnoseapparat, et diagnoseapparat som oprindeligt er udformet til at fastslå hvilken form for afasi eller atekni der er tale om ved hjernelæsioner, men som så vidt jeg kan se, umiddelbart kan overføres til diagnosticering af årsagen ved læse- og skrivevanskeligheder.

Denne overordnede deling i to grupper ville være at tage konsekvensen af det faktum, at der findes børn, der ikke har problemer med at tale og med at forstå mundtlige meddelelser, men alligevel kan have svært ved at lære at læse og det faktum, at der findes hyperlektiske børn der nok afkoder skriften grafisk, men ikke synes at komme til at indholdslæse.

Jeg kan også skære igennem kontroversen om hvorvidt man skal læse i ordbilleder eller lydere ved at sige at man skal begge dele, fordi begge dele indgår i læseprocessen, men i øvrigt tror jeg ikke man kan forhindre normale børn i at lære at læse ved kun at bruge den ene metode. Til gengæld kan det have stor betydning for dyslektikere som har vanskeligheder med talt sprog, hvilken metode man bruger:

Læsestrategien for børn med læsevanskeligheder svarende til de fonologiske afatikeres vil være at læse i ordbilleder. Læsestrategien for børn med læsevanskeligheder svarende til de semiologiske afatikeres vil være at lydere. Det var den oversete gruppe.

For den gruppe børn hvor årsagen til læse- og skrivevanskeligheder er at finde i manglende værktøjsanalyse, vil motorisk træning hjælpe - det er fastslået at det hjælper nogle dyslektikere, men ikke alle. Den gruppe der har stylografiske vanskeligheder, vil skulle læse i ordbilleder,

den gruppe der har typografiske vanskeligheder skulle hovedsageligt støtte sig til det mundtlige. Alle kan hente hjælp i det pragmatiske.

PS. Hvordan mit emne forholder sig til det overordnede tema for MUDS 6? Jo. jeg taler om en del af de kritiske forudsætninger for at læse og forstå Skautrup.

Litteratur

- Dalby, Mogens A., Carsten Elbro, Mogens Jansen, Tove Krogh. 1992. *Bogen om læsning III*. København: Munksgaard.
- Duval-Gombert, Attie. 1989. Troubles spécifiques de la lecture ou troubles incidents sur la lecture? *Anthropo-logiques* 2. 1989:47-63.
- Duval Gombert, Attie og Hubert Guyard. 1994. De pied de la lettre, au pied de nez. *Pour une linguistique clinique*. PUR. Rennes II:225-293.
- Elbro, Carsten. 1990. *Differences in dyslexia: A study of reading strategies and deficits in a linguistic perspective*. København: Munksgaard.
- Fredens, Kjeld. 1987. Teoretiske overvejelser om et grundlag for indlæring og informationsbearbejdning via berøringssansning. *Arbejdstekst nr. 10. Nordisk vejleder*. Nordisk Uddannelsescenter for døvblindepersonale.
- Gagnepain, Jean. 1982. *Du vouloir dire I - traité d'épistémologie des sciences humaines I, Du signe et de l'outil*. Pergamon Press.
- Gagnepain, Jean. 1992. *Du vouloir dire II, De la personne. De la norme*. Paris: Livre et communication.
- Maul, John Ivan. 1990. *Hvorfor æbletræerne ikke vil gro i en have bag et hegn. Om forudsætninger for læseindlæring*. Special-pædagogisk forlag.
- Therkelsen, Rita. 1996. *Det bundne og den fri kreativitet i og gennem sproget*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, Samfundslitteratur.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

FOLKEVISESPROGET - EFTER SKAUTRUP

Af Karen Thuesen (Københavns Universitet)

I overskriften "Folkevisesproget - efter Skautrup" anvendes Peter Skautrups navn synonymt med *Det Danske Sprogs Historie*, det eneste sted, hvor dette storværks forfatter har behandlet emnet. Folkevisen beskrives i et syv sider langt afsnit (bd. II:73-80), der naturligvis primært fokuserer på genrens rent sproglige sider, og som for øvrigt, hvad der må siges at være et meget passende kompromis, anbringer den under den yngre middeldanske periode. Skummer man hele Sproghistorien igennem, vil man se, at det er den eneste form for poetisk sprogbrug, der har fået en selvstændig artikel i værket; ellers omtales poesien under overskrifter som "digtning" og "skønlitteratur" eller under de enkelte forfattere.

Folkevisesproget

Folkevisesproget er ganske rigtigt mærkeligt og betydningsfuldt - kollektivt som det er i modsætning til anden poetisk sprogbrug, og vældig udbredt som det har været både i tid og rum. Det udgør et særligt univers i dag, som det gjorde for fire hundrede år siden, da man først optegnede det. Det betyder, at man kun vanskeligt kan beskæftige sig med genren uden at forstå de sproglige detaljer til bunds, og det er der sandsynligvis bare få, om overhovedet nogen, der er i stand til. Ikke desto mindre er der vist ikke noget andet dansk særsprog, der i den grad er blevet dyrket, og som i den grad har sat sit præg på litteraturen, som netop det. Det har influeret digtningen gennem hundredvis af år, i perioder ganske vist mere påfaldende end i andre. På den måde er folkevisesproget blevet en vigtig forudsætning for den nationale "højere poetiske stil", og det er blevet det i kraft af, at det tilsyneladende fra tidernes morgen selv har dannet basis for en sådan højere stil, uden at man rigtig har kunnet forklare, hvordan og hvorfor - og for den sags skyld også hvornår - den stilfornemmelse, der er konstituerende for genren, er opstået.

Skautrups kilder

Skautrups præsentation af balladen er klassisk i den forstand, at han dels tilslutter sig de gængse forestillinger om genren, og dels overvejende præsenterer velkendte sider af sproget sammen med de synspunkter, der - affødt af disse forestillinger - var fremlagt, før han selv skrev sit omfattende værk. Bag det hele står i sidste instans Svend Grundtvigs overbevisning om den danske traditions absolutte forrang frem for andre landes og ikke mindst hans idé om genrens høje ælde, en tanke, som ganske vist i tidens løb var blevet modificeret, sådan at man ikke længere anså det for sandsynligt, at den gik helt tilbage til det mørke hedenold. I den henseende er det frem for alt Johannes Brøndum-Nielsens konferensforelæsning om folkevisesproget (fra 1910), der danner baggrund for Skautrup.

Brøndum-Nielsen formulerede til en begyndelse den vigtige tese: "I Folkeviserne er det... i det væsentlige Gloserne, sjældnere Formerne, der peger paa Affattelsestiden, og Formerne, sjældnere Gloserne, der tilhører Nedskrivningstiden" (Brøndum-Nielsen 1910/1951:2) - eller med andre ord: Gloserne udgør den mest arkaiske og dermed den oprindeligste del af visesproget. I overensstemmelse med sin påstand underkastede han derefter frem for alt de mest betydningsfulde ordforrådsmæssige detaljer en analyse og daterede på baggrund af disse iagttagelser "det faste, udviklede Folkevisesprogs Grundlæggelse" til omkring år 1200 (Brøndum-Nielsen 1910/1951:6). Agnes Agerschou tog siden (1943) tråden op og fortsatte i samme spor, idet hun bl.a. så nærmere på de morfologiske og syntaktiske træk - der yderligere syntes at underbygge Brøndums resultater. Det er disse to ret kortfattede artikler, der udgør hovedhjørnestenene i Skautrups beskrivelse. Dvs. at han frem for alt koncentrerer sig om genren i et kronologisk perspektiv, og han behandler den udelukkende i et dansk perspektiv. Denne synsvinkel, hvor de øvrige nordiske traditioner forbigås i tavshed, er siden blevet kritiseret (Jonsson 1989/1990-91:96). Men spørgsmålet er, om der ifølge den klassiske opfattelse af visen, som Sproghistorien præsenterer, er noget suspekt i en sådan fremgangsmåde. Selv om der allerede fra begyndelsen af århundredet var gjort opmærksom på den vestnordiske traditions indflydelse, herskede der i de lærdes rækker stor enighed om, at balladen her i Norden var opstået i Danmark. Og det var også i Danmark, man havde det bedste udgangspunkt for studier i genren i form af de meget store mængder tidlige optegnelser fra 15- og 1600tallet, hvor fx den færøske og norske tradition som bekendt først blev registreret i det nittende århundrede.

Efter Skautrup

Men hvad sker der med udforskningen af folkevisens sprog efter Skautrup? I parentes skal det bemærkes, at jeg selv har arbejdet indgående med emnet, bl.a. i mit konferensspeciale *Studier i Folkevisens Ordforråd* (ikke publiceret), og at jeg herunder har gjort den i og for sig ikke særlig bemærkelsesværdige iagttagelse, at det er et meget omfattende og kompliceret stof, hvis problemer ikke lader sig affærdige med artikler på de ti-femten sider, man hidtil har ofret på de rent sproglige detaljer. Men at der ikke er udarbejdet mere omfattende sprogundersøgelser i denne genre, der ellers i så høj grad har nydt forskningens bevågenhed, skyldes sandsynligvis først og fremmest det faktum, at der aldrig har eksisteret en anvendelig ordbog eller en repræsentativ ordsamling til genren.¹ Den, der tidligere ønskede at trænge ind i folkevisesprogets forhold, var nødt til selv at fremskaffe et passende materiale i de næsten uoverskuelige mængder af stof, der er bevaret.

Bom og Piø: Mod en ny vise"mytologi"

Dets betydning som litterær inspirationskilde taget i betragtning havde folkevisesproget således ved tiden for Sproghistoriens fremkomst være genstand for en bemærkelsesværdig tilfældig og ret overfladisk behandling. Men også en gennemgang af sprogets udforskning efter Skautrup ville være et hurtigt overstået kapitel, hvis ikke der i de seneste år var indledt en ny debat om visens proveniens. Selv om denne diskussion ikke primært bygger på sprogstudier, sætter den igen de sproglige spørgsmål i centrum. Lærn Piøs disputats, *Nye Veje til Folkevisen* fra 1985, kunne nævnes som det værk, der frem for noget lægger op til debat, mest af alt fordi det tilsyneladende får fundamentet under det klassiske visesyn til at vakle. Men allerede før Piø fremlagde sine hypoteser, var der faldet en mindre bombe i det etablerede viseunivers. Det skete i 1973, da Danske Studier gengav en rapport skrevet af Kaj Bom, ordbogsredaktør ved Gammeldansk Ordbog. Kaj Bom var ude i et ganske bestemt ærinde. Han ønskede simpelthen balladesproget med de besværlige proveniens- og dateringsproblemer forvist fra Gammeldansk Ordbog, der dækker perioden indtil 1515. Resultatet høres i artiklens opsigtsvækkende titel: *Danmarks Norske Folkeviser*. Boms studier tager udgangspunkt i de få folkeviserelikter, der

¹ Under projektet "Dansk Folkevisekultur 1550-1700", Københavns Universitet, er der for øjeblikket en tekstbase til de ældste vischåndskrifter under udarbejdelse. Dette vigtige værk vil forhåbentlig fremover lette arbejdet med visesprogets udforskning betydeligt.

er bevaret fra middelalderen, og det lykkes ham ganske forbavsende at påvise - mere eller mindre sikre - eksempler på norvagismer overalt i de gamle kilder. Hovednummeret er det ældste større brudstykke af en ægte middelalderballade, de noksom bekendte syv strofer af Ridderen i Hjorteham (DgF 67 A), der er bevaret i det såkaldte *Linköpinghåndskrift*. Detaljerne skal ikke diskuteres her, især ikke eftersom Poul Lindegård Hjorth siden har underkastet fragmentet en minutios undersøgelse og har kunnet slå fast, at dets sprog er dansk, eller som han mere præcist udtrykker det: De former, der virker påfaldende "kan alle uden vanskelighed findes i danske tekster fra omkring 1500" (Hjorth 1995:58, jf. også 1976). At fragmentet har værdi som bevis for eksistensen af en særlig norsk middelaldertradition, primær i forhold til den danske, må dermed anses for afvist. Boms indlæg blev da næppe heller taget helt alvorligt, før diskussionen igen blussede op, og denne gang med skyts af en noget anden kaliber.

Piø satte som sagt spørgsmålstegn ved den, til en vis grad, hævdevundne folkeviser "mytologi", dvs. det billede, der efterhånden havde aftegnet sig angående visens forhistorie: Hvor den kom fra, hvor den opstod i Norden, hvordan den udvikledes etc. etc. Altsammen er naturligvis problemer, vi kun kan nærme os udefra, eftersom vi har så få sikre direkte vidnesbyrd om genrens forekomst i en tidlig periode. Men kort sagt gik Piøs ideer ud på, at store dele af traditionen var ekstremt ung. Den skulle frem for alt være tilkommet i selve renæssancen enten i form af skillingsstryk eller også i form af viser digtet af de personer - fortrinsvis adelige - der optegnede balladerne. Fx omdateres to velkendte numre, der normalt anses for meget gamle, radikalt. Til de sene skillingsviser henregner Piø balladen om Ebbe Skammelsøn (DgF 354), "en syngte-fortalt røverhistorie af allerenkleste art" (Piø 1985:10 og 92ff.), mens Torbens Datter (DgF 288) skulle være en adelsviser, digtet "med pen i hånd" af en samler i begyndelsen af 1600tallet (Piø 1985:116ff.).² Det skal bemærkes, at disse teorier ikke har fundet nogen videre klangbund i den etablerede viseforskning. Det fundament, de bygger på, er ganske enkelt alt for svagt.

Jonsson og Nordens norske folkeviser

Sproget udgør ikke noget særligt punkt i Piøs diskussion. Men det gør det derimod hos Bengt Jonsson, den kendte svenske viseforsker, der i sit forsøg på at skyde de gamle teorier i sæk,

² Ang. Torbens Datter og dens datering jf. Thuesen, 1995.

tager stærkere midler i brug. Bengt Jonsson behandler problemerne i indledningen til en flere hundrede sider lang - endnu ikke færdigbehandlet - artikel om den såkaldte Lenavise, en af de historiske viser (SMB 56, DgF 159). Hans afhandling, der går som føljeton i Det Svenske Visearkivs Årsskrift, Sumlen, er, som alt hvad Jonsson har skrevet, både yderst lærd og velgennemarbejdet. Konsekvenserne af enkelthederne i hans synspunkter har vi i øvrigt næppe fattet helt endnu. - Men den hovedidé, der præsenteres, er, at balladegenren i Norden slet ikke har de velkendte danske rødder, den antagelse er udtryk for dansk "kulturimperialisme", siger han (Jonsson 1989/1990-91:88). Nej, visen er norsk, opstået ved hoffet i Oslo i slutningen af 1200tallet, og med oprindelse i en franskinspireret engelsk balladetradition. Til Danmark kommer den først sent i det femtende århundrede, hvor den såkaldte "*seconde chevalerie*", sværmeriet for ridderidealene og alt hvad deraf følger, langt om længe når de hjemlige kyster. Og her påkalder Piøs disputats som vidnesbyrd om visens særligt sene blomstring i Danmark.

Bengt Jonsson leder, ikke uden grund, efter solide beviser for sin teori og støder bl.a. på sproget og selvfølgelig også på både Boms og Skautrups behandling af det. Boms artikel har ikke fået den fortjente opmærksomhed, mener Jonsson (1989/1990-91:92). Men det er ikke mindst i de mange af visens særtræk, som Det Danske Sprogs Historie opregner, at Jonsson finder yderligere ammunition. Mængderne af arkaiske træk i den danske tradition vidner ikke, sådan som Skautrup og hans forgængere mente, om genrens ælde, men underbygger derimod tanken om dens norske genesis. Jonsson falder specielt over Skautrups opremsninger af "oldord", dvs. ord der enten slet ikke er belagt eller også er meget dårligt bevidnet i dansk middelaldersprog, men som derimod har paralleller i vestnordisk, eventuelt dog alene i vestnordisk poesi. Hvis man går ind for folkevisesprogets danske oprindelse, må man forudsætte, siger han, at "alla dessa norröna ord och uttryck" har eksisteret på dansk med stort set samme betydning som på vestnordisk. Men ikke nok med det: Indirekte må man da oven i købet antage, at der i Danmark har eksisteret en digtning, der helt modsvarede den vestnordiske (Jonsson 1989/1990-91:101).

Er de danske viser norske? Sproglige indici

Trods den latente fare for at blive stemplet som kulturimperialist kan man - dansker eller ej - umuligt sidde disse synspunkter overhørig af den simple grund, at der er noget, ja, der er faktisk *meget* i teorierne, som ikke stemmer. Folkevisens sprog er et uhyre komplekst fæno-

men. Det er et underligt konglomerat af yderst enkle og særdeles raffinerede træk. Men frem for alt er det gennemsyret af tradition. I næsten enhver bestanddel udgør det et eget univers, hvor alt: morfologi, syntaks, ordforråd, faste vendinger, rim, rytme etc. etc. - kun overfladisk hænger sammen med den sproglige virkelighed uden for visen. At vi ofte overser visens stilistiske særpræg hænger netop sammen med, at den i så høj grad har influeret den senere litteratur, sådan at vi, der er blevet opflasket med romantikkens digtning, ikke mindst i form af fædrelandssange og salmer, samtidig er blevet fodret med detaljer hentet fra denne urgamle mundtlige tradition. Det er et sprog, som er undergået en langvarig udviklingsproces, inden det endelig fik den form, der fremtræder i de renaissancekilder, som inspirerede den senere poesi. Det er da heller ikke let at overskue og sammenholde alle dets enkeltheder, men eftersom ordforrådet, siden Brøndum-Nielsen fremsatte sin tese, har stået i fokus for diskussionerne om visen, kan det være naturligt at tage udgangspunkt her.

Bengt Jonsson mener altså som Kaj Bom, at den danske folkevisetradition er pakket med norske træk, og begge henviser de i særdeleshed til visens gloser. Men selv om det måske for en overfladisk betragtning kunne tage sig sådan ud, er de med denne iagttagelse formentlig kommet på vildspor. Skal ordforrådet anvendes som bevismateriale, bør man tage udgangspunkt i den samlede visemængde. Hver enkelt "mistænkelig" gloses baggrund må da analyseres nøje, man bør se på, hvor i stoffet den findes, hvor hyppig den er etc. Man bør selvfølgelig også studere ordets forekomst både i de vestnordiske og østnordiske sprog, og det uden at lade sig forlede af, at middelalderens norskislandske litteratur er langt mere omfattende end den danske og svenske.

Foretager man nu sine undersøgelser under disse hensyn, får man et helt andet indtryk af folkevisens ordforråd som en helhed: De steder i den danske overlevering, hvor der med størst sikkerhed forekommer norrøne gloser, er nemlig samtidig de vises, som man også af andre årsager har ment kunne have deres oprindelse i den vestnordiske tradition. Det gælder først og fremmest kæmpeviserne, der siden begyndelsen af århundredet har været anset for norske eller norskpåvirkede, det gælder visse trylleviser, romanviserne og ganske enkelte af de øvrige numre. Tilsammen udgør de næppe meget mere end ti procent af de bevarede 539 DgF-numre. Skautrup opremser ganske rigtigt en del udtryk, der enten ikke findes, eller er ekstremt sjældne i dansk middelaldersprog. Men hvad der ikke fremgår af Sproghistoriens ordlister, er den kendsgerning, at mange af ordene (fx *bende* "spænde", *kavle* "skede", *kny* "bevæge", *slegnit*

"håndgerning", *tved* "eng") også er højst ualmindelige i balladestoffet. Det hænger sammen med, at Skautrup ud over at benytte Brøndums og Agerschous undersøgelser følte sig foranlediget til selv at finde materiale frem. Og her gik han til den eneste tilgængelige oversigt over visens ordforråd, et håndskrevet glossar, som Svend Grundtvig selv havde kompileret i forbindelse med sit arbejde med DgF. Glossaret ligger stadig i Dansk Folkemindesamling. Problemet er bare, at Grundtvig kun har medtaget gloser fra DgF's fire første bind, og at han ikke mindst flittigt har excerperet DgF bd. I: kæmpeviserbindet. Så "alla dessa norröna ord och uttryck" er med andre ord i vid udstrækning hentet fra et specielt vestnordisk påvirket materiale - og så kan det næppe undre, at de er norrøne.

Bom, Piø og Jonsson har sat spørgsmålstegn ved de gamle forestillinger om folkevisens opkomst. Men det, de har afsløret, er muligvis ikke, at den gamle "mytologi" er fejlagtig eller helt forfæjlet, men snarere, at den hviler på et fundament af teorier, som aldrig er blevet tilstrækkeligt underbygget. Og årsagen til det er den enkle, at ingen før nu har betvivlet deres pålidelighed.

Sammenfatning

Der er sikre eksempler på gamle vestnordiske udtryk i den danske overlevering, men de er som sagt ikke talrige; bortset fra enkelte som fx *brand* "sværd" og *rin* "hav" forekommer de normalt kun et par gange, og de er fortrinsvis begrænset til et snævert stof. Denne fordeling træder i sig selv, at den danske tradition ikke kan hvile på en norsk. Gjorde den det, måtte tendensen nemlig formodes at være den samme over større dele af materialet. Visens arkaiske tone afhænger da heller ikke specielt af de ord, der savner modstykke i gammeldanske kilder, men af det brede udbud af velbelagte gloser, som tilhører den danske middelalders sprogbrug, men som allerede i 1500-tallet synes at have været uanvendelige eller på vej ud af sproget. I øvrigt er der enkelte af disse udtryk, som ikke engang kendes fra den norrøne litteratur (fx *barm* "moderliv" og ordformen *mår* "mø"). Til det generelle indtryk af genrens ælde bidrager, som allerede påpeget af Skautrup (1944-1970:77), også den kendsgerning, at stort set samtlige af dens ikke-nordiske ord tilhører det ældste lag af middelnedertyske lån. En sammenligning med Eufemiaviserne, der oversattes til svensk i begyndelsen af det 14. årh., afslører således, at meget få ord indkommet i sproget efter denne periode er trængt ind i balladens faste formel-forråd.

Hvis en norrøn overlevering har influeret den danske så sent som i 1400tallet, må den her have mødt en fast og veludviklet tradition, som kun i ringe grad var modtagelig for gennemgribende verbale påvirkninger. I hvert fald adskiller kæmpeviserne sig sprogligt så lidt fra de øvrige visegrupper, at det varede længe, inden man for alvor gennemskuede deres mere omfattende afhængighed af vestnordiske kilder.

Hvor meget vi end kunne trænge til en revideret beskrivelse af problemerne omkring folkevisens data før optegnelsestiden, må det indtil videre slås fast, at de teorier, der inden for de sidste par årtier har set dagens lys, ikke er tilstrækkelig overbevisende til at vælte de gamle. Skautrups præsentation af folkevisesproget har med andre ord visse skævheder, men grundlæggende fejlagtig kan den næppe kaldes.

Litteratur

- Agerschou, Agnes. 1943. Oprindelige Træk i dansk Folkevisesprog. *Sprog og Kultur* bd. XII: 65-74.
- Born, Kaj. 1973. Danmarks Norske Folkeviser. *Danske Studier*:185-190 og M 44-M 74.
- Brøndum-Nielsen, Johannes. 1910/1951. De danske Folkevisers Betydning i sproglig Henseende. *Nordisk Tidsskrift & (i bearbejdet optryk) Studier og Tydninger*:1-18.
- Dal, Erik. 1956. *Nordisk Folkeviseforskning siden 1800*. København.
- Grundtvig, Svend, Axel Olrik, Hakon Grüner Nielsen et al. (red.). 1853-1976. *Danmarks gamle Folkeviser* bd. I-XII. København. (DgF).
- Gammeldansk Ordbog. Under forberedelse v. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Grundtvig, Svend. *Glossar til Danmarks gamle Folkeviser* bd. I-IV. DFS 57-60. (Ikke publiceret).
- Hjorth, Poul Lindegård. 1995. Folkevisens Sprog: Daterings- og Proveniensproblemer. *Danske Studier*:42-62.
- Hjorth, Poul Lindegård. 1976. Linköping-håndskriftet og "Ridderen i Hjorteham". *Danske Studier*:5-35.
- Jonsson, Bengt R. 1989/1990-91. Bråvalla och Lena. Kring Balladen SMB 56. *Sumlen* 1989: 49-166 & *Sumlen* 1990-91:163-458.
- Jørgensen, Aage. 1964. Folkevisesproget. Med særligt henblik på DgF 239 Møens Morgen-drømme. *Danske Studier*:5-23.
- Pisø, Iørn. 1985. *Nye Veje til Folkevisen*. København.
- Skautrup, Peter. 1944-1970. *Det Danske Sprogs Historie* bd. I-IV. Med registerbd. København. (SMB)
- Sveriges Medeltida Ballader* bd. I-III:1983-90. Svenskt visarkiv (udg.). Stockholm.
- Thuesen, Karen. 1995: Med Pen i Hånd? *Danske Studier*:63-72.
- Thuesen, Karen. 1982: *Studier i Folkevisens Ordforråd*. Konferensspeciale (ikke publiceret). København.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

NOMINALERNES BESTEMTHEDSFORMER INFORMATIONSTEORETISK ANSKU-ET

Af Ole Togeby (Aarhus Universitet)

Sprog og tanke

Man kan kun tale om "sprog" når et menneske deler sine tanker med andre ved hjælp af tale eller skrift, dvs. sekvenser af observerbar og genkendelig adfærd eller rækker af spor af adfærd, i overensstemmelse med et system af fælles regler for hvad adfærden (sporene) tæller som i givne sammenhænge. Tanker er mentale repræsentationer i bevidstheden. En mental repræsentation har form af et mentalt rum med en konfiguration af mentale emner, og mentale forhold mellem dem, og den er rettet mod, afbilder eller beskriver den tænkte situation.

Bevidsthed er en fænomenologisk størrelse, et fænomen, der består af tre typer af mentale repræsentationer der som kinesiske æsker er indlejret i hinanden med forskellige grader af opmærksomhed: det mentale lager af mulige tankeelementer, som er ubevidste men tilgængelige, den mentale baggrund, som uden for opmærksomheden rummer genkendelige sagforhold, og opmærksomhedsfeltet, som er det man kan kalde de givne tanker.

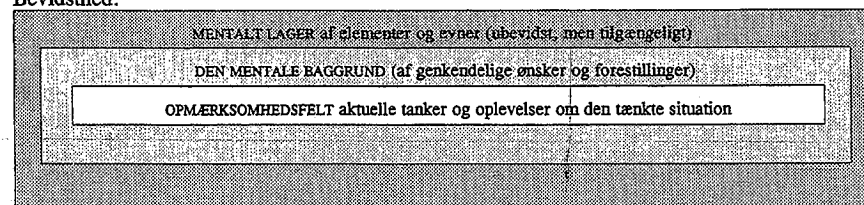
Opmærksomhedsfelt er det som opmærksomheden retter sig mod, dvs. et mentalt rum (med emner og forhold i tid) der repræsenterer en hel situation, den tænkte situation (som ofte ikke er den samme som den aktuelle situation). Indholdet i opmærksomhedsfeltet skifter bestandig og efter ganske få sekunder, men hver ny situation vil altid være defineret i forhold til den mentale baggrund som de er indlejret i.

Den mentale baggrund er de ønsker og forestillinger som man har, men ikke er opmærksom på, og som opmærksomhedens søgelys vilkårligt kan rettes mod. Den indeholder for det første repræsentationer af den omtalte situations rammer og baggrund (tid og rum). For det andet indeholder den mentale baggrund en repræsentation af den situation bevidsthedens krop aktuelt befinder sig i, dvs. af 'jeg', 'nu' og 'her', af hvad jeg'et sanser, af jeg'ets følelser i forhold til den tænkte situation og dets hensigter og planer i forhold til den, af andre tilstedeværende bevidstheder i situationen med hvad det indebærer. For det tredje indeholder den mentale

baggrund repræsentationer af de historiske og kulturelle forudsætninger for den aktuelle situation, den aktuelle kultur og jeg'ets livshistorie, livssyn og verdensbillede.

Det mentale lager indeholder ikke repræsentationer af situationer som kan gøres bevidste i opmærksomhedsfeltet, men bevidsthedselementer, regler og evner til konstruktion af mentale rum i opmærksomhedsfeltet, det vil sige: elementer fra hvad jeg'et har oplevet og kan huske, alt hvad jeg'et har lært og kan, specielt alle de sproglige regler, alle de muligheder som jeg'et kan forestille sig. Det hele kan illustreres således:

Bevidsthed:

Bevidsthedens tre områder: opmærksomhedsfeltet i den mentale baggrund, i det mentale lager, som kinesiske æsker.

Relevans

Meddelelse af private fænomenologiske tanker ved hjælp af offentligt observerbar adfærd er kun mulig når både afsender og modtagere i kommunikationen kan forudsætte princippet om relevans, hvorefter afsenderen på grundlag af indlevelse i modtagernes viden og interesser, kan sikre at budskabet er forståeligt, informativt og i deres interesse, og hvorefter modtagerne i tillid til budskabets relevans, kan udsætte sin forståelse og endelige tolkning til alle forudsætninger herfor er tilstede.

En relevansgrammatik beskriver nu hvorledes bestemte elementer i sætningens grammatiske struktur har bestemte pragmatiske funktioner, dvs. tjener som instruktioner til modtagerne om hvorledes de skal opbygge mentale rum med emner og forhold. De syntaktisk-pragmatiske elementer i sætningen er følgende: Sætningens fundament er sætningens første led + evt. det finitte verbal, noteret i [kantet parentes]; benævnelser er nominaler og relationsadverbialer; meddelelsen er den yderste del af omsagnet, dvs. et nyt led i omsagnet som ikke forudsættes

af nogen andre dele af omsagnet (det noteres med fed). En ytret sætning består så af følgende informationselementer¹:

([fundament] + benævnelser) + (omsagn (meddelelse))

Grundprincippet for en relevansgrammatik er umiddelbart ganske simpelt og indlysende:

Afsenderen definerer i sætningens fundament den omtalte situation i forhold til modtagernes mentale baggrund ved at benævne kendte emner i en formulering der både er tilstrækkelig til udpegning og nødvendig for genkendelse, og meddeler i sætningens omsagn alt hvad der er relevant om emnet, i en formulering der ikke er stærkere end at den er sand

Ud fra dette princip kan en lang række af de grammatiske formers funktioner og betydning forklares, og teorien om bevidsthedens rum underbygges. Pragmatisk grammatik er således læren om hvilke pragmatiske funktioner de grammatiske (dvs. de morfologiske, syntaktiske og semantiske) former har i kommunikationen.

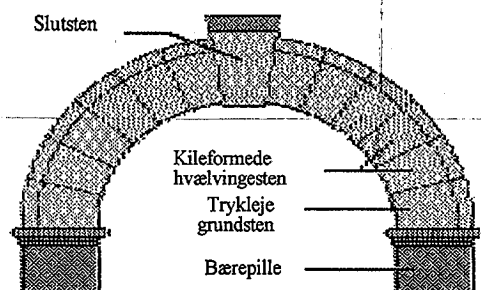
Tekster er forløb i tid

Sproglig kommunikation forløber altid i tid, dvs. i tekster som er en helhed af i tid adskilte adfærdssekvenser, hvormed afsenderen kommunikerer én sammenhængende enhed af tanker. Skriftlige tekster synes umiddelbart at være helheder i rum, men de fungerer faktisk altid kun i tid; de forudsætter en bestemt retning i læsning i tid af rækkerne af elementer, og dermed er skriftlige tekster som kommunikation også i virkeligheden forløb i tid.

Forholdet mellem dele og helhed er i tekster der forløber i tid, ikke simpel addition. Forholdet er snarere som forholdet mellem stenene og buen i en rundbue: Buen bæres af sten som får deres evne til at svæve ved at indgå i buen. Buen kan ikke bygges uden den understøttes af et midlertidigt stillads, som kan fjernes når buen er færdig. Tekstens indhold kommer fra de dele, dvs. adfærdsenheder som sætninger og ord, som den består af, og disse dele får selv deres mening og funktion fra den tekstlighed de indgår i. Afsenderen kan ikke kommunikere en meningsmæssig enhed uden modtagernes midlertidige tillid til at delene til sidst vil vise sig at indgå i en meningsmæssig helhed.

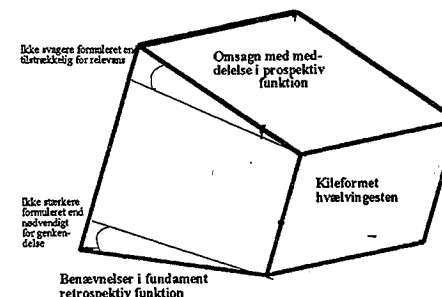
¹ Terminologisk note. Ordet *fundament* bruger jeg om det der hos Diderichsen beskrives som *fundament* + v; det svarer til det der hos andre hedder *topic* eller *thema*. Ordet *meddelelse* bruger jeg om det der svarer til det som andre kalder *rhema*, *comment* eller *focus*. Jeg har her valgt at opfinde mine egne termer for ikke at komme til at overtage nogle af de efter min mening fejlagtige begrebsdefinitioner som har været brugt for de allerede eksisterende ord.

Når en tekst svarer til en rundbue, svarer hver enkelt sætning til en sten i buen. Og hver enkelt sten i buen er da også på sin vis en lille rundbue i sig selv, defineret ved vinklen mellem den kant den hviler på, og den kant den understøtter med. Hver enkelt sætning må være udformet så den passer til den tekstlige helhed den indgår i - lige som en kilesten må passe til den rundbue den indgår i. Den kant den hviler på, svarer til benævnelseerne i sætningens fundament (med retrospektiv funktion), og den kant den understøtter med, svarer til sætningens omsagn (med prospektiv funktion).

En tekst er som en rundbue, buen bæres af sten som får deres evne til at svæve ved at indgå i buen; tekstens mening kommer fra sætninger, som selv får deres præcise betydning fra teksten.

Det forhold at de kileformede hvælvingesten skal have en passende vinkel mellem de to kanter, svarer til det forhold at benævnelseerne ikke må være stærkere formuleret end nødvendigt for genkendelse, og at meddelelsen ikke må være svagere formuleret end tilstrækkeligt for relevans.

Den rigtige vinkel mellem kilestenens to sidekanter svarer til at benævnelseerne ikke må være stærkere end nødvendigt til genkendelse, og meddelelsen ikke svagere end tilstrækkeligt til relevans.

Her vil jeg analysere en enkelt sætning der er del af en tekst. Det er sætningen *oven paa den sidder en Hund* som er en del af heksens replik fra den her citerede begyndelse fra H. C. Andersens eventyr *Fyrtoiet*.

"28/Du skal vide, naar Du kommer ned paa Bunden af Træet, saa er Du i en stor Gang, 29/der er ganske lyst, 30/for der brænder over hundrede Lamper. 31/Saa seer Du tre Døre, 32/Du kan lukke dem op, 33/Nøglen sidder i. 34/Gaaer Du ind i det første Kammer, da seer du midt paa Gulvet en stor Kiste, 35/*oven paa den sidder en Hund*; 36/han har et Par Øine saa store som et Par Theekopper, 37/men det skal Du ikke bryde dig om! 38/Jeg giver Dig mit blaataernede Forklæde, 39/det kan Du brede ud paa Gulvet; 40/gaae saa rask hen og tag Hunden, 41/sæt ham paa mit Forklæde, 42/luk Kisten op og tag ligesaa mange Skillinger, Du vil. 43/De ere allesammen af Kobber; 44/men vil Du hellere have Sølv, saa skal Du gaae ind i det næste Værelse; 45/men der sidder en Hund, der har et Par Øine, saa store, som et Par Møllehjul;

Denne tekst har heksen som afsender og soldaten som modtager, og den ytres på landevejen ved siden af det hule træ. For heksen og soldaten handler teksten om den virkelighed de står midt i.

Sætningen *oven paa den sidder en Hund* er et udmærket eksempel på de pragmatiske grundprincipper i brug: Ved i fundamentet med ordet *den* at aktualisere emnet 'kisten' definerer heksen den omtalte situation som den samme situation som situationen for den foregående sætning, nemlig den fremtidige situation hvor soldaten står nede i det hule træ og er gået ind ad den første dør. Og med denne benævnelse af 'kisten' som er kendt og genkendelig for

soldaten fra den foregående sætning, tager hun som afsender udgangspunkt i det som er forudsætningen for at forstå den informationstilføjende meddelelse om hunden oven på kisten som er sætningens budskab.

Hun meddeler ham at der 'oven på (den) sidder (en hund)', hvad jeg vil kalde meddelelsen i sætningen. Det er noget som soldaten ikke ved og det er således nyt og informativt. Det er også vigtigt at se at det ikke blot er nyt og informativt, men også relevant, dvs. i modtagerens interesse at få det at vide. Hvis man læser videre, kan man se at det er relevant for soldaten at få at vide at '(hunden) sidder oven på (kisten)', for han kan ikke få pengene hvis han ikke flytter den. Sætningen har følgende informationsstruktur:

[oven på den sidder] en Hund

Benævnelsesformer

Den første del af den pragmatiske grammatik handler om sætningens benævnelser:

Afsenderen benævner med sætningens nominaler og relationsadverbialer de kendte emner i det omtalte rum i en formulering der både er tilstrækkelig til udpegning og nødvendig for genkendelse, fx: *den* (og ikke: *den store Kiste*) og *en Hund* (og hverken: *den* eller *en Bulldog*).

Benævnelser, dvs. nominaler og relationsadverbialer, kan have tre forskellige morfologiske former, både når de optræder i fundamentet og andre steder i sætningen: nøgen form (ental og flertal), indefinit form (og nøgen form og indefinit form findes både af nominaler der betegner noget konkret og tælleligt, og af nominaler der betegner noget abstrakt eller en masse) og definit form (og definit form omfatter fire forskellige undergrupper: egennavn, trykstærkt pronomen eller demonstrativ form, bestemt form, tryksvagt pronomen). Det danske morfologiske system for nominaler og relationsadverbialer kan opstilles således:

IKKE-DEFINIT		DEFINIT (N _D)
NØGEN FORM (N _N)	INDEFINIT (N _I)	
SINGULARIS	PLURALIS	
kon & tæl	kon & tæl	ind. art. (+ adj) + subst- kon & tæl
abstrakt el. masse	abstrakt el. masse	ind. art. (+ adj) + subst- strat el. masse
NØGEN FORM (N _N)		egennavn (N _{De}) trykstærkt pronomen eller demonstrativt pronomen (+ adj) + substantiv (N _{Da}) substantiv i bestemt form (N _{Db}) pronomen (tryksvagt) (N _{Dc})
		INDEFINIT (N _I)
		DEFINIT (N _D)
		IKKE-NØGEN FORM

Benævnelsesformer

Benævnelsesformer kan rangordnes efter hvor stærkt formuleringen benævner det givne emne fra modtagernes bevidsthed:

svag N_{Dp} < N_{Db} < N_{De1} < N_{Dd} < N_{De2} < N_I < N_{De3} < N_N stærk
formulering formulering

Som man kan se, kan egennavne opfattes som enten svagere eller stærkere end demonstrative definite former, eller som stærkere end indefinite former. Det skyldes at der kan argumenteres for at navne både er definit form og nøgen form.

Betydningen af nominalernes former kan i hovedtræk beskrives således: Nominaler i nøgne former fungerer ikke som benævnelser af afgrænsede emner i det mentale rum, men som beskrivelser af uafgrænsede forhold; nominaler i indefinit og definit form fungerer som benævnelser af stabile afgrænsede emner. Nominaler i indefinit form fungerer som meddelelse om nye emner i det omtalte mentale rum, mens nominaler i definit form fungerer som benævnelser af emner som allerede er kendt og derfor genkendelige for modtagerne i deres bevidsthed.

Funktionen af definite og indefinite benævnelser

Alle nominaler og relationsadverbier som ikke er nogen form, fungerer som benævnelse af stabile mentale emner som allerede findes i modtagernes bevidsthed - et eller andet sted. Det er afsenderens opgave at benævne de emner der skal indgå i det omtalte rum, med en formulering der både er tilstrækkelig til udpegning og nødvendig for genkendelse. Det kan illustreres med et par eksempler.

Lige før heksen ytrer sætningen 35/oven paa den sidder en Hund, er der i soldatens opmærksomhedsfelt kun de prægante led fra det foregående opmærksomhedsfelt, nemlig emne, subjekt og det meddelte fra den sidste sætning: 34/Gaaer Du ind i det første Kammer, da seer du midt paa Gulvet en stor Kiste, dvs. enhederne 'du' og 'en stor kiste'. Når heksen nu vil tage udgangspunkt i 'kisten', skal hun benævne en enhed som er givet information for soldaten. I det tilfælde er det tilstrækkeligt for at soldaten kan genkende den, at bruge formuleringen *den*, for der er ikke andre fælleskønsenheder i opmærksomhedsfeltet.

Når hun på den anden side vil benævne 'hunden' som hun selv ved sidder på kisten, er det for soldaten et emne som han ikke kan hente andre steder fra end det mentale lager; den eksisterer hverken i hans baggrundsviden eller i opmærksomhedsfeltet. Når heksen skal vælge en formulering der er stærk nok, men ikke stærkere end nødvendigt, for genkendelse, må hun vælge indefinit form, *en Hund*, og det signalerer så til soldaten at det er et nyt emne i det omtalte rum.

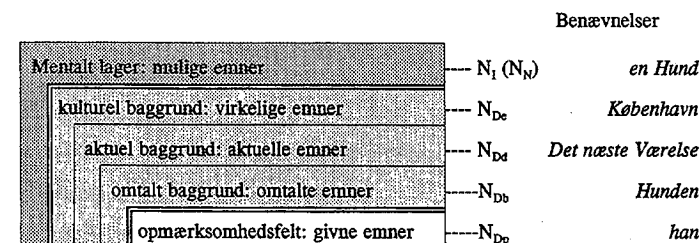
Når heksen i 36/ vil nævne hunden, kan hun sige *han* om den, for den indgår nu som emne i soldatens opmærksomhedsfelt, men når hun i 40/ igen vil nævne hunden, er den gledet ud af hans opmærksomhedsfelt, for det rummer kun 'forklædet', 'du' og 'gulvet'. Derfor må hun benævne 'hunden' med den definite form som er tilstrækkelig til genkendelse: den bestemte form, *gaae saa rask hen og tag Hunden*. Når heksen vil nævne det værelse hvor der er en kiste med sølvpenge, vil en bestemt form ikke være tilstrækkelig, for *Værelset* ville blot henvise til kammeret med kobberpengene. Hun må altså bruge den stærkere demonstrative og specificerede form: *det næste Værelse*.

Når endelig fortælleren i en anden tekst vil benævne 'byen hvor Struensee-regimet residerer', er egennavnet den formulering der er stærk nok, men ikke stærkere end nødvendigt for modtagernes genkendelse:

1772 2/Harmen over Struensee-regimet når nye højder. 3/København summer af rygter om Struensee og dronningen, statskupplaner, mishandlinger af kongen og den lille kronprins Frederik.

Man kan illustrere afsenderens benævnelse af et genkendeligt emne ved en formulering der ikke er stærkere end nødvendig for genkendelse ved at se valget af benævnelsens morfologiske form som styret af i hvilket område af bevidstheden modtagerne skal finde emnet: Tryksvage pronominer benævner givne emner fra den foregående sætnings opmærksomhedsfelt; definite former benævner kendte emner fra modtagernes mentale baggrund, og ikke-definite former benævner nye emner fra modtagernes mentale lager af mulige emner.

Den mentale baggrund kan dernæst inddeles i 3 lag svarende til de 3 resterende definite former, bestemt form, demonstrativ form og egennavne, som jeg vil kalde hhv: den omtalte baggrund, den aktuelle baggrund og den kulturelle baggrund.

De 5 forskellige nominale former, N_{Dp} , N_{Db} , N_{Da} , N_{De} og N_I , benævner emner fra 5 forskellige områder i bevidstheden: opmærksomhedsfelt, omtalt, aktuel og kulturel baggrund og det mentale lager.

Den omtalte baggrund indeholder de emner der har været nævnt tidligere i det foregående afsnit af teksten, og normalt er der så få af dem at det vil det være tilstrækkeligt at henvise til dem med bestemt form. Den aktuelle baggrund indeholder dels emner som ikke har været udtrykkeligt nævnt i det sidste afsnit, men som modtagerne i den aktuelle situation på grundlag af hele den foregående tekst kan huske eller slutte sig til, dels en repræsentation af kommunikationssituationens parter selv. Af disse aktuelle emner er der som regel så mange at afsenderen må bruge demonstrativ form for at benævne dem så modtagerne kan genkende dem. Den kulturelle baggrund omfatter så emner som afsenderen antager at modtagerne allerede kender fordi de er enestående i den kultur kommunikationen foregår i, fx kongen, jorden, solen. Ofte vil disse

emner blive benævnt med egennavne. ... *veg de tilbage og faldt til jorden. I tidernes morgen, før Jorden blev til, København summer af rygter om Struensee og dronningen, statskupplaner, mishandlinger af kongen og den lille kronprins Frederik.*

Betydningen af nøgne former

De nøgne former benævner ikke emner der allerede er kendt af modtagerne, men beskriver mulige forhold eller emner i et mentalt rum. Som morfologisk kategori har nøgen form, N_N , flere forskellige betydninger afhængigt af hvilken syntaktisk rolle nominalet i nøgen form spiller. Mulighederne kan opstilles i følgende oversigt:

I. Nominaler i idiomer og tryktabsforbindelser: inkorporeret mening:

...*tog hensyn til; forårsager lungebetændelse;*

II. Nominaler i kompositionelle helheder (ikke-idiomatiske helheder):

A. pseudonavne: møveri

Moder siger;

B. i nominalsætninger, vokativ og overskrifter: både benævnelse og meddelelse:

Kære borgmester: God aften: Lydavis næste år; Overlæger beklager;

C. som sætningsled

1. prædikativer: status-betydning 'subjektet har den status at være...': *Han er klovn;*

Så blev det efterår.

2. nominaler i præpositionsforbindelser: ... *en papa med høj hat*

3. subjekter (abstrakt/masse/flertal)

i. grammatisk subjekt: generisk betydning 'for enhver gælder per definition...':

Pneumokokker forårsager lungebetændelse

ii. egentligt subjekt: 'vilkårlig mængde eller antal':

Der har været statsmænd...

Nominaler i nøgen form kan kun optræde som subjekter hvis de betegner en masse eller noget abstrakt (et forhold), fx *nyvalg, vand*, eller hvis de betegner flertal, fx *bakterier*. Jeg har ikke fundet, og jeg tror ikke man kan finde nøgne former som subjekt af nominaler der betegner

konkrete emner i ental uden for pseudonavne, avisoverskrifter og ordsprog, fx *Hund bidt af postbud.*

Hvis subjekter der betegner en masse, noget abstrakt eller står i flertal, står i nøgen form angiver det at de skal opfattes generisk, hypotetisk eller modalt, dvs. at de ikke benævner et bestemt element af en kategori, men alle af kategorien, og at udsagnet tilsvarende gælder for alle emner af kategorien og til enhver tid inden for enten mulighedernes rum, et hypotetisk rum eller et modalt rum. Eksempler: *medmindre nyvalg udskrives; Gammel kærlighed ruste ikke; Bakteri-er er resistente når de bliver modstandsdygtige overfor én antibiotika, der tidligere slog dem ihjel; Pneumokokker forårsager lungebetændelse.*

Man lægger mærke til at det generiske, hypotetiske eller modale rum defineres af hele fundamentet i sætningen, ikke af subjektet alene. Man kan også lægge mærke til at generisk betydning også fremkommer med subjekt i indefinit form, fx *Et barn skal ikke langt op i skolealderen før gruppens påvirkning er stærkere end lærerens, hvis påvirkningerne er modsatrettede.*

Prøv at se hvilke former den generiske betydning kan have i denne tekst:

3/LØVE

4/PATTEDYR

5/ORDEN *carnivora* 6/FAMILIE *felidae* 7/SLÆGT & ART *panthera leo*

8/Løven, 9/der kaldes dyrenes konge, 8/var engang almindelig i Afrika, Asien og dele af Europa. 10/Nu findes den næsten udelukkende i Afrika, 11/hvor den er fredet.

12/Løven er det største og kraftigste af alle Afrikas rovdyr. 13/En han i sin bedste alder er et imponerende syn. 14/Hos unge hanner har manken almindeligvis den samme farve som resten af pelsen, 15/men den bliver mørkere med alderen 16/og gamle hanner kan have næsten sort manke.

Her har både de nøgne former 3/løve, 14/unge hanner og 16/gamle hanner, den indefinitte form 13/en han i sin bedste alder, og de definitte former, 8/Løven, 10/den har alle generisk betydning. Hvad er nu forskellen på brugen af disse tre former for den i grunden samme betydning?

Wallace Chafe (1970) har fremsat den teori at forskellen på meningen med *An elephant likes peanuts* og *The elephant likes peanuts*, som begge har generisk betydning, er den at klassen af elefanter i den anden sætning anskues som et udifferentieret hele, dvs. som et aggregat, mens den i den første anskues generisk som en klasse sammensat af enkeltstående individer. Han tilføjer at aggregatbetydning kun findes hvis verbet angiver generiskhed (og det er jeg helt enig i), og at aggregatbetydning kun findes ved tællelige emner (ikke ved masser og abstrakter). Det sidste er helt oplagt ikke gyldigt for dansk, fx *Kærligheden er en stærk kraft i livet; Sandet er tungere end vandet.*

Men selve hovedteorien vil jeg også betvivle; jeg kan ikke se at der skulle være nogen som helst forskel på hvorledes *løve*, *en han* og *løven* anskues i citatet ovenfor, som hhv. aggregat og klasse. Forskellen kan kun forklares ved deres placering i teksten. I 3/ defineres det omtalte rum som et generisk rum, hvor der ikke siges noget om enkeltindivider, men kun om ethvert individ i en klasse; dette generiske rum holdes ved lige med nøgen form der betegner nye klasser i 5/-7/. Med den definite form i 8/ benævnes så et af emnerne fra den oprindelige klasse, nemlig 'løven' i det allerede kendte omtalte generiske rum. I 8/ ville formen *den* på den anden side ikke være tilstrækkelig til genkendelse, derfor formen *løven*.

Som den sidste mulighed kan nøgne nominaler (der betegner en masse, noget abstrakt eller står i flertal) være egentligt subjekt i en *der*-konstruktion: *Der kom vand ind i kælderen*. Betydningen af denne form er at det nøgne nominal henviser til en vilkårlig mængde eller et vilkårligt antal af den omtalte kategori. Det gælder for disse nøgne former at man uden nogen ændring i indholdet kunne have indsat *noget* ved masse-betegnelserne og *nogle* ved flertalsordene, fx *Der kom noget vand ind i kælderen*. Eksempler på vilkårlig mængde-betydning er: *der indføres frihandel*; *Der var ikke frugtbar jord i Udgård*; *der har været statsmænd*; *der er fiendtlige organismer i kroppen*; *der er kun små effektivitetsgevinster*; *der var store grønne enge*; *der strømmede rivende elve*.

Litteratur

Chafe, Wallace L. 1970. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: The University of Chicago Press, Chap 14.